

બાલપ્રહારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

શ્રી આનંદ - ક્ષમા - લલિત - સુશીલ - સુધર્મસાગર ગુરુભ્યો નમઃ

અભિનવ "દેમ" લઘુપ્રક્રિયા

ભાગ = પહલા

મૂલ કર્તા :- પૂ. મહોપાધ્યાય વિનય વિજયજી ગણિવર્ય

અન્ય રચના પ્રેરણા દાતા

વિધાવ્યાસંગી પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મહારાજ સાહેબ

સંપાદન - અનુવાદ - સસંદર્ભ વિવરણ

પૂ. ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા.ના શિષ્ય

પૂ. મુનિરાજશ્રી દીપરત્નસાગરજી (M. Com. M. Ed.)

કિંમત :- પાઠન પાઠન

સંવત ૨૦૪૨

વીર સંવત ૨૫૧૨

સને ૧૯૮૬

વિજ્યા દશમી

પૂ. આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી આનંદસાગરમુનિશ્રી મ. સા.

વિગ્રહિત

પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો તેમજ અન્ય વિકાસો વગેરે
અનુવિધ શ્રી સંધને નમ્ર વિનંતી

આ પુસ્તક સંગ્રહિ ગ્રંથનો, મંતવ્યો, મુદ્રાણના વગેરે જરૂરી કાગે તે
નીચેના મરનામે સત્વરે લખી મોકલશે.

પ. મુનિસાગર શ્રી મુદ્રમંસાગર મ. સા.

C/o. પ્રવીણચંદ જે. મહેતા રેડ ચોર્ટ ઓફિસ પાળા, જામનગર

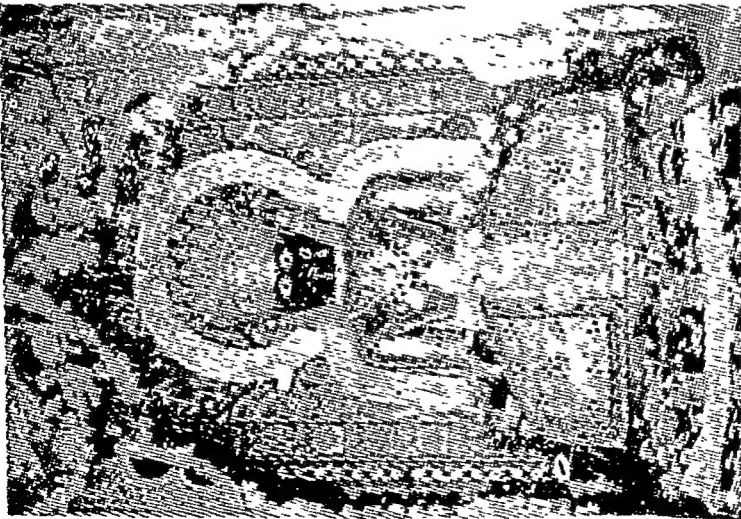
મુદ્રક

શિરીષભાઈ કોઠારી
શ્રી મહાવીર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
નાની જાગર,
અંદલ.

પ્રકાશક

અભિનવ શુભ પ્રકાશન
C/o. પ્રવીણચંદ જે. મહેતા
" સ્વર્ગ નિવાસ "
રેડ ચોર્ટ ઓફિસ પાળા,
જામનગર.

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન

દેવજ્ઞ મહાસદગ્ધ પૂજિત કસે ટીના પ્રતિમાજી
(જે દેરાસરજનું બારું છે. સાદું થવું નથી
અને શિખર થવું નથી.)

બાલ વ્રજયારી પ્રભુના દર્શન પૂર્વક અભ્યાસ કરતાં અભ્યાસી અભ્યાસક નિર્મલ બ્રહ્મચર્ય પામી પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામો એ શુભેચ્છા

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન

બાલે રવાને રહીને પાલ લે તો દાનું
સ્વામી સુખની પ્રાપ્તિ અમરનારો સુખમાં
અમરનારો સુખની પ્રાપ્તિ અમરનારો
અમરનારો તો જીવિ મર્યાદાક
શ્રી નેમિનાથ ભગવાન
અમરનારો વારો

બામનગરના શેરજના દેરાસરજના
જ્યેના મૃગનાયકજી
(જાન અટિહિત રૂપે ઉપ બિરામમાન
કરી પૂનઃ પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે)
(૫૦૦ વર્ષ કરતાં જ્યેના આ પ્રતિમાજી છે)

-: પ્રસ્તાવના :-

નામા વિધાન :- આ ગ્રંથનું નામ અભિનવ 'હિમ' લઘુ પ્રકીયા કેમ ?

ખરેખર તો આ ગ્રંથનું અપર નામ “ગુરુકૃપા” રાખવું જોઈએ. કારણ કે સૌ પ્રથમ વર્ષે બે છુક, પછી સિદ્ધિદેવ વ્યાકરણ માટે એક વર્ષ અને પછી બે વર્ષ આ ગ્રંથનું લેખન કાર્ય એમ ચાર વર્ષ પર્યંત મારા પૂ. ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રી મુધમં સાગરજી મહારાજ સાહેબે મારા પર ઠાપેલ કામ કે જવાબદારી મુક્યા નહીં, માત્ર હું ભણ્યા કર-લખ્યા કર બધાજ કાર્ય જોજ-જોતરી પાણી પણ પૂ. ગુરુ મહારાજે જ સંભાળ્યા પૂરતો સમય અધ્યયન માટે મળ્યો, એમાસાની પચ્છગી પણ મારા અવ્યાસને આશીનેજ કરતા હતા. પુસ્તક-પ્રત કે તેરી જે અન્ય સામગ્રીની જરૂર પડે તે પણ તેઓએ ઝડપથી મેળવી આપતા હતા અને જે “સિદ્ધિદેવ” માટે ભજવાની મારી આનાકાની હતી તે પણ તેઓએ પૂરા ઉત્સાહથી, પ્રેરણાદન આપવા પૂર્વક, આગ્રહ પૂર્વક બધીજ અનુકૂળતા ઉભી કરીને પણ મને ભણવા અને પછી આ ગ્રંથ લખવા માટે વિશિષ્ટ પ્રેરણા આપી- એકજ શ્લોક-કે હું જાણીને જિવિત્ત્વમાં બે-પાંચ ને પણ પળ ભણાવી શકું-અથવા- આ ગ્રંથથી ધણા જે સાધુ સાધ્વીજી મહારાજને સ્વ-અધ્યયનની તક મળે-એમ કરતા ગ્રંથ લખાવો, પ્રકાશન ખર્ચના અઘણ મેળવ્યો તો. રૂ. ૮૦૦૦૦ થી ૧-લાખ-મને થયું હવે આ ગ્રંથ અભેરાઈ ને જ શોભાવી રહે, પ્રકાશિત ન થઈ શકે. છ માસ પડી રહ્યા બાદ ફરી મારા માટે જ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી મુધમં સાગરજીને મહેનતનું બનવું પડ્યું-તેમણે કહ્યું કે “તું પ્રેસ ઠોપી તો કર” પ્રકાશન ઘણું-અને તેમનીજ સંપૂર્ણ પ્રેરણા-અને માંડવી કામકાજ ઉપગત પૂ. વડીલો સાથેના પત્ર વ્યવહાર દ્વારા તેઓએ સ્વાભાવિક અને દૃઢ વિશ્વાસ પૂર્વક મહત્ત્વ ગતિએ આગળ વધીને પ્રકાશન માટેની ખર્ચની જવાબદારી પૂર્ણ કરાવી. મારે તો મત્ર થોડા મહીનાઓની મહેનત અને સંકલન ભુધિથી જસ લેવાનોજ રહ્યો હું કમા કહું તો માત્ર ચાર વર્ષના ટુંકા દીવ્યા પર્યાયમાં આટલું મોટું-ભગીરથ કાર્ય પૂર્ણ થવાની સફળતાનું એક માત્ર રહસ્ય એ કે બાકીના તમામ ક્ષેત્રે મારા પૂ. ગુરુદેવ સફળ અને સમર્થ હતા.

આમ છતાં આ ગ્રંથનું નામ “ગુરુકૃપા” ન રાખતાં અભિનવ 'હિમ' લઘુ પ્રકીયા કેમ ? પૂ. ગુરુમહારાજે જ “અભિનવ લઘુ પ્રકીયા” એવું નામ સૂચવેલું, એટલી આ નામાભિધાન પણ તેમની જ સહજ સૂચનાની પ્રસાદી ગણાય-અને હેમ' શબ્દ વચ્ચે ઓઠવાનું સૂચન પૂ. આ. દેવ મિત્રાનંદ સૂરીશરજીનું હતું-અમને પણ થયું કે કલિદાસ સર્વજ્ઞ ભગવંત પૂજ્ય હિમચંદ્રાચાર્યનું પ્રબિધાન કર્યા સિવાય આગળ વધવું ઠીક નથી માટે અભિનવ 'હિમ' લઘુ પ્રકીયા નામાભિધાન થયું.

ઉદ્ભવ

૧૧૯૩-૯૫ના સમય ગાળામાં પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી પછી તત્સમ્મન્ધિ અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યોની રચનાઓ થઈ, જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અષ્ટાધ્યાયી ક્રમમાં રહેલાં શબ્દાનુશાસનને પ્રક્રિયા ક્રમમાં ફેરવ્યો. પણ તે બધામાં મહોપાધ્યાય વિનય વિજયજી દ્વારા ૧૭૧૦ માં રચાયેલ હૈમ લઘુપ્રાકર્યા પુસ્તક વધુ પ્રચલિત બન્યું આજ પર્થન્ત તે ગ્રન્થનો અભ્યાસ પૂ સાધુ સાધ્વીજી કરી રહ્યા છે.

સમયના વહેણ સાથે પલટાતી પરિસ્થિતીમાં પૂ. સાધુ સાધ્વીજી મહારાજને ૦ પંડિતો પ્રાપ્ત થવા મુશ્કેલ બનતા બન્યા છે, ૦ પ્રત્યેક સ્થાનોમાં શ્રી સંઘો દ્વારા પંડિતોની સગવડ મળવી પણ સુલભ નથી ૦ મહિને ૪૦૦-૫૦૦ રૂ. જેવી રકમ પંડિતો માટે આપવાની થાય તે પૂ સાધુ મહારાજને કરતાં પણ પૂ. સાધ્વીજીઓને કેટલી દુર્લભ છે તે અનુભવી જ સમજી શકે-મારા જ પુજ્ય ગુરુદેવને અત્યંત જ્ઞાન પિપાસા છતાં રૂ. ૧૫ ના નજીવા તફાવત માટે એક ચાતુર્માસમાં અભ્યાસ થઈ શક્યો ન હોતો આવી મુશ્કેલીઓ તો કેટલાંયો વડીલોના મુખેથી સાંભળી-આવા કારણોસર જ ક્યારેક ગામડામાં ચાતુર્માસ માટે પણ સંમતિ અપાતી નથી. આ અને આવા કેટલાંક કારણોની માનસ વિચારણા ચાલતી હતી જ-ત્યાં પૂ. આ વિજય સુશીલ સૂર્યશ્વરજી કૃત હેમશબ્દાનુશાસન સુધા ભાગ -૧ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું અને એક વિચાર સ્ફુર્તો મારા પૂ. ગુરુદેવશ્રી ને વાત કરી સંદર્ભગ્રન્થો એકઠા કર્યા અને લઘુ પ્રક્રિયા ગ્રન્થનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર શરૂ કરવા નક્કી કર્યું

હૈમ લઘુ પ્રક્રિયા ગ્રન્થ ઘણાં ભણી રહ્યા છે ૧૭૧૦ થી આજ સુધી એનું ભાષાન્તર થયું નથી. અભ્યાસકની સુવીધા અને પંડિત તથા ખર્ચની દુર્લભતા નિવારવા તેનું ભાષાન્તર કરવું યોગ્ય લાગ્યું પૂ. જિતરત્ન સાગરજી તથા પૂ મુકિતરત્ન સાગરજી પાસેથી તેમના પ્રક્રિયા અભ્યાસની નોંદસ મેળવી. શ્રી શંખેશ્વર આગમમંદિરમાં ઉપાશ્રયમાં આ કાર્યનો આરંભ કર્યો મારા પૂ ગુરુ મહારાજની દૃષ્ટિ એવી હતી કે પુસ્તક માત્ર અનુવાદ સ્વરૂપે ન રાખવું પણ વિવિધ ગ્રન્થોનો એવો નિયોડ મુકવો કે જે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ લઘુવૃત્તિ ભણનારા પણ ભાગ્યે જ કરતાં હોય. તેથી લગભગ છ માસ સુધી વિવિધ ગ્રન્થો એકઠા કર્યા અને મૂળ ગ્રન્થ કરતાં લગભગ ત્રણ ગણા મોટાં એવા આ અભિનવ 'હેમ' લઘુ પ્રક્રિયા નામક અનુવાદ અને વિવેચન ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ થયો જેમાં અભ્યાસક પૂ સાધુ-સાધ્વીજી મ. ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા પ્રક્રિયા ક્રમમાં તત્સમ્મન્ધિ સ્ત્રોમાં લઘુવૃત્તિ કરતાં પણ વધારે માહિતીપૂર્ણ અને સરળ રીતે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે તેવી અતુટ શ્રદ્ધા છે.

૦ વ્યાકરણ અભ્યાસ શા માટે ?

વિદ્યા વ્યાપ્તિની પૂ. મુદ્દેવ થી મુદ્દેવ સાગરજી મ.સા. ની અનન્ય પ્રેરણાથી હૃદયવેશ આ ગ્રંથ તૈયાર થયો પણ વ્યાકરણ અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજાવવા વિના માત્ર ગતિનુવૃત્તિ રીતે એ લોકથી હૃદયરૂપિ પર્યંતનાં અભ્યાસને આપણા નિરુપૃષ્ઠી પંડીતવચ્ચે થી વચ્ચુભાઈ “કાળી મચ્છરી” સુમાન રહે છે. તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસનું મદત્ત માનસમાં પ્રતિપાદિત કરીને ક્ષેપરિહિતી દ્વિધામાં કદમ મારવા ઉચિત નહાય

કેદરપણ જ્ઞાતાનાં પ્રમાણિક અને સર્વાંગપૂર્ણ અભ્યાસ માટે તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિમગ્ન આવરણ છે. વાણી દ્વારા માનવ યોગ્યતા વિચારોને આકાર આપે છે - વાણીનું નિષ્કર્ષન વ્યાકરણ થકી થાય છે. તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસ વિના શિષ્ટ વાણી અવધાર નુકેલ અને કાવ્યરસ યોગ્ય અધ્યયન અને પરિવૃત્તિ માટે પણ વ્યાકરણ જ્ઞાન આવરણ છે. તેથી જ કહેવાય છે કે :-

“વ્યાકરણ એ જ્ઞાતાનું સ્વપાદક સાધન છે. પ્રેરણાનું મુદ્દ-સ્રુતું જ્ઞાન કવિનાર છે કવિમાં નૂતન જ્યોત પ્રગટાવનાર છે. નકલ કાવ્યમાં લેખક સુમાન છે ... સજ્જ ધાતુરૂપ ઘરિયો છે. સંજ્ઞા પરિભાષા ન્યાય-મજ્જા-ધાતુઓ-કારકો અવ્યયો પ્રવચો આદિને પ્રતિપાદન કરનાર અનુષ્ઠ મજ્જા છે. -અન્ય રચનામાં સદાયક છે -અન્ય માનમાં મુદ્દાની કનારને જામિયા મુલ્ય છે.”

૦ “લેખકમાં અને કાવ્યમાં આવના સજ્જો જેના વડે સ્થાય એવું જે સજ્જ કાવ્ય તેનું નામ વ્યાકરણ.”

‘આવરણક કૃતિ’ પ. દરિમદ્મુરિજી

૦ વ્યાકરણ ભણવાથી પદની સ્થિતિ થાય છે. પદની સ્થિતિ થવાથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થનો નિર્ણય થવાથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે

શ્રી પ્રદેશ વ્યાકરણ મુવ

મેં પોને સંસ્કૃતી પદ્ધતિના કૃતિવર્ધિની માન્ય ચાર ડિગ્રી-B. Com, M. Com, B. Ed. M. Ed. પ્રાપ્ત કરી અને Ph.d. માટે વચન-અભ્યાસ કર્યો તેના નિષ્કર્ષ રૂપે એક ગ્રાંથ તે ૨૧૯ સમન્વિત કે કેદરપણ વિવરણ તલરૂપી અભ્યાસમાં તેના પાયાના ચાકકર સ્થિતિ સંકલ્પનાઓ કે વાજન તરતોના સજ્જ વ્યાસ મંડી છે. તે પછી માન્યતા સિવાયની અને વાણી અવધારમાં પરાક્ષ અનેલી એવી સંસ્કૃત ભાષાના પથ પર વ્યાકરણ સિવાય કશી રીતે કદમ માંડી શકાય ?

૦ આ અભિનવ 'હેમ' લઘુપ્રક્રિયાના અભ્યાસનું મહત્ત્વ :-

જે રીતે અષ્ટાધ્યાયી (સિદ્ધહેમમાં સાત અધ્યાય) ક્રમમાં રચાયેલ વ્યાકરણને કાલક્રમે પ્રક્રિયા ક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવી અને જુદા જુદા પ્રક્રિયા પુસ્તકોની રચના થઇ, હેમ લઘુપ્રક્રિયાને પણ મુદ્રિત કરાવતી વખતે પૂ. આ. દેવ પ્રિયંકરસૂરિજીએ "દીપ્તિ" ને મુકીને અભ્યાસકને સરળ અભ્યાસ કાર્યમાં મદદરૂપ થવા પ્રયાસ કર્યો, તે રીતે આ અનુવાદ સ્વઅધ્યયન-અધ્યાપન કાર્યમાં તો ઉપયોગી થશે-તદ્ઉપરાંત તેમાં નિમ્ન લિખિત વિશેષતાઓ સમાવિષ્ટ છે, તે અભ્યાસને સધન બનાવશે.

૦ માત્ર બે બુક કરતા વિશેષ જાણકારી મળે

૦ લઘુવૃત્તિના અભ્યાસમાં પણ ઉદ્ભવતી કેટલીક સમસ્યાઓનું અહીં બૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ જેવા સદર્ભગ્રન્થો દ્વારા થયેલ ગુજરાતી અવતરણ સંદિગ્ધતાને નિવારવા મદદ રૂપ બને :-

૦ સૂત્ર સમ્યન્ધી આમ કેમ ? એવા કેટલાંક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે દા ત. સ્વર સન્ધિ સૂત્ર : ૧૪
 એવાતઃ પદાન્તે ડસ્ય લુક્-એ સૂત્રની વૃત્તિમાં પદાન્તે કેમ ? એવો પ્રશ્ન પ્રક્રિયાકારે લખ્યો છે. પણ આવું નિર્દેશન કોઈકજ સૂત્રમાં મળ્યું છે- જ્યારે બૃહદ્વૃત્તિમાં આવા પ્રશ્નો પૂરતાં પ્રમાણમાં છે- તેમાંના મોટા ભાગના પ્રશ્નોનો અનુવાદ આ ગ્રંથમાં આપીને સૂત્રને અસંદિગ્ધ બનાવવા પ્રયાસ થયો છે.

૦ કેટલાંક સૂત્રોની વૃત્તિ પ્રક્રિયાકારે અપૂર્ણ રાખી છે. જેમકે હળો કટાવન્તૌ શિટિ નવા :-
 વ્યંજન સન્ધિ સૂત્ર : ૯ અહીં વૃત્તિમાં "પદાન્તે" જ માત્ર લખ્યું છે. બાકીનો અર્થ સૂત્ર પરથી સમજવાનો છે.-તેવા સંજોગોમાં આ ગ્રન્થમાં આપેલ વૃત્ત્યર્થ વિશેષ મહત્વનો બની રહે છે-કેમકે આવી અપૂર્ણ વૃત્તિમાં સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની વૃત્તિને આધારે કરેલો અનુવાદ પણ સાથે મુકેલ છે.

૦ અનુ, પદાન્તે જેવા શબ્દો પ્રક્રિયાની વૃત્તિમાં છાડી દેવાયા છે પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જરૂરી જણાતા તેને અનુવાદ કરતી વખતે યોગ્ય સ્થાન આપેલ છે. જેમકે રેફસન્ધિ સૂત્ર : ૧૧
 રોરેલુગદીર્ઘાદિ દુતઃ માં અનુ લખ્યું નથી-તો આ ગ્રન્થના વૃત્ત્યર્થમાં અનુ શબ્દ અને તેનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરાયેલ છે.

૦ દિવઔ : સૌ વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલીંગ સૂત્ર-૬ની જેમ કેટલાંક સૂત્રોમાં વૃત્તિજઆપી નથી તે સ્થિતિમાં અભ્યાસક કે નૂતન અધ્યાપકને આ ગ્રંથ વૃત્ત્યર્થ પૂરો પાડશે.

૦ ત્રિ ચતુર સ્તિસ-ચતસ્રસ્થાદૌ-વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલીંગ સૂત્ર-૪ (પ્રક્રિયા અને હેમપ્રકાશ બન્નેમાં) વૃત્તિમાં સ્વરાદિ શબ્દ લખ્યો છે-પણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન તથા અન્ય પ્રક્રિયા ગ્રન્થ બેતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રક્રિયાકાર અથવા મુદ્રણકારે આ શબ્દ સ્ખલનાથી નોંધેલ છે-અભ્યાસક તેને કંઠસ્થ ન કરી બેસે તે માટે આ ગ્રંથ તે શબ્દની અપ્રસ્તુતતા પ્રગટ કરે છે.

૦ પ્રક્રિયામાં કેટલાક ચુનો એવા છે કે જેમાં એક કરતા વધારે ચુનોની વૃત્તિ અથવા સૂત્ર સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન ધરાવતી વિગતો આવેલી છે. તો ત્યાં અભ્યાસક્રમે ચુનોવાળો ન થાય તે રીતે શોધવૃત્તિના અલગ વિભાગમાં આવા ચુનોનું પૃથકરણ કરેલ છે. જેમકે 'સાર્વ': સૂત્ર. સ્વરં વા અને 'સાર્વ': જન્મેની શ્રુતિ ભેગી કરી દીધી

૦ સ્વરં વા ૬ નજે જેવા ચુનોમાં કેવળ (મગાઠ) ઉદાહરણ આપીને ખીબ સૂત્રને ભેગી દેવાયું છે. ત્યાં અનુવાદ કરતી વખતે તે ઉદાહરણનું મૂળ સૂત્ર તથા શ્રુતિ અલગ પાડી ઉદાહરણ રૂપે કરેલ છે.

૦ કેટલાક ચુનોમાં અતર્જત એવા ખીબ ચુનો " કે જેનું " સૂત્ર કે શ્રુતિ " કંઈક લખ્યા વિના મોકવાયા છે જેમકે વાપ્તીયો મનાસં - રવચિત્ર કહીને છોડી દીધું છે. ત્યાં મૂળ ચુનો અને શ્રુતિ સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણાધારે મોખી અને અનુવાદમાં નાંદ સમજ આવેલી છે.

સહોપમા કહીએ તો શ્રુતિનો અભાવ, અપૂર્ણ શ્રુતિ, શ્રુતિમાં રખવાના, એક કરતા વધુ ચુનોની સાથેજ મોકવણી મૂળ સૂત્ર સિવાયના અન્ય ચુનો દોષ પણ શ્રુતિ નહોં, વૃત્તિ દોષ તો ચુનો નહોં, કયાંક માત્ર ઉદાહરણ દોષ-અથવા પ્રકારની પ્રક્રિયાની રચનાને કારણે અભ્યાસમાં પ્રવર્તેલ અનેક સંદિગ્ધતાના નિવારણ માટે પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો છે

૦ સંદર્ભ સાહિત્ય પરથી ન્યાયોની વિગાનુચ્ચયન પરથી સિદ્ધ નિર્ણયની, કયાંક ઉદ્ઘાટિત એમ પ્રસંગ-ચિત્ત જ્યાં જે જે સદર્ભ આવશ્યક લાગ્યા તેની મૂળ સંદર્ભ સાહિત્ય નોંધ કરાવેલી છે.

૦ લઘુ પ્રક્રિયાની મૂળશ્રુતિ પણ જેમનીતેમ મોખી છે. જેથી મૂળ મન્યને તોષવા જવાની કે બે પુસ્તકો રાખવાની આવશ્યકતા ન રહે

૦ કયાંક કયાંક નામના રૂપોની સાધનિકાઓ પણ આપી છે. જેથી આગળ-પાછળના સૂત્ર સંબંધી તપાસ બની રહે.

૦ વિશેષ સંદર્ભ સાહિત્યની વિચિત્રતાને પણ અનુવાદ કરી સ્થાન આપેલું છે.

૦ પરિશિષ્ટોની રચના કરી સ્પષ્ટરૂપાવલી જેવા વિભાગો પણ સમાવેશ થયો છે.

આમ આ અનુવાદ મધ્ય માત્ર લઘુપ્રક્રિયાનોજ ભોધ ન કરાવતા બૃહદ્ શ્રુતિ, ન્યાય સંગ્રહ, ઉદ્ઘાટિ, વિગાનુચ્ચયન, જણપાઠ વગેરેની મદદથી પંચાંગી વ્યાકરણનો ભોધ કરાવે છે - જે પ્રક્રિયા ઉપરાંત "માત્ર લઘુવૃત્તિના" અભ્યાસક્રમે પણ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

૦ આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કઇ રીતે કરશો :- (મારા પ. ગુરુદેવ

શ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા. ની પ્રેરણાથી કેટલાંક દિશાસૂચનો :-

૧ અનુક્રમણિકામાં પ્રત્યેક વિષયાંગનો અલગ પ્રકરણ રૂપે ઉલ્લેખ કરી તેમા પ્રક્રિયા કારે દર્શાવેલા મૂળસૂત્રો તથા વર્ણનોંધાયેલા અંતર્ગત સૂત્રોની સખ્યાની નોંધ અને પૃષ્ઠાંક દર્શાવેલા છે જેના આધારે અલગ અલગ પ્રકરણો શીખવાનું આયોજન થઇ શકશે તેમજ તે-તે પ્રકરણોની આદિમાં વિષયાંગની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરેલ છે. જેના વડે અભ્યાસ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે. જેમકે સન્ધિ વિષયમાં - સ્વર સન્ધિ વગેરેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી પ્રકરણ આરંભેલ છે.

૨ મૂળ સૂત્રના ત્રણ ક્રમાંકનો દર્શાવેલ છે. (૧) સૂત્ર પૂર્વે પ્રકરણાનુસાર ક્રમાંક ૧, ૨, ૩..... (૨) સૂત્રની પછી સિધ્ધહેમનો ક્રમ (૩) સૂત્ર પુરૂ થયા બાદ સળંગ ક્રમ દાં. ત. (૨૧) દ્વન્દ્વે વા ૧/૪/૧૧ અહીં [૨૧] સ્વરાન્ત પૂર્ણિગનો ક્રમ છે ૧/૪/૧૧ સિધ્ધહેમનો ક્રમ છે અને સૂત્રાંતે [૧૧૯] સળંગ સૂત્રનો ક્રમાંક છે. દ્વન્દ્વેવા સૂત્ર છે

૩ સૂત્ર પછી સૂત્રપૃથક્કરણ વિભાગ છે. જેમાં પ્રારંભમાં તે સૂત્રના પદોની વિભક્તિ અને વચનો ઉલ્લેખ છે. પછી સન્ધિ રહિત સૂત્રોની નોંધ છે. આ રીતે પૃથક્કરણ દ્વારા વૃત્તિની મદદ વિના પણ સૂત્ર મદદ અંશે સ્પષ્ટ થઇ જશે. જેમકે કાદિર્વ્યંજનમ્ નું કઃ આદિઃ [૧.એ] વ્યંજનમ્ [૧.એ.] એ પદ એવું પૃથક્કરણ કર્યું.

૪ ત્રીજો વૃત્તિ એવો વિભાગ પ્રક્રિયાકારે લખેલી વૃત્તિ જ દર્શાવે છે. જે હૈમલધુપ્રક્રિયા પુસ્તકની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરશે, [૧] જે સૂત્ર હોય તેની વૃત્તિ [૨] તે સૂત્ર સિવાયના અન્ય સૂત્રોની વૃત્તિ નામમાં વધારાના રૂપે વગેરેને "શેષવૃત્તિ" એવું નામ આપેલ છે.

૫ વૃત્યર્થ એવો ચોથો વિભાગ "હૈમ લધુપ્રક્રિયા" ની વૃત્તિ [શેષવૃત્તિ સિવાયની] નો અનુવાદ દર્શાવે છે છતાં જ્યાં મૂળ પુસ્તકમાં વૃત્તિનો અભાવ, અપૂર્ણતા કે તેવી અન્ય સંદિગ્ધતા હોય ત્યાં આ વિભાગ દ્વારા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મદદથી તે વૃત્તિનો સરળ સ્પષ્ટ પુરો અર્થ આપીને સૂત્રનો અવબોધ કરાવેલ છે. જેમકે ળામોનામ્વા સ્વરાન્ત પુર્ણિગ ૫૧માં સૂત્રની વૃત્તિમાં માત્ર ઉદાહરણ છે. સુશ્રિયામ ત્યાં અનુવાદમાં પુરો વૃત્યર્થ નોંધ્યો છે.

૬ અનુવૃત્તિ વિભાગ કેવળ જિજ્ઞાસુઓ માટે નોંધેલ છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પરથી પ્રક્રિયાક્રમમાં ખતેલા પુસ્તકોમાં અનુવૃત્તિ ક્રમ જળવાતો નથી, પરિણામે કેટલાક સૂત્રો માં ન જણાતી બાબત વૃત્તિમાં જોવા મળે ત્યારે અભ્યાસકને સંશય થાય કે સૂત્રમાં ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં આ હકીકત વૃત્તિમાં કેમ ? જેમકે ઘોષવત્તિ રેફ સન્ધિ સૂત્રઃ ૧૦ માં અતોડત્તિ રોડુઃ સૂત્રની અનુવૃત્તિ છે. તેવા સંજોગોમાં અનુવૃત્તિવિભાગમાં નોંધેલ સૂત્રો જિજ્ઞાસા સંતોષવા દિશા સચક બનશે.

૭ વિશેષ વિભાગ - વિશેષ દહીકતો ખાટજ છે. તિલું મળનામં વિશેષાર્થ' અને ઉદાહરણ વિચારેલું' પણ પૂ શુરુદેવ મુખમંસાગરજી ન્યારે સામ્ય સતક નો અનુવાદ વ્યવસ્થિત કરતાં દર્તા ત્યારે તે કાવ' લગાવનાર જેન સાદિત્ય વિદ્યાસ મંડળ મુળમના પંડિતજી ગિરીરામાજી સાથે વિચાર વિમર્શ થતાં અવસૂરી કે વિશેષ શબ્દ લખવા તેજે સ્વચ્છું દર્શું.] સંદર્ભ ગ્રંથ મુજબના સાદિત્ય પરથી મૂળો સાથે સંબંધિત પ્રશ્નો, ખુલાસાઓ, વિરોધતા, ન્યાયો, સાધનિકાઓ વગેરેની નોંધ છે. જેના અભ્યાસથી મૂળો વધુ સ્પષ્ટ થશે. સાચે અવબોધ મૂળો, સંસયો નિવારવા શક્ય બનશે - છતાં વૃત્ત્ય' બરાબર સમજાય પછી આ વિભાગ વાંચવો, કેમકે જે રીતે મધ્યમટુતિ કે આનંદ બોધિની રીકામાં લવણી છે, અને બુદ્ધન્યાસમાં ન્યા ય વિભાગ છે. તે રીતે બીજી વિશેષ વિભાગ છે.

આ ઉપરાંત વિશેષ ઉદાહરણો તેમજ મૂળમાં આવશ્યક દેવા છતાં પ્રક્રિયા ક્રમ સાથે સંબંધ ન દેવાથી છાંટી દેવાયેલા ઉદાહરણોને બુદ્ધવૃત્તિમાંથી લઈને અદો સ્થાન અપાયેલ છે. જેના વડે મૂળના ખાટી રહેલા કાર્યલેખનો બોધ શક્ય બનશે.

૮ પાદનોંધમાં સંદર્ભ સાદિત્યની પૃષ્ઠાક સહિત નોંધ છે જે વિશેષ માદિતી પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસકરને મૂળત્રોત પૂરો પાડશે. પાદનોંધ સ્વચ્છ નિશાની - - - - - આ રીતે છે.

૯ શોધવૃત્તિ નામક ઉદ્દેશા વિભાગમાં મૂળ સાથે સંબંધિત વિશેષ દહીકતો, નામના અન્યરૂપો કે મળમૂલ ઉપરાંતના અન્ય મૂળો દેવા નો તેને લગતી વાત કરેલ છે. જે અંતર્ગત મૂળો છે તેને આવા [] ચોરસમાં કોલમા મળાન ક્રમાંક આપી નોંધ્યા છે જે કે શોધવૃત્તિના મૂળોમાં લખાન મળે માત્ર શ્લોક' સિવાય કોઈ વિવેચન કરેલ નથી.

૧૦ પરિસ્થિતિમાં ક કારણો મૂળક્રમમાં મૂળ સિદ્ધિદેશકમ, સળંગ ક્રમાંક આપ્યા છે. તેમજ સિદ્ધિદેશ મૂળક્રમમાં અભ્યાસાનુસાર વિવેચન કરી મૂળો ગોઠવ્યા છે જેથી લઘુપ્રક્રિયા કે લઘુવૃત્તિ બને બળનારને આ મંથ ઉપયોગી થઈ શકશે.

આટલીસૂચનાથી સ્વઅધ્યયન શક્ય બને તેવી શુભેચ્છા સહ
મુનિ દીપરત્ન સાગર

આ મંથમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા કેટલાંક સંકેપો.

૦ પ.પુ. - પદોલો પુરા	૧/૩ - પ્રથમા વિભક્તિ	સ્વ. - સ્વરાંત
૦ બી.પુ. - બીજો પુરા	૨/કિ. - કિતિયા વિભક્તિ	બં. - બંધનાંત
૦ ત્રી.પુ. - ત્રીજો પુરા	૩/ત. - તૃતીયા વિભક્તિ	પૂ - પુલિતમ
	૪/ચ. - ચતુર્થી વિભક્તિ	શ્રી. - શ્રીલિંગ
૦ એ./એ.વ. - એકવચન	૫/પ. - પંચમી વિભક્તિ	નપુ. - નપુંસકલિંગ
૦ દિ./દિ.વ. - દ્વિવચન	૬/પ. - પાંડી વિભક્તિ	બ્યા. - બ્યાકબ
૦ બ./બ.વ. - બહુવચન	૭/સ. - સપ્તમી વિભક્તિ	તત્પુ. - તત્પુરા
	અં. - અંબોધન વિભક્તિ	

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

જેમની અનન્ય પ્રેરણા, પરીશ્રમ ઉત્કટ લાગણી, કાર્યબોજ વહન શક્તિ, કૃપા આદિથી આ ગ્રંથ લેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા.

પૂ. આ. દેવ. સૂર્યોદયસાગર સૂરીચરણમ.
જેમણે સંસ્કૃત માર્ગાપદેશિકાનો અભ્યાસ કરાવી
વ્યાકરણનો મજબુત પાયો નાખ્યો, જરૂરી પુસ્તકો
આપ્યા, સમાધાન આપ્યા

પૂ. આ. દેવ વિજય સૂર્યોદય સૂરીચરણમ.
જેઓએ પોતાના વિનિત શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી
નંદીધોષ વિજયજીને આજ્ઞા કરતા ‘ન્યાયસંગ્રહ’
ગ્રંથનો સુંદર અભ્યાસ થઈ શક્યો.

પૂ. આ. વિજય યશોદેવ સૂરીચરણ મ.
જેમની વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને આશિર્વાદથી સિદ્ધહિમ વ્યા લખાયા.

પૂ. મુનિરાજશ્રી જિતરત્નસાગરજી, પૂ. મુનિરાજશ્રી મુદ્ધિરત્ન સાગરજી, પૂ. સાધ્વીજીરમ્યજ્ઞાશ્રીજી
જેઓએ પોતાની નોંધપોથીઓ એકાદ વર્ષ જેવા લાંબા સમય માટે પૂર્ણવિશ્વાસથી વાંચવા આપી.

પૂ. મુનિરાજશ્રી નંદીધોષ વિજયજી :- પુરતો સમય આપી, સુંદર છણાવટ પર્વક,
ટુંકા સમયમાં ન્યાયસંગ્રહ ગ્રંથ લખાવ્યો.

નિરુપૃહી વિદ્વદ્વર્ય પંડિતજી વૃજલાલજી વાલજીભાઈ ઉપાધ્યાય

આ ગ્રંથતું અક્ષરસઃ વાંચન લઈ, તેમના વિશાળ જ્ઞાન અનુભવોથી ગ્રંથને ક્ષતિ રહિત કર્યો.
સંશય નિવારવા પત્રોનાં તાત્કાલિક ઉત્તરો આપ્યા, ગ્રંથ રચના પૂર્વે અદ્ય મુલાકાત છતાં પંચાંગી વ્યાકરણનો
અભ્યાસતો તેમણેજ કરાવ્યો ગણાય. અનન્ય દૃઢ વિશ્વાસ પ્રેરી સાહિત્ય પ્રવેશ કરાવ્યો, પોતાનો મુક્ત
અભિપ્રાય આપી નિષ્ણાંત છાપ મારી.

પંડિતવચ્ન ઇબીલદાસજી જેમણે સિદ્ધહેમના સૂત્રોની વિશેષતા
દર્શાવી-સમાસ પ્રકરણ માટે અભિનવ પ્રકાશ પાડ્યો.

પંડિતશ્રી ધીરુભાઈ (મેઠા) શ્રી ધીરુભાઈ (નાના) મદાદેવભાઈ આચાર્ય જેમનાથી સિદ્ધહેમનુ જ્ઞાન મળ્યું

શ્રી ખુશાલબવન જૈનસંઘ-અમદાવાદ

શ્રાવક પંડિતની ૮ માસ માટે સમયક આપી જરૂરી તમામ પુસ્તકોને ખરીદી આપ્યા, એક ન મળતા પુસ્તકની આપમેળે ઝેરોક્ષ કરાવી, તેમના ઉચ્ચર દિલ દૂરદીઓએ અત્યંત લાગણી પૂર્વક આ મંથની ઇમારતના સ્તંભો મૂક્યા.

સાધુ ઉપર બહુમાન, વિવેક પૂર્વક વાત કરવાની પદ્ધતિ, સાધુની અતુકુળતા, પ્રતિકુળતા, જરૂરિયાત મુજબ સમયક કરવાની ઈતિ અને પ્રગતિ-ખુશાલબવન જૈન ઉપાસયના દૂરદીઓ જેટલી બહુજ્ઞ ઓછા સંધ્યા દૂરદીઓમાં હશે. ?

શ્રી લાવણ્ય સુરિજ જૈનજ્ઞાન મંદિર, તથા અખતી મુજરાતી સંઘના જ્ઞાનભંડારે અબ્યાસ માટે પુસ્તકો આપ્યા.

૦ સુશ્રાવક પ્રવિણભાઈ, કાન્તિભાઈ, હર્ષદભાઈ, દિનેશભાઈ, રજનીભાઈ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયક એવા તમામ પૂ. વમજ બગવંતો તેમજ વ્યક્તિઓ અને સંઘો.

માસ કરીને તમામ વહીવટી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક,
કાર્યદક્ષતા અને કાર્યદક્ષતાથી બળવનાર પ્રવિણભાઈ

આ અભિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયામાં આશિર્વાદ - પ્રેરણા
દિશાસૂચન આપનાર તથા શુભેચ્છા પાઠવનાર પૂજ્યશ્રી ઓ.

૦ પૂ. આ. દેવ દેવેન્દ્રસાગર સુરિજ મ. સા.

૦ પૂ. આ. દેવ વિજય રામચંદ્રસુરિજ મ. સા.

૦ " " કંચનસાગર સુરિજ "

૦ " " " જીવનરાત સુરિજ "

૦ " " વિજય રામસુરિજ " (ડહેલાગાળા)

૦ " " " ઋષ્યકચંદ સુરિજ "

૦ " " " જ્યોતેવ સુરિજ "

૦ " " " જિતેન્દ્ર સુરિજ "

૦ " " " સર્વોદય સુરિજ "

૦ " " " મિત્રાનંદ સુરિજ "

પંડિત વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

પ્રાધ્યાપક

શાંતિભુવન, જામનગર.

(વેદાન્તાચાર્ય)

નિબળાંત અભિપ્રાય

શરીરમાં જેમ મુખ પ્રધાન અંગ છે તેમ સમસ્ત વાક્યમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે. વ્યાકરણનું પ્રયોજન જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ લખ્યું છે “રક્ષોદાગમલધ્વસંદેહાઃ પ્રયોજનમ્” સંસ્કૃતિની રક્ષા, બુદ્ધિનો સંસ્કાર-ઉદ્ધ, આગમનો બોધ, અતિસંક્ષેપ એવંસંદેહરહિત થવા માટે વ્યાકરણ ભણવું જોઈએ. આર્યોનો અમરવારસો આજ દિ’ સુધી જે ભાષામાં સચવાયો છે. એ ભાષાનું ભૌલિક જ્ઞાન ભારતીયો માટે સવિશેષ આવશ્યક છે.

ચિત્તસ્થ ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ભાષા અગત્યનું માધ્યમ છે.

“દુષ્ટાન્ શબ્દાન્ મા પ્રયુક્તમાહ દુષ્ટાશ્ચ મા ભૂમ ઇત્યચ્ચેયં વ્યાકરણમ્” આપણે દુષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરીએ અને સ્વયં પણ દુષ્ટ બનીએ નહિં માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રાચીન ભાષામાં સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. સમયાનુસાર વ્યાકરણોની ફિલ્લતા, દીર્ઘતા અને અર્થરહિત પાંડિત્યપદ્ધતિનો અનાદર કરીને સર્વશાસ્ત્ર રહસ્યવેત્તા, વ્યાકરણ પ્રજાપતિ કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય

ભગવંતનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વર્તમાન કાળમાં ગુજરાતમાં એવું પૂર્વમ શ્રમણ વર્ગમાં ઠીક ઠીક પઠન-પાઠનનો વિષય બની રહ્યું છે આ અતિ આનંદનો વિષય છે. પ્રાચિન પ્રણલિકા મુજબ અધ્યાય-પાઠ-પૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યાકરણનું પઠન-પાઠન હતું કિન્તુ મહાન વૈયાકરણી બદોદીદિસે અપ્રાધ્યાયી કમની કઠિનતા બાદથી તેનું સ્થાને પ્રક્રિયા ક્રમનો ઉપયોગ કરી જેમ સિધ્ધાંતકૌમુદી ગ્રન્થની રચના કરી તદ્વત પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર સિધ્ધકેમ યજ્ઞાનુસાસનમાં પણ અદ્યમધ્યમ શુધ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુ માટે લઘુ-મધ્યમ-બૃહત્ પ્રક્રિયાગ્રન્થોનું યથાસમય પ્રાકટ્ય થયું આ બધા મથો કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી નવા ભણનારાને યોગ્ય અધ્યાપક ન મળે તો રચિ હોવા છતાંય કષ્ટ સાધ્ય બની રવા છે. એ સર્વ વિદિત દક્ષીકત છે.

વ્યાકરણનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં અપાય તો ઘણું સારું આ વર્તમાનકાળની માગણીને સતોપવ માટે યદ્યપિ પં. શ્રી સિદ્ધલાલજીની ત્રણેય શ્રુતિ સફળતા પામી રહી છે કિન્તુ વ્યાકરણનાં ગ્રન્થોનું એટલે લઘુપ્રક્રિયાનું મારી બંધ મુજબનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે.

- એના રચયિતા જામનગરનું સંતાન -

જામનગરની ધર્મપ્રાણ બૃષિના સંતાન જેમણે સંઘમપૂર્વેજ લૌહિક દૃષ્ટિનું કોલેજની ડીગ્રી પર્યાન્તનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું યુવાન, બહારથી જન્માન્તરના સુપુત્ર સંસ્કારોને તક મળતાજ અલૌકિક દૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવ થયો. અકિતપૂર્વે શ્રાવક કુળના ગર્ભિક મસ્કારો, સાધુમમાગમના યોગ બળે જેઓ ભાગવતી દીક્ષા -૫૫૫ સ્તીકારી મુનિરાજ બન્યા એ સ્વનામ ધન્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી શુધ્ધમંસાગર.

નિઃકર-૨૫૪૮ વકગૃત, પોતાના મધ્યમ જીવનમાં ભણવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં પણ સમુચિત ન ભણવાનું અદોનિય કુ.ખ હતું જ તથાપિ મુનિ જીવનને વધારા જીવન ચર્ચામાં સમ્પૂર્ણ તનમયતા સાધી સમય જતાં પોતાના જ સંસારી લઘુમધુ મેધાવી ખૂબ ખૂબ બોલેલા દાહરકૂટ-કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક પદે પંકાયેલા સુવિનિત આ બાઈ શ્રી પોતાનાજ વડિલબન્ધુના પગલે પગલે 'નિસ્સર્ગાદુ અધિગમાદુ ઘા' મુનિજીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા એ છે નવાનગરની ધન્યધરા વસુધરાના દ્વિતીય રતન, દીપકતુલ્ય પ્રકાશ પાથરતુ કુલ પ્રચુરિત રતન મુનિશ્રી દીપરતનસાગર બાળકહારી—

આ છે ગુરુશિષ્યની અનુબેક્ષી—

ઘણું ઘણું બોલેલા હોવા છતાંય સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞ સુયોગ્ય નિજશિષ્યને સંસ્કૃત ભાષાનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન મળી રહે એવી સ્વચ્છની મહેન્દ્રા. સાત્ત્વજનની મર્ચાંદા તત્ત્વનોતો અભાવ, ખૂબ ખુબ કઠિનાઈનો સામનો કરીને ઉત્સાહને અમળ સાખીન મુનિરાજશ્રી દીપરતન સાગરજીએ કુકા ગાળામાં સ્વત્વ પ્રગતિ સાધી છે જેનો પ્રત્યક્ અનુભવ થયો

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રન્થોનું ગુજરાતી સાથે એ સૌધાન્તિક રીતે બદુપ્રિય ન હોવા છતાંય જિજ્ઞાસુ ભણનારાઓની ધ્યની-અવદશા સાબળી-બાળીને અનુદ્વેષ સામગ્રી સાથેનું યથાથ વિવેચન ખરેખર આશ્ચર્ય છે.

આજનાં રૌદ્રાનુક્રમણને અનુરૂપ વિવિધ રસપ્રચૂર વાનગી સાથેનું પ્રસ્તુત

અભિનવ પ્રકાશન જિજ્ઞાસુ-અધ્યેયત્વમળને નિઃશંક ઉપકારક બની રહેશે.

આ લઘુપ્રક્રિયા (વ્યાકરણ)નું કેવળ ભાષાન્તર માત્ર નથી તેનાથી ઠીક ઠીક વિશેષ છે.

સદી

પં. ત્રજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

[એક બ્રામક માન્યતા નું નિરસન]

લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક નહીં

કેટલાંક વિદ્વાન પદ્મથો, શ્રાવક પંડિતો વગેરે એવો મત ધરાવે છે કે લઘુપ્રક્રિયાનો અભ્યાસ હવે નિરર્થક છે. કેમકે લઘુપ્રક્રિયા માત્ર બે બુકથી વિશેષ કંઈ નથી પણ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા અને મધ્યમાં કે માર્ગોપદેશિકા અને મહિરાન્ત પ્રવેશિકા કરતાં હૈમ લઘુપ્રક્રિયામાં નીચેની વિશેષતાઓ છે.

૧. યકન્ત પ્રક્રિયા, યકલુપન્ત પ્રક્રિયા તથા નામધાતુ પ્રક્રિયાનો બોધ થાય છે
૨. તદ્ધિત પ્રત્યયોની (મુખ્ય તથા અંતર્ગત કુલ ૩૬૦ જેટલા સૂત્રો દ્વારા) વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ સહિત ચર્ચા
૩. ખસો જેટલા સૂત્રો દ્વારા કૃદન્ત પ્રક્રિયાની ઝીણવટ ભરી છણાવટ.
૪. સૂત્રોના અંતર્ગત રહસ્યોને પ્રગટ કરતી 'પરિભાષાઓનું' સ્પષ્ટીકરણ
૫. ધાતુઓની અનુબંધ સાથે રજૂઆત — દા ત કથળ માં જૂ અનુબંધ (૧૦) જુરાદિ ગણ ચૂચવે છે, કુધ્ માં ચૂ અનુબંધ (૪) દિવાદિ ગણ સૂચવે છે.
૬. ધાતુ પારાયણના ક્રમાનુસાર ધાતુઓનું જ્ઞાન — જે ધાતુરત્નાકર આદિ જોવામાં તથા " ધાતુપાઠ " તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ બને છે.
૭. સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસ માટે સૂત્રોનું યોગ્ય તાદાત્મ્ય.
૮. બે બુકમાં માત્ર ૮૦૦ જેટલા સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે, લઘુપ્રક્રિયામાં લગભગ ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ જેટલા સૂત્રો સમાયા છે. જેથી બુક કરતાં બમણાં સૂત્રોનું જ્ઞાન થાય છે.
૯. લગભગ પોણાત્રણસો જેટલા ધાતુઓનું ધાતુરત્નાકરનાં ભાગોમાં થયેલ વિભાજન મુજબની પ્રક્રિયાઓ અનુસાર જ્ઞાન — સમજ.
૧૦. સંસ્કૃત માધ્યમના પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કૃત વાંચન ક્ષમતાની ખીલવણી.

બે બુક એ "બ્રામર - ટ્રાન્સલેશન મેથડ" અનુસાર તૈયાર થયેલ પુસ્તક છે. જે સંસ્કૃત ભાષાને વ્યવહારમાં પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપ છે. તેની અને પ્રક્રિયા વ્યાકરણની તુલનાજ અસ્થાને ગણાય.

વળી કેટલાંક માને છે કે લઘુવૃત્તિ " [સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન એટલે લઘુવૃત્તિ-માત્ર એવો ભ્રમ પ્રવર્તે છે.] જ ભણવી જોઈએ પ્રક્રિયા નહીં — મુદ્ધન્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત હશે જ કે લઘુવૃત્તિ એ પૂર્ણગ્રન્થ નથી પણ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરાવતો ગ્રન્થ છે. લઘુપ્રક્રિયાની જેમ લઘુવૃત્તિ એ પણ માત્ર નિર્દેશન ગ્રન્થ છે. એટલેજ આ અનુવાદ ગ્રન્થમાં યૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાયસંગ્રહ, લિંગાનુશાસન જેવા ગ્રન્થોના અવતરણો લીધાં છે. લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક માનીને લઘુવૃત્તિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરતાં વિદ્વાનોને એટલીજ વિજ્ઞાપિ કે જે સિદ્ધહૈમનું સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ એક માત્ર લક્ષ્ય હોય તો યૃહદ્વૃત્તિ ના સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને સમજ વિના માત્ર લઘુવૃત્તિનું અધ્યાપન અથવાતો માત્ર લઘુવૃત્તિના અભ્યાસથી વ્યાકરણનો પૂર્ણ બોધ થયાની માન્યતા એ પણ લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક જેવાજ ભ્રમ છે. એ વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી રહી.

ખંભાતમાં પંડિતવયં છબીલદાસજી એ સાધુના દૃષ્ટાંત થકી કહેલું કે "લઘુવૃત્તિ ભણ્યા બાદ એમ થાય કે (અવ મુજે કુછ નહીં આતા) હવે મને વ્યાકરણમાં કંઈ ખબર નથી પડતી તો માનવું તેઓ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન વિશે કંઈક જણાતા થયા છે.

મુનિ દીપરત્ન સાગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

સગભગ હવે તર વર્ષ પૂર્વે કવિશાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે રચેલ સિદ્ધાંતમત્યાકરણને, સગભગ સવા ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પ્રક્રિયા રૂપ કેરવ્યા પછીનું સંદર્ભ - વિવરણ સંદિગ્ધનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે જે ક્રિસ્ટોસોફોર કોલમ્બસે રચેલા અભારા પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી મુખર્મસાગરજી મ.સા. ની અનન્ય ટ્રસ્ટ - આંતર કમળ પુસ્તકની ભાવના/સાગણી તથા તેમના શિષ્ય પૂજ્ય મુનિ દીપકજીસાગરજીની મહેનતનો પરિપાક છે.

આપના કરકમલમાં આ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા મુક્તા અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ વ્યાકરણના અભ્યાસથી પદસિદ્ધિનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામી શાસ્ત્રના અર્થની વિચારણા-ચિંતન, મનન દ્વારા પરંપરાએ શાસ્ત્ર તુષ્ણને પામી એજ શુભેચ્છા.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં આવત કિપવાળી બનેલા એને તબ મન થતી સદકાર આપનારા સર્વશ્રી કાન્તિભાઈ, સિંદ્રાભાઈ, રમણીભાઈ, હનુભાઈ, વિરભાઈ પરીવરી કાર્યવાહીમાં મદદરૂપ બનેલ મહેન્દ્રભાઈ અમરીપભાઈ કિશોર દાસે કાળા આપનાર મનમનગર જેન સુધ સમન્ત મુદ્દલ કાર્યમાં પ્રથમ વખત આવકું કામ કિપાકનાર અને મુદ્દક કરતાં યાચક તરીકે વિશેષ શ્રેય આપનાર પરીવરીભાઈ, સમયની પગલા વિના મુદ્દલમાં અત્યંત નિષ્ક્રિયતા અને કાળજી સમજતા હમનભાઈ, હરભજ એકલે દાયેન કમળાગ્રી જગજગરી - સાગણી પુસ્તક ભગવનાર સંદર્ભાઈ પટેલ - જેત પુરની જગજગરી વાંચી કેટલુક કામ પૂર કરી દેનાર કાદરભાઈ તથા કાર્ય અપૂર્ણ રહે તે માટે મજુન નાની વયે વજુવાન કમાની જગજગરી સોપી નોવિદ પ્રેમના પ્રતાપભાઈએ મુદ્દલ કિપસન્ત (વેંજુવ થર્મ દોવા છતાં) આર્થિક જેતે દર્શાવેલ ભક્તિ - બાઈન્ડિંગ પ્રીન્ટિંગ અને આપેલા વિગિઠ વચન તથા માર્ગદર્શન અને છેલ્લે બાઈન્ડિંગ માટે ગિરજ કિપરની તીવ્ર પ્રધ્યા ધગવતા દિલિપભાઈ દરબાર તથા હમનભાઈએ જે પરિશ્રમ કર્યો છે. તે અવિસ્મરણીય જતી રહેત.

આ પુસ્તકનું સર્વાંગી નિગીતાલ કગી વિદ્વદ્ભાવ જનાવનાર નિરંજી પૂ. પંડિતજી નમ્રભાણજી કિપાખ્યાય
—લીના આભાર સદ,

અભિનવ શ્રુતપ્રક સન વર્તી,
પ્રતીબુધ ક જે. મદિના
મનમનગર.

નો. ક. મુદ્દક, પ્રકાશક તથા સંપાદકને પ્રથમ જ આવે બગીચ કાર્યના અનુભવ દોવાથી કનિયા રહી દોવા સંભવ છે - શુદ્ધિપત્રક નો બનાવેલ છે છતાં મુદ્દક વાચકો ની કમાયાવના સદ.

અભિનવશ્રુત પ્રકાશન

કલિકાલ સર્વજ્ઞ પૂ. હેમચન્દ્રસૂરિભ્યો નમઃ
પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિવરેભ્યો નમઃ

◊ અર્હમ્ ◊

સંજ્ઞા અધિકાર

સમગ્ર વિષયના અભ્યાસમાં જે ચોક્કસ પદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેને સંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી જેમ જેમ ગ્રંથ અભ્યાસમાં આગળ વધે તેમતેમ અભ્યાસમાં આવતી હકિકતોને સમજી શકે તે માટે આવી સંજ્ઞા સૂચિનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી ગ્રંથકારે અહીં પણ વ્યાકરણના આરંભે સ્વર સંજ્ઞા, ઉચ્ચ-દીર્ઘ સંજ્ઞા, વ્યંજન-વિસર્ગ સંજ્ઞા, ઘોષ-અઘોષ-સંજ્ઞા, પદ-વાક્ય-નામ-અવ્યય સંજ્ઞા વગેરે સ્પષ્ટ કરેલ છે.

પ્રથમ ત્રણે સૂત્રો ખાદ ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ૧/૧/૪ સૂત્રથી સંજ્ઞા અધિકાર શરૂ થાય છે.

પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ખાલજીવોના બોધની સિદ્ધિ માટે
શ્રી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણને અનુસરતા પ્રક્રિયા વ્યાકરણની હું રચના કરૂ છું. (૧).

શબ્દરૂપ સમુદ્રમાં ચંદ્રસમાન, જગતમાં પ્રસિદ્ધ કીર્તિવાળા
શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ અને હેમ-વ્યાકરણને નમસ્કાર થાઓ. (૨).

શાસ્ત્રકાર (હેમચંદ્રાચાર્ય) પ્રારંભમાં વિધિના નાશને માટે અને શિષ્ટાચાર
રૂપે પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક ભાવ મંગલ કરે છે. અર્હમ્

સંજ્ઞા અધિકાર

ચૂન : (૧) અર્હમ્ ૧/૧/૧*

★ પુતિ :— અર્હમિત્યલ્લે એવ, જામેર જાનમ્
જાણારો વરનાં સેમ વ્યુત્પન્ન-ચમુદયપદમ

❧ પુત્યથ :— જાનનારને 'કલ્યાણને
માટે, ચમુત્પત્તિજ્ઞાન તથા અચ્યુત્યને
આપનાર પરમધેર-પરમધિના વાચક 'અર્હમ્'
અક્ષરનું શાસ્ત્રની આદિમાં ધ્યાન ધરતું
લેખ્યે.

★ અનુવૃત્તિ :—

❧ વિશેષ :— અર્હમ્ એ પ્રમાણે અવ્યય અક્ષર
છે. અક્ષર એટલે કદી નાશ નહીં પામનાર તેવું. અર્હમ્
એ પદ્યોત્થ રથાને રહેલો મુક્ત જ્ઞાને વરેલો એવા
'પરમેન્દર' અર્થનો વાચક છે.

૧. સેમ - કલ્યાણ તથા વિપ્નના અભાવ માટે

૨. વ્યુત્પત્તિ :— વ્યુત્પન્ન-અર્થનું પરિજ્ઞાન

૩. અચ્યુત્ય :- પાપિણ અને ઇન્દ્રિય પ્રતિભાષ
અર્થર્પની પ્રાપ્તિ

અર્હમ્ એ "મંગલ ચૂન" છે. જેન દર્શનમાં આ શબ્દ
પૂજનીય અર્થમાં સ્વીકૃત્તા છે. ભુદ દર્શનમાં ભુદ
માટે જાહન શબ્દ છે. ઓળ અર્થમાં જ કાર એ
વિષયનો, જ કાર એ જાનાનો, હ કાર એ વકરનો
વાચક છે. આમ સર્વ ધર્મના અનુયાયીને છટ એવા
મ જલશ્વ શબ્દને યનમાં અર્દો પોષે છે.

[૧]

(૨) મિદિ: સ્વાદ્વાદાન્ ૧/૧/૨

★ પુતિ :— વ્યુત્પન્ન પ્રતિનિધિની સ્વાતાં
સ્વાદ્વાદ વર્તને જન્મે એ જ્ઞાનોનિત્ય-નિ-ચેકા

વરદ્વાદ્વાઃ વગરોન્નવદ્વાઃ, સંજ્ઞા નિવિજાગમ્

❧ પુત્યથ :— (સ્વાદ્વાદ્વાદી સિદ્ધિ થાય
છે.) અને શબ્દને એકાન્તો નિત્ય કે એકાન્તે

* યતની પછીનો અંક ૧/૧/૧ સિદ્ધિ દેખ વ્યાકરણનો
ક્રમ દર્શાવે છે. ૧ પદ્યોત્થ અધ્યાય, ૧ પ્રથમ પાદ, ૧
પદ્યું નન પદ્યોત્થ અધ્યાયના પ્રથમ પાદનું પદ્યું ચૂન
એમ પ્રથમનું

અનિત્ય જ ગણીએતા શબ્દની 'દ્વાપિત' કે
'નિષ્પત્તિ' ક્યાંથી થાય (એટલે કે ન થાય)
પણ સ્વાદ્વાદ દર્શનથી શબ્દોની દ્વાપિત
અને નિષ્પત્તિ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :—

❧ વિશેષ :— આ અધિકાર ચૂન છે. સમગ્ર
વ્યાકરણના કોષપણ પ્રયોગમાં આ પાયાનું ચૂન છે.
આ ચૂન વ્યાપકપણે પોતાના અધિકારનુ જ્ઞાન કરાવે
છે. વર્તકે શબ્દની અનેક સંજ્ઞા, દ્વરવ દીર્ઘાદિ વિવિ,
રિમેપણ-વિશેષ જાવ, શબ્દાર્થ સમગ્ર, વાચ્ય-
વાચકતા જિગવ્યવરથા આદિ સમગ્ર પદ્યોત્થની
નિદિ આ સિદ્ધાન્ત પરજ નિર્મર છે.

સ્વાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ પ્રત્યેક વસ્તુ વિવિધ
પાસાંથી સમર છે. તત્ત્વ નંધિ વિચારણા પણ અનેક
રીતે થઈ શકે. પરંતુ તેમાં વ્યવહારપર્યેની કોષ
ચોક્કસ પાસાને તત્ત્વ નંધિ કોઈ ચોક્કસ વિચાર
સાથે તુલનાત્મક રીતે પ્રાયશિકતા આપી. પ્રત્યુત
વ્યવહારની સિદ્ધિ જે નિયમ વડે થાય તેનું નામ
સ્વાદ્વાદ કે અનેકાન્તવાદ.

વસ્તુના વિવિધ પાસાં એટલે દા.ત. ક વર્ણ.
આ વર્ણનો વિચાર અર્થોપ સ્વરૂપે, માત્ર વ્યંગન
રૂપે, કંઠ્ય વર્ણ તરીકે વર્તે થઈ શકે છતાં 'વક
સન્ધિ પ્રકરણ ચૂન : ૪ : ૨ : પશાન્તે વિમુગ્ધસ્ત્વોઃ
જાને ત્યારે ક ની વિવક્ષા અર્થોપ રૂપે થાય ચૂન :
૧૫ જન્યવ્યવ્યજ્ઞે... જાને ત્યારે કની વિવક્ષા માત્ર
વ્યંગન રૂપે થાય

૧ શબ્દની નિત્યાનિત્યતા વિચારીએ તો શબ્દ
પોતાની રીતે નિત્ય છે પણ શબ્દ તરતનુ રૂપાંતર
થતાતે અનિત્ય અને છે દા ત અનકઠિણી સન્ધિ
નિષ્પાતુસાર કઠોરિણી શબ્દ અને છે. વ્યાકરણ
નિષ્પાતુસાર આ શબ્દ નિષ્પત્ત થયો કહેવાય.

અનકઠુ રૂપાંતરિત સ્વરૂપ જી છે આમ શબ્દ
નિષ્પત્ત થાય ત્યારે નિત્ય છે અને રૂપાંતર પામે ત્યારે
અનિત્ય છે. સ્વાદ્વાદ જણાવે છે કે, શબ્દ નિત્ય
પણ છે, અનિત્ય પણ છે

[२]

(3) औदन्ताः स्वराः १/१/४

જેમ કે, અહિં ઉ વર્ણસ્યાન્તે ડ્વનાસિકોડનીદાદે: ૧/૨/
૪૧ અહીં હૈં દ્વ દે દ્વિવચનમ્ ૧/૨/૩૪નો અનુવાદ છે.
નોંધ :- અભ્યાસ દરમ્યાન સૂત્ર ભણતાં તે કયા
પ્રકારકું સૂત્ર છે. તેની વિચારણા કરવી.

બીજા માં તુલ્યારૂપ થાતે જ છે ન હારે બીજી ક્યનીયતા સુધારે છે, તે ન દોષ તો સચિત્તે જાય રહે છે. — ૧/૨/૨૧ રૂપણંદસ્વે સ્વેર યગલમ્ પચેરે સૂત્રામાં પ્રાપ્તિ થયો.

[૩]

(૪) વ્રહ્મિ વિ માત્રા કુલ્ય દીર્ઘવ્યુત્તા: ૧/૧/૫

★ મુતપૃથ :— વ્રહ્મિ વિ માત્રા (૧-૫.)

સ્વ દીર્ઘવ્યુત્તા: (૧-૫) બે ૫૬

★ પતિ :— માત્રા ઘટ વિષય:

વ્રહ્માત્રો મંચેર દીર્ઘા, દ્વિ માત્રો દીર્ઘા રૂપને વ્યુત્તા: સ્વાગિતાત. સ્વાદ વ્યવસ્થાં ચારં માત્રમ્ બહુત્વમ્ રૂપિ દેવતા । આદે કાલુકુળ વ જો બી રૂપિ દીર્ઘા: । બાઝ કેટ રૂપાદિ વ્યુત્તા: ॥

“શુદ્ધાત્મસ્ત્રાને પ્રાજ્ઞે પ્રજ્ઞાસ્વાનેવમ-ગંજે મંચસ્વામુદાકાશી, રજાંશામ્” સ્વગ. વ્યુત્તા:”

॥ નીચેરૂપિમાત્રામેવ્યુત્તાત: સ્વાગિતાતિ ન વાદા ચ નાનુનાવિક નિનુનાવિકા રૂપિ રૂપીનીત્યં યમશ્વદો, ધાર્યવાળા: સ્વગ:પમાનુ

હવાનાશ્વાનુશનાથ, સ્વાગિતાથ નચન્વડના મુલનામાધાર્યમાનો, રગ:મ્યામ્યાનુનાવિકા: મુલનેશ્વાધાર્યમાનો, રજ્યાનો નિનુનાવિકા: પ્રમ્પેકમિત્ય વર્ગાંગા: વન્વાદાદગરા મુલ્તા: મન્વજ્ઞર દ્વાદગરા, કન્વજ્ઞરેન્વજ્ઞરિત્વ દીર્ઘવન્વજ્ઞરિત્વદુલ્ભાંગિ દ્વાદગરંપિ ધાગિનીયા:

❧ પૃથપૃથ :— માત્રા (અન્વડના ઉચ્ચા-રૂપ થાતે) સમય વિદ્યાર્થનું માપક છે. બોલતાં એક માત્રા જેટલો સમય લાગે તો દ્વિસ્વ, બે માત્રા જેટલો સમય લાગે તો ત્રિસ્વ અને ત્રણ માત્રા જેટલો સમય લાગે તો ચતુસ્વ સ્વર કહેવાય છે. અને એ અઃથી માત્રા જેટલો સમય લાગે તે વ્યંજન કહેવાય

દ્વિસ્વ સ્વર (૫) જહટઝનુ દીર્ઘ સ્વર (૯) આદક ક્ષુદ્ધેયેઝાઝા યુત સ્વર આદ કે રૂ વચેરે અર્ધા વ્યંજન - અર્ધમાત્રા વાળા દોષ છે. (અર્ધ પ્રાસંગિક નિર્ણય મઠિ જણાવેલ છે.)

*સ્વર યુત થવાના કારણો :-

૧. દ્વિસ્વી બોલવવામાં (દા.ત. ઓ કેવદત અર્ધા આપ) પ્રથમે કરવામાં-પ્રથમેના ઉત્તર આપવામાં કોઈપ વડે દંડ કરવામાં અંતિ આપવી, ઉર્ધ્વા, કોપ કરવામાં સ્વર યુત થાય છે.

દ્વિસ્વ, દીર્ઘ, યુત હરેકના ઉદાત, અનુદાત, સ્વરિત એમ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારો છે. તે ત્રણેના આનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે-બે પ્રકારો છે.

[૩×૩×૨=૧૮ પ્રકાર]

વ્યાખ્યા :-

ઉદાત :- ઉચ્ચેથી બોલાતો સ્વર ઉદાત કહેવાય

અનુદાત :- નીચેથી બોલાતો સ્વર અનુદાત કહેવાય.

સ્વરિત :- સમાનગતિથી બોલાતો સ્વરસ્વરિતકહેવાય

આનુનાસિક :- નુપ અંતે નાસિકાથી બોલાતો વળું આનુનાસિક કહેવાય.

*નિદેશ વ્યા.માં મુત ૭/૪/૮૯થી ૭/૪/૧૦૨ કુલ ૧૪ સૂત્રો યુત અંગનું વિધાન કરે છે

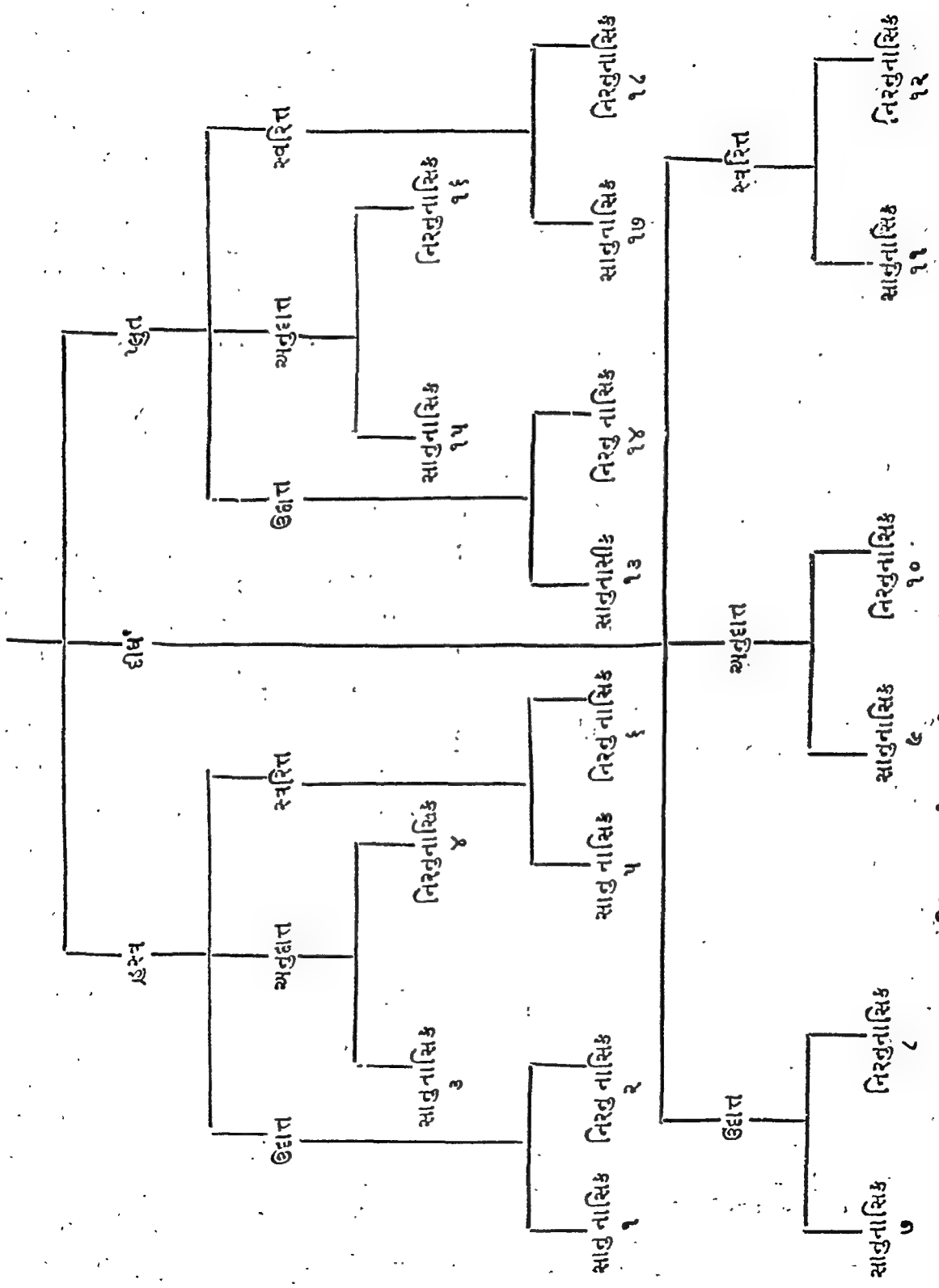
૧૧ દ્વિસ્વી બોલાવતુ :- ૭/૮/૯૯ શુદ્ધાત્મન્વસ્વ ગુરુ: સા વ્રુઃ જનન્વયઃ ધર્મિ વ્યુત્ત દ્વિસ્વી બોલવવા સામાન્ય કરતા વિશેષ પ્રયત્ન કરાય ત્યારે બોલનારને અ ધ વ રહે કે માત્રુ બોલેલ અંતિગતે કે કેમ? અર્ધો અન્ય સ્વર વિકલ્પે વ્યુત થાય છે [૧]

૧૨ પ્રત પ્રતોત્તર :- મુત ૭/૪/૯૮ પ્રાજ્ઞે ચ પ્રતિરત્તનઃ પ્રત પૂજાવેલ અને ઉતર અપાવેલ વાક્યનો અન્ય સ્વરે વિકલ્પે વ્યુત થાય છે [૨]

૧૩ કોપવડે દંડ :- મુત ૭/૪/૯૦ નત્યંજે વચલેન કોપ વડે દંડ વાળા વાક્યમાં આમ અ પદ બે વાર બોલાય છે બે વાર બોલતા આવશ્ય કે, પાછલા પડેના અંત્ય સ્વર વિકલ્પે વ્યુત થાય છે [૩]

૧૪ અંતિ-ઉર્ધ્વા-કોપ ૭/૪/૯૯ વ્યવસ્થિત અર્ધા કોપ હરનેતુ આગમન્વસ્વાર્થે સ્વંગુ જનન્વય વ્યુતઃ અંતિ: કાર્યમાં અંતિમતિ કે આદર. ઉર્ધ્વા/અપૂર્વા બીજનવા ગુણ અદન ન કરવા, કોપ: મુન્વા, નિદાને આદે અર્ધામાં આદિ પદ ભેદપ્રય છે. પદ્ય અન્ય સ્વરનું વ્યુત ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય છે [૪]

સ્વરના લેહા દા ત. અ વર્ણ

આ રીતે ૬ વર્ણ ૪ વર્ણ ૩ વર્ણ ૨ વર્ણના ૧૮-૧૮ લેહા થાય

અં અઃ (૧-દ્વિ) દ્વિ વચન છે છતાં સૂત્રકારને મળતી
સત્તાનો ઉપયોગ કરી દ્વિ વચન જણાવેલ નથી.

★ અનુવૃત્તિ :— વાચ દ્વિતીય પ્રવચ્ચા ગ્રંથોષા
૧/૧/૧૩ રાદિન્યં વજનમ ૧/૧/૧૦

❧ વિશેષ :— વ્યાખ્યા સંખ્યા ઉચ્ચારણ સંતા
વિશેષ પાત્ર કરાય તે થે પ-વનિ વિગતે વચ્ચ મ ત્રાય *

❧ સૂત્રની નીચે યુ ? ગુરુ પત્રી ગુરુ માટે યુ
ન બનાવ્યુ નો અર્થો પે પ માટે કેમકે ગુરુ પત્રી ગુરુ મા
સ્વરણ મદ્યુ કરવાનુ હવે વ્યાપારે અર્થો અન્ય શબ્દથી
રાદિન્યં વજનમ ની જ અનુવૃત્તિને સીકારીને ઘોષ મા
સ્વરણ મદ્યુ કરે ન તથી માટે યુવ અસમ બનાવેલ છે.

❧ ધોષ ને ખડે ધોષવાનુ કેમ ? ઘોષ એ
ઉચ્ચાર છે વ્યાપારે વર્ણો ઘોષ ઉચ્ચારવાળા છે માટે
ઘોષવાનુ લખ્યુ ❧ અન્ય એ વ કેમ ? (અંગ્રાવેલ્યઃ)
અધોષ સિવાયના અન્ય વ્યાપારવા અને રાદિ ની
અનુવૃત્તિને લક્ષમાં લઇને અન્યઃ એકવચન મૂકેલ છે.
ક્ષેત્ર — ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧ વગેરે સૂત્રમાં
પ્રાપ્તિ છે.

[૧૪]

(૧૫) અ' અઃ = ક) (પ શપ્તાઃ શિટ્ ૧/૧/૧૬

★ સૂત્રપૃથ :— અ' અઃ = ક) (પ શપ્તાઃ
(૧-અ) શિટ્ (૧-અ) થે ૫૬

★ વૃત્તિ :— શિટ્ મંજુકા બની મળ
વચ = કઃ રુહિતારુવિઃ મગ્નુમ્મારુવિઃ)
પલટણાપુચ્ચાભાર્ષકી

❧ વૃત્તયથઃ — આ સાત (૦ અનુસ્વાર.
: વિસર્ગ) વલ્લહૃતિ અક્. મજ્જકુંભાદૃતિ
અપ્ અને શપ્તાની શિટ્ સંજ્ઞા છે. અર્થો
= કની વલ્લહૃતિ છે અને) (પની મજ્જ-
કુંભાદૃતિ છે તેમાં અ ક પ ત્રણે વર્ણો
ઉચ્ચારણ માટે છે.

★ વિશેષ :— યામાં બ વ ને મૂકેલ
છે. તે = ક (ક ય) અને) (વ (વ ક) વળુને
વ્યાપાર માટે છે. વળુ બ-ને વળુ (આદૃતિ)ને
અપ્ ઉપયોગ દેવાથી શિટ્ એ વ. મૂકેલ છે

❧ = ક (અ) વલ્લહૃતિને છદ્ધવાપ્લીય વળુ
કદેનાય છે અને) (વ (અ) ને મજ્જકુંભાદૃતિ

* ધોષ :— અપ્પરિ અપ્પરિ પ્રથમો વિભાગ ૫ પ.

છે તેને ઉપધ્યાનાય વળુ કદેનાય છે

❧ વલ્લહૃતિ અને મજ્જકુંભાદૃતિ બન્ને વર્ણો
ર ને ખડે વપરાય છે, તેથી તે વ્યંગનરૂપ જ છે.
એ કે બન્નેના પ્રયોગ બહુ જ અલ્પ થાય છે

★ ક્ષેત્ર :— શિટ્ પ્રથમ દ્વિતીયસ્ય ૧/૧/૩૫

[૧૫]

(૧૬) નુલ્યમ્યાનાસ્ય પ્રચનઃ સ્વઃ ૧/૧/૧૭

★ સૂત્ર પૃથ :— નુલ્ય સ્થાન આસ્ય પ્રચનઃ
(૧-એ) સ્વઃ (૧-એ) ઓ ૫૬

★ વૃત્તિ :— આરયપ્રચત્તરવાનામ્યા

નુલ્યા વળાઃ મ્ય સંજ્ઞકાઃ ।

ચતુર્ધાનાં સ્વરાણાં મ્યસ્વમેદા વધા મિથઃ ।
પલ્ચમ્ભેદઃ વર્ગસ્વા વળાઃ સ્વાઃ સ્તુઃ પાસ્પરમ્ ।

ચલ્યાઃ સાનુનાસિક નિરનુનાસિકા અપિ ।
અપ્તો દવાનારિ વર્ણનામુરઃ કળઃ શિરસ્તથા ।
ત્રિદ્વામૂલવસ્ત્વાન્ચ નાવિકૌપ્તો ચ તાલુચ ।

રિપર્ગોવાડુહાઃ કળ્થવાસ્તાલ્લ્યા ઇનુવામ્યમઃ ।
વગ્વપ્માનીવા ઓલ્થવા, મૂર્ગ્યા કદ્ધવા મ્ચરઃ ।

વસ્ત્વા સુનુલ્યા પ્ એ કળ્થટાડમુદ્ધમ્ભો ।

ઓ ઓ કળ્થોલ્લોલોલો, વા ડમ્નોલ્લયઃ પ્રક્ષીરિતઃ ।

જિદ્ધિઅન્ચ જિદ્ધિામૂર્ગ્યાસુરુવાંગ નાવિકાસ્રયઃ ।

મ્વધાનનાવિકામ્નાનાઃ સ્તુદ્ધં લગનમ કટિ ।

સ્વાદુરમ્યા હારાનુ વહાન્તસ્થઃ સર્ગમઃ ।

આસ્યપ્રચત્તરઃ ચ તાર, રિવાર મ્પલ્લટાદ્યઃ ।

લસ્તેવળાંવયલોડરિ, ઘાઘાઃ કારં ચ કંવલઃ ।

ચયોગઃ સ્વાદ વ્યગ્રભાવિ, ઘ વ્યવહિતામ્યદો ।

❧ વૃત્તયથઃ :— અર્થો માત્ર અથઃ છે,
વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે “વિશેષાથઃ” ખાસ
લુગ્ગો.

❧ વૃલ્લ્ય છે (સરખા છે) સ્થાન અને આસ્ય
(સૂત્ર) પ્રચન બેના તેની “સ્વ” (સળતીય)
સંજ્ઞા થાય છે. જેમકે ચીદ સ્વરોના પોત
પોતાના કોરો સ્વ સંજ્ઞક છે.

❧ વગેરેમાંના પાંચ-પાંચ વર્ણો પરસ્પર સ્વ
સંજ્ઞક છે. — સાનુનાસિક નિરનુનાસિક
ચ લ વ ની ૫મ “સ્વ” સંજ્ઞા થયી.
દા.ત. ચ-ચ, લ-લ, વ-વ.

૦ વર્ણના આઠ સ્થાનો છે. (૧) ઉર-છાતી
(૨) કંઠ (૩) શિર-મુર્ધન્ય (૪) જિહ્વામૂલ
(૫) દંત (૬) નાસિકા (૭) ઓઠ (૮) તાલુ

સ્થાન	સ્વર	વ્યંજન
કંઠ્ય	અ આ	ક વર્ગ (ક ખ ગ ઘ ઙ) હ વિસર્ગ
તાલવ્ય	ઇ ઈ એ	ચ વર્ગ (ચ છ જ ઝ ઞ) ય શ
ઓઠ્ય	ઊ ઊં ઓ	પ વર્ગ (પ ફ વ મ મ) ઉપધ્માનીય
મુર્ધન્ય	ઋ ઋં	ટ વર્ગ (ટ ઢ ઢળ) ર ષ
દંત્ય	ૠ ૠં	ત વર્ગ (ત થ દ ઢ ણ) લ સ
દંત્યોઠ્ય	ૡ ૡં	વ
જિહ્વ્ય		જિહ્વામૂલીય (ક અનુસ્વાર હ જ્ઞ ન મ
નાસિક્ય		(આ પાયે સ્વસ્થાનીયપણ છે)
ઉરન્ય		હ-ઞ ર લ વ ઙ ન મ ન

(અહીં વૃત્તિમાં એ એ કંઠ્યતાલુ અને ઓ ઓ કંઠ્યોઠ કહ્યા છે તે અન્ય મતે સમજવા:-સ્વમતે એ એ તાલવ્ય અને ઓ ઓ ઓઠ્ય જ સમજવા).

૦ આસ્ય પ્રયત્ન :- સંવાર, વિવાર, સ્પૃષ્ટતા વગેરે આસ્ય પ્રયત્ન છે.

૦ સંયોગ -સ્વરના વ્યવધાન સિવાય એકઠા થયેલા વ્યંજનો તે સંયોગ છે દાત રસ=પ્રસ

૦ વર્ણ :- જ્યારે વર્ણ કહેવાય દા. ત. અ વર્ણ ત્યારે સ્વ સંજ્ઞા લેવી એટલે કે અ આ ના પ્રત્યેક ૧૮ ભેદ લેવા પણ માત્ર કાર કાય (દા.ત. અ કાર) ના પ્રસંગે માત્ર જ લેવાય.

❧ (વિશેષ :- વૃત્તિની સ્પૃષ્ટતા માટે ખાસ:-
૦ સ્થાન:- જે જગ્યાએથી વર્ણ ઉચ્ચારાય તે
૦ આસ્યપ્રયત્ન :- ઓઠથી કંઠમણી (કાકડા) સુધીનો જે ભાગ તે આસ્ય અને તેમાં થતો જે યત્ન વિશેષ તે “આસ્યપ્રયત્ન” - ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેના વડે સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ અવાજ બહાર ફેંકી શકાય તે આસ્ય

૦ (સ્થાન) કરણ - જિહ્વાનો મૂળ ભાગ- (જિમ્વામૂલીય), જિહ્વાનો મધ્યભાગ- (તાલવ્ય), જિહ્વાનો અગ્રભાગ (દંત્ય), જિહ્વાનો ઉપાગ્રભાગ (મુર્ધન્ય) તે કરણ કહેવાય છે.

★ આઠે સ્થાનોનું વર્ણન વૃત્ત્યના કોષ્ટકમાં છે.

૦ આસ્યપ્રયત્ન :-*

૦ સ્પૃષ્ટ:- ક થી મ - સ્પર્શવ્યંજન-જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન-કરણ-આસ્ય પ્રયત્ન પરસ્પર સ્પર્શે તે
૦ “ધષત્સ્પૃષ્ટ” :- ય, ર, લ, વ, (અન્તર્યા) જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન અદ્ય સ્પર્શે તે.

૦ ધસત્વિવૃત્ત :- જા, ષ, સ, હ (ઉપમાક્ષર) જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન, કરણ અને આસ્ય પ્રયત્ન સમીપથી સ્પર્શે

૦ વિવૃત્ત :- તમામ સ્વરો-જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન-આસ્યપ્રયત્ન દૂરથી સ્પર્શે તે.

“બૃહદ્વૃત્તિમાં આ ચાર ભેદ જ છે”-કેટલાંકના મતે અન્ય ત્રણ ભેદ વિશેષ વિભાજન કરતાં જણાવે છે
(૧) એ ઓ વિવૃત્તર (૨) એ ઓ અતિ વિવૃત્તર (૩) અ આ અતિ વિવૃત્તમ

૦ “ખાલ્પ્યપ્રયત્ન” :- દેહના કોઠામાં જે પ્રયત્ન થાય તે ખાલ્પ્ય પ્રયત્ન :- [(૧) વિવાર -(૨) સંવાર], [(૩) આસ-(૪) નાદ] [(૫) ધોષ (૬) અધોષ] [(૭) અદ્યપ્રાણ-(૮) મહાપ્રાણ] [(૯) ઉદ્ઘાત -(૧૦) અનુદ્ઘાત-(૧૧) સ્વરિત]

*આ ૧૧ ખાલ્પ્ય પ્રયત્નોની વિશેષ ચર્ચા અનાવશ્યક સમજી છોડી દીધેલ છે.

વર્ણ વિભાજના માટે નીચેનું કોષ્ટક જોવું

સ્વ સંજ્ઞા (સ્વરો)

વર્ણ	સ્થાન	આસ્યપ્રયત્ન	પરસ્પરસ્વ
અ-૧૮ ભેદ	કણ્ઠ્ય	વિવૃત્તકરણ	„
ઇ- „	તાલવ્ય	„	„
ઊ- „	ઓઠ્ય	„	„
ઋ- „	મુર્ધન્ય	„	„
ૠ- „	દંત્ય	„	„
એ ૧૨ ભેદ	તાલવ્ય	વિવૃત્તર	„
ૡ- „ „	„	-અતિ „	„
ઓ „ „	ઓઠ્ય	વિવૃત્તર	„
ઔ „ „	„	અતિ „	„

•••••

*આસ્યપ્રયત્ન - બૃહદ્વૃત્તિ- પ્રથમો વિભાગ ૧-૧-૧૭

*ખાલ્પ્ય પ્રયત્નો :- વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ- લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર પાંડ-૧ પૃ. ૧૮-બૃહદ્વ્યાસ- પ્રથમોડધ્યાય પૃ. ૨૩

* प्रत्यय लोपेऽपि प्रत्यय लक्षणं कार्यं विज्ञायते
न्याय ६, न्याय संग्रह पृ. ११३ छेमढंसमष्टि

સંજ્ઞા :-*

૦ ક્રિયા :- સાખ્ય છે રૂપ ને જેનું એવી પૂર્વાપરીશ્રુત અવયવવાળી જે દોષ તે ક્રિયા

૦ મુજુ :- દ્રવ્યમા જે રહે અને દ્રવ્યથી જે દૂર થતો દોષ-વગેરે લક્ષણવાળો જે દોષ તે મુજુ કહેવાય

૦ દ્રવ્ય :- દ્રવ્ય, સજ્જ વગેરે સ્વરૂપી વ્યવર્તેષ્ટકાનું જે વિશેષ્ય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

૦ ભતિ - આકૃતિથી પ્રદણ કરાવી, સર્વ વિગને નહીં ભગ્નનારી, એકવાર કથન કરાયે છે તે પ્રદણ કરવાને લાયક ક્રોધ તે ભતિ છે. જે ગોચ લક્ષણ અને અગ્ર લક્ષણ એવા બેદવાળી છે.

૦ કાલ :- ત્રુટિ વગેરે લક્ષણવાળો કાલ છે.

૦ સિમ :- પુસ્તિકા નયુક્તકલિમ, સ્પીસિમ.

૦ સ્વાદ્યુઃ :- જે વિકારરૂપ ન દોષ, પ્રતિદિ ન દોષ, વર્ત સ્વરૂપ દોષ, પ્રાણિમાં રહેલું દોષ, પ્રાણિથી છુટુ પડેલું દોષ અને તેના સરખું પ્રતિમા વગેરે દોષ તે સ્વાદ્યુઃ કહેવાય.

૦ સંખ્યા :- એક વગેરેનું જે કથન અથવા જે જ્ઞાન તેના જે દેતુ તે સંખ્યા.

૦ સત્તાન :- પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા છે. પુન-પુની વગેરે.

૦ ચીપ્પા :- અનંકને કહેનાર શબ્દોનું ક્રિયા અને દ્રવ્ય વડે કરીને એટલા સાથે પ્રયોગ કરનારને વ્યાપ્ત કરવાની જે છુટ્ટા તે “ચીપ્પા” કહેવાય છે.

૦ વર્ણ :- અદા બેદવાળો જે સમુદાય ને ગણનારિથી

* બુદ્ધ-ન્યાસ. પ્રથમોઽધ્યાય ૫. ૧૧

અ-વર્ણ ક-વર્ણ સમજાવે.

૦ ન્યાયો :- દેશદ્વંસનિ સંગૃહિત ન્યાય સંદેશમાં ૫૭+૬૫+૧૮=૧૪૦ ન્યાયો છે. તે જે દેશપ્રકાશ પૂર્વાધમાં ૫ રંધી સંદેશમાં આપેલ છે. (વિશેષ અભ્યાસ માટે ત્યાંથી વાંચો) જેમ કે વચાસંજ્ઞમ-નુંવંતઃ મુનાતમ્ સખ્યા વડે અને વચન વડે એમ જાને પ્રકારે પરસ્પર સમાન એવા પૂર્વપદને ઉત્તરપદ સાથે અનુક્રમે કથન કરવું. ઘ. ત. કે. હસ્યો-વાંડી=કે. હસ્યો; ચ-જાતી સંખ્યા વચન સમાન છે તેથી કે. નો ય' અને ટ મિ નો આવ્યાય.

(સંજ્ઞાની વ્યવસ્થિત સમજ, માટે આ ન્યાયોનું જ્ઞાન અતિ ઉપયોગી છે-વિસ્તાર ભગે ૧૪૦ ન્યાયો અગ્ર વર્ણવેલ નથી છતાં પ્રક્રિયામાં જ્યાં આવશ્યક જ્ઞાને ત્યાં પાઠ નેધિમાં સમજ આપેલ છે.)

[૧૮]

સંજ્ઞાવિકારમાં સ્વર, ધ્વનિ, દીર્ઘ, પ્લુત, નાની, સમાન, અન્વયકાર, વ્યંજન, વર્ગ, અતઃસ્થા, ધ્રુવ, યોગ, અધોગ, સિદ્ધ, સં વગેરે સંજ્ઞાનો સમાવેશ કર્યો છે સમગ્ર પ્રક્રિયા અભ્યાસમાં આ શબ્દોના ઉપયોગ વખતે સ્પષ્ટીકરણ રહે તે માટે સંજ્ઞા વિશેષોપયોગી છે.

શાસ્ત્રની આદિમાં સંજ્ઞાની સમજ નિતાન્તાવશ્યક છે ને તેનુથી આ પ્રકરણ દ્વાયુ છે-સિદ્ધ દેશ શબ્દનુજ્ઞાનમાં અભ્યાસ : ૧ પા. ૬ : ૧ સંજ્ઞા પ્રકરણ દ્વારે છે.

○ અર્હમ્ ○

● પરિભાષા - પ્રકરણ ●

શાસ્ત્રકારો સ્વેચ્છાએ સંકેત વિશેષને જણાવે કે જે સંકેત સમગ્ર શાસ્ત્રને સ્પર્શે તેવા નિયમોએ કરીને યુક્ત હોય અને વિશેષ કરીને ઉપયોગી હોય તે “પરિભાષા” કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નિયમ ન હોય ત્યાં નિયમને કરનારી પરિભાષા છે.

પરિભાષાએ લઘુપ્રક્રિયાનું નવું પ્રકરણ નથી પણ સંજ્ઞાપ્રકરણના ૧૮ માં લોકાત્ સૂત્ર અંતર્ગત વૃત્તિના વિશેષાર્થ રૂપે જણાવાયેલ છે. તેમજ સિદ્ધ-હિમ વ્યાકરણના અધ્યાય: ૭ના પાદ: ૪ માં આ સૂત્રો પ્રસ્તુત થયેલ છે.

સૂત્રની સ્પષ્ટ સમજ અને સંક્ષેપિત રહસ્યોને જણાવનારી આ પરિભાષાનાં યથોચિત જ્ઞાન સમગ્ર પ્રક્રિયામાં વિશેષ ઉપયોગી બનશે.

જેઓશ્રી એ બાલ્યવયથી સંસ્કાર રેડી દીક્ષાને માર્ગે વાળ્યા તે ઉપકારી

માતા

પિતા

તારાબહેન કાંતિલાલ ઠક્કર

કાંતિલાલ લક્ષ્મિચંદ ઠક્કર

એ જ રીતે અષ્ટ ઔ જસ-શ સો: ૧/૪/૫૩
અહીં જસ -શસના સ્થાને ઔ આદેશ છે તેથી
અષ્ટ+જસ=અષ્ટ+ઔ = અષ્ટૌ થશે

[૨૩]

(૬) સ્થાનીવા વર્ણવિધૌ ૭/૪/૧૦૯

★ વૃત્તિ — આદેશ: સ્થાનિવદ્ ભવતિ, સ્થાન્યા-
શ્રિતકાર્થ પ્રાપ્નોતીત્યર્થ: તત્કાય “યદિ સ્થાનિ વર્ણા
શ્રિત” ન ભવેત્ । અસ્તિ બ્રુવો, મવિતા વક્તા, અવ
સ્થાનિવદ્ભાવેન ધાતુત્વાતૃજાદ ય: પ્રત્યયા ઉત્પદ્યન્તે ।
પન્થા: इत्यादौ આત્વેકૃતે સ્થાનિવદ્ ભાવેન વ્યજ્જનતયા
સિ લોપ: પ્રાપ્તો વળ.શ્રયતયા ન ભવતિ ।

❧ વૃત્યર્થ: આદેશ સ્થાનીવત્
(આદેશ જેવો) થાય છે. એટલે કે સ્થાનને
આશ્રીને કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ
(અવર્ણવિધૌ) જો તે કાર્ય સ્થાની વર્ણને
આશ્રીને થતું ન હોય.

❧ ઉદાહરણ-સ્પંડીકરણ વિશેષાર્થ:—

જ્યાં જ્યાં આદેશનું વિધાન છે, તે આદેશો
જેના સ્થાનમાં ખતાવેલા હોય તે તે મૂળ સ્થાન
જેવા સમજવાં એટલે કે ધાતુનો આદેશ ધાતુ જેવો,
મૂળ નામનો આદેશ મૂળ નામ જેવો, વિલક્ષિતો
આદેશ વિલક્ષિત જેવો કૃદન્તનો આદેશ કૃદન્ત જેવો
સમજવો.

૦ ધાતુ :- “મવિતા” અહીં અસૂ ધાતુને સ્થાને
મૂ આદેશ થયો છે તેથી મૂ પણ ધાતુ જ સમજવો
તેથી મૂ ધાતુના ક નો ગુણ વગેરે થયો. એજ રીતે
“વક્તા” થુ નો વચૂ આદેશ થતાં વચૂ પણ ધાતુ
ગણીને જ તૂચૂ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

૦ વિલક્ષિત :- રાજન્+સિ (સિ નો લોપ થતાં)
રાજન્ પદ થાય (સૂત્ર. નામ સિદ્યવ્યંજને ૧/૧ ૨૧)
અહીં નામ્નોનાડનહ (૨-૧-૯૧) સૂત્રથી ન નો લોપ
થતા રાજ અને નિ.વીર્ઃ (૧-૪-૮૫) થી રાજા
થશે. અહીં મૂળ નામનો આદેશ છે માટે મૂળ નામ
જેવોજ ગણીને ખીજા કાર્યો થાય.

૦ અપવાદ :- અવર્ણવિધૌ— માત્ર એક વર્ણના
નિમિત્તે ન હોય તો — દા ત. દિવ્+સિ, દિવ: ઔ:
સૌ (૨-૧-૧૧૭) સૂત્રથી વ નો ઔ થાય છે. ઔ થતાં

ઔ (દિ+ઔ) થયું છતાં સિ નો લોપ કરવો.
(દિર્ઘાવા વ્યંજનાન્ત સે: ૧-૪-૪૫થી) પ્રસંગે
“વ” એટલે કે દિવ્+સિ થતાં વ્યંજનને માનીને
સિ નો લોપ ન થાય પણ ઘૌ+સિ=ઘૌ: થઇ જાય
કેમકે વ એક વર્ણના નિમિત્તે કાર્ય થયું હોવાથી
સ્થાનીવાવર્ણવિધૌ સૂત્ર ન લાગે.

એજ રીતે પથિન્+સિ પન્થા+સિ થતાં પન્થા:
થાય પણ સિ નો લોપ ન થાય.

[૨૪]

(૭) સ્વરસ્થ પરે પ્રાગવિધૌ ૭/૪/૧૧૦

★ વૃત્તિ : પરનિમિત્તક: સ્વરસ્થાનિક આદેશો
વ્યવહિતે અવ્યવહિતે વા પૂર્વવિધૌ સ્થાનિવદ્ ભવતિ ।
મૃગયતિ । અવ ણિ પરે જાતરય અલ્લોપસ્થ-સ્થાનિવત્ત્વેન
ઋકારરય ઉપાન્ત્યત્વાઽભાવાત્ લઘૂપાન્ત્યગુણો ન ।

❧ વૃત્યર્થ:— પૂર્વવિધિ કરવામાં
વ્યવહિત કે અવ્યવહિતપણે કશું વિધાન
કરવાનું હોય ત્યારે પર નિમિત્તક સ્વરનો
આદેશ સ્થાનીવત્ થાય છે.

❧ ઉદાહરણ-સ્પંડીકરણ-વિશેષાર્થ :-

પૂર્વે જે વર્ણવિધિનો નિષેધ કરાયો તેના
અપવાદરૂપે આ સૂત્ર છે. અહીં વર્ણવિધિની છૂટ
અપાઇ છે દા ત. મૃગયતિ-તે શોધે છે. મૃગણિ
અન્વેષણે (૧૯૩૦-ગણ ૧૦ આત્મને.) મૃગ ધાતુના
અકારનો અન્ત: (૪-૩-૮૨) થી અશિત્ પ્રત્યય લાગતાં
લોપ (લુક્) આ સૂત્રથી પૂર્વવિધિ કરવામાં સ્થાનિવત્
થાય છે. તેથી મૃગ+ણિ માં ઋ ઉપાન્ત્ય ન થતાં ઋ નો
ગુણ થશે નહીં-કેમકે મૃગ+અ માં અ સ્થાનીવત્ થશે.

એજ રીતે કથયતિ અહીં કથ ધાતુ અદન્ત છે.
પણ અ (લુક્) લોપ થયા બાદ સ્થાનિવત્ થતાં ક
ના અ નો આ થશે નહીં- (ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી
અ નો આ ની પ્રાપ્તિ છે.)

[૨૫]

(૮) ન સન્ધિહીયક્વિદ્વિદીર્ઘસદ્વિધાવ

સ્કલુકિ ૭/૪/૧૧૧

★ સૂત્રપૃથ :- ન સન્ધિ હી ય ક્વિ દ્વિ દીર્ઘ
અસદ્વિધૌ-અસ્કલુકિ

“નામના અર્થમાં વધારો કરે તે વિશેષણ”

૦ નામનું વિશેષણ :- અતઃ સ્યમોઽમ્ ૧/૪/૫૭
આ સૂત્રમાં અતઃ પદ નામના વિશેષણ સ્વરૂપે મુકેલ
છે. અથી પર એટલે કે અકારાન્ત નામ પછી આવેલ
સિ-અમ્ નો અમ્ થાય છે. તેથી જ્ઞાન+સિ=જ્ઞાન+અમ્
જ્ઞાન+મ્ (સમાનાદમોઽતઃ અ થી લોપ).

તદ્+સિ અહીં તદ્ વ્યંજનાન્ત છે માટે સિ નો
અમ્ થશે નહીં.

૦ ધાતુનું વિશેષણ :- નામિનો ગુણો ૪/૩/૧ અહીં
નામિનઃ એ પદ ધાતુનું વિશેષણ છે. તેનો “નામ્યન્ત
સ્વર યુક્ત ધાતુ” એવો અર્થ થશે. -તેથી અહીં
જે ધાતુને છેડે નામિ સ્વર હોય તે ધાતુનો ગુણ
થાય એવો અર્થ અભિપ્રેત થશે.

દા.ત. ચિ+તા=ચે+તા. (નો ગુણ).

[૨૮]

(૧૨) સપ્તમ્યા આદિઃ ૭/૪/૧૧૪

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તસ્ય વિદોષ્યસ્ય ચ દ્વ વર્ણ-
વોધક વિશેષણ, તત્ આદિવોધક ભવતિ । ઇનઢીસ્વરે
લુક્-પથઃ, પથામ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સપ્તમી અન્તવાળા
વિશેષણનું જે વર્ણ બોધક વિશેષણ તે
(આદિવોધક) આદિને જણાવનાર હોય છે.

✠ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :-

૦ વિશેષાર્થ :- સ્વરે પરે, વ્યંજજગે, ઘુટિ પગેરે
સપ્તમ્યન્ત રૂપો છે એટલે કે, આદિમાં સ્વરવાળા,
આદિમાં વ્યંજનવાળા કે, આદિમાં ઘુદ વાળા એવો
અર્થ સમજવો.

દા.ત. ઇનઢી સ્વરે લુક્ ૧/૪/૭૯ અહીં સ્વરે
એવો સપ્તમ્યન્ત નિર્દેશ છે પથિન્+સ (અસ)=
પથ+અસ (ઇન્ નો લોપ આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યયથી
થયો) -પથઃ - (સ નો ૨, ૨ નો વિસર્ગ) પરંતુ
પથિન્+સ અહીં આદિ સ્વર નથી પણ સ પછી
સ્વર છે માટે ઇન્ નો લોપ થશે નહીં.

સૂત્ર - ધાતોરિ વર્ણોવર્ણસ્યેયુવસ્વરેપ્રત્યયે -અહીં
સ્વરે -સપ્તમ્યન્ત વિશેષણ છે. -પ્રત્યયે તેનું વિશેષ્ય
છે. તો તેનો અર્થ સ્વરાદિ પ્રત્યય એવો કરવો.

[૨૯]

(૧૦) પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ ૭/૪/૧૧૫

★ વૃત્તિ :- પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદિ સમુદાયાન્ત વોધકો
ભવતિ, ન તુનસ્ય અધિકસ્યવા । યજિઃ ગાર્ગ્યાચનઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રત્યય પ્રકૃતિ વચ્ચે
સમુદાયનો (જ) બોધક (જણાવનાર) છે.
તેથી કંઈ ઓછા-વધતા (પ્રમાણમાં) નહીં.
✠ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થ :-
પ્રકૃતિ :- જે જેનો પ્રત્યય તે તેની પ્રકૃતિ.

-નામ કે ધાતુથી જે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ
હોય તે પ્રત્યય માટે “તે” નામ કે ધાતુને પ્રકૃતિ
રૂપ સમજવા -ઓછાં વધતાં નહીં.

દા.ત. ગાર્ગ્યાચનઃ ગાર્ગ્યસ્યા અપત્યં ઇતિ ગાર્ગ્યાચનઃ
(યજિઃ ૬/૧/૫૪) થી ગાર્ગ્ય+આચનળ

જો ગાર્ગ્ય નો પરમ્ શબ્દ સાથે સમાસ કરીને
પરમગાર્ગ્ય શબ્દ બને તો ત્યાં યજિઃ સૂત્રથી આચનળ
પ્રત્યય લાગશે નહીં; કેમકે અહીં પરમએ અધિક પ્રકૃતિ છે.

માતૃભોગીનઃ - માતૃ ભોગઃ ઇતિ માતૃભોગઃ તસ્મૈ
હિતઃ માતૃભોગીનઃ (૭/૧/૪૦ ભોગોત્તરપદા મીનઃ)
જન પ્રત્યય લાગ્યો. તેમાં માતૃ ભોગ એ શબ્દો બે
છે પણ સમાસરૂપ થઇ એક શબ્દ બન્યો માતૃભોગીન
એ આખી નામ રૂપ પ્રકૃતિ થઇ અહીં પ્રથમા એક
વચનનો સિ પ્રત્યય લાગ્યો ત્યારે (તદન્ત પદમ્) થી
પદ સંસાર થતા ન્ નો ન્ થયો (સ્પર્શનાનો ન ૨/૩/૬૭)
માતૃભોગીનઃ શબ્દ બની શક્યો જો માતૃ ભોગીન્ શબ્દને
પ્રકૃતિ માને તો ન્ નો ન્ ન થાય.

(૧૩) ગૌણો ડ્યાદિઃ ૭/૪/૧૧૬

★ સૂત્રપૃથ :- ગૌણઃ ડીઝાદિઃ

★ વૃત્તિ :- ડીપ્રત્યયાદારમ્બ્ય વ્યં યાવત્ ડ્યાદિ ।
પ્રત્યયો ગૌણો યયસ્તિ તદા પ્રકૃત્યાદિ સમુદાયસ્યાન્ત-
વોધકો ભવતિ, ચદિ ગૌણો નાસ્તિ તદા સામાન્યતઃ
સમુદાયાન્ત વોધકોભવતિ । વન્ધૌ બ્રહુત્રીહૌ-અતિકારીપ
ગન્ધ્યાવન્ધુઃ । અગ્નૌગ્નઃ । પરમકારીપ ગન્ધીવત્પુરિત્યગ્ન
ગૌણત્વાઽભાવાદીય ભવત્યેવ

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ડી પ્રત્યયથી માંડીને વ્ય
સુધીના પ્રત્યયો ડ્યાદિ કહેવાય. જે પ્રત્યય
ગૌણ હોય તો પ્રકૃતિ-આદિ સમુદાયનો
બોધક બને છે. જે પ્રત્યય ગૌણ ન હોય તો
(મુખ્ય હોય તો) સામાન્ય સમુદાયનો બોધક

તેથી જ “પર” નો પ્રયોગ કર્યો છે. *

દા.ત. અજ+આ (આત્ ૨/૪/૧૮ સ્ત્રીલિંગે) અજા બકરી
વૃક્ષ+સિ (સ્યાદિ)=વૃક્ષ: વૃક્ષ.

જુગપ્+સતે (ત્યાદિ)=જુગપ્સતે - (ગુપ્=૨ક્ષણ કરવું)

[૩૩]

(૧૬) સ્પર્ધે ૭/૪/૧૧૯

★ વૃત્તિ :— દ્વયોર્વિધ્યોરન્યત્ર સાવકાશયોસ્તુલ્ય
વલયોરેકત્રોપનિપાતઃ સ્પર્ધઃ, તત્ર સૂત્ર પાઠે યઃ પરઃ
સ એવ વિધિસ્તત્ર ભવતિ । વૃક્ષાન્ ઇત્યાદૌ સાવકાશસ્ય
“નપુંસકસ્ય શિઃ” ઇત્યસ્ય ચ વનાનિ (વન-શસ્)

❧ વૃત્ત્યર્થ :— પોત પોતાના વિષયમાં
સાવકાશ અને શુદ્ધ બળવાળી એવી બે
વિધિઓ એક સ્થાને આવે તો તે સ્પર્ધ
કહેવાય. તે બંનેમાં જે વિધિ સૂત્રપાઠમાં
‘પર’ (પછી) હોય તે વિધિજ ત્યાં થાય છે.

❧ ઉદાહરણ-સ્પર્ધીકરણ-વિશેષાર્થ :—
‘સ્પર્ધ’ અને સ્પર્ધા બંને સમાનાર્થી શબ્દો છે સ્પર્ધા
જીવંત વસ્તુમાં હોય, પણ અહિં સૂત્રોની સ્પર્ધાની
વાત હોઈ ‘સ્પર્ધ’ શબ્દ પ્રયોજેલ છે.
સૂત્રોમાં જણાવેલા જે બે વિધાનો એક કે વધુ
પ્રયોગમાં સાથેજ પ્રાપ્ત હોય. એટલે કે પરસ્પર
સ્પર્ધક રૂપે આ સૂત્રોની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે “સ્પર્ધ”
શબ્દ સૂચવે છે.

૧ સાવકાશ :— પ્રયોગમાં સાવકાશ વિધિ એટલે
તે વિધાન અન્ય પ્રયોગમાં ચરિતાર્થ હોવું તે. દા.ત.
વૃક્ષાન્—આ પ્રયોગમાં શસોડ્તા.. પુંસિ ૧/૪/૪૬ની
સાવકાશ પ્રાપ્તિ છે. તેથી વૃક્ષ+શસ્=વૃક્ષાન્+ન=વૃક્ષાન્
૦ યજ્ઞાંસિ—અહીં નપુંસકસ્યશિઃ ૧/૪/૫૫ની સાવકાશ
પ્રાપ્તિ છે. વનાનિ(વન+શસ્)અહીં શસોડ્તા શસ્—૧/૪/૪૬
ની પ્રાપ્તિ છે. તથા નપુંસકસ્યશ્ચીઃ ૧/૪/૫૫ની પણ
પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ ૧/૪/૫૫એ ‘પર’ સૂત્ર છે માટે તે પ્રાપ્ત
થતા વન+શિ થશે વન+ન+ઈ (શ ઇત્ સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/
૬૫થીન્) વના+ન+ઈ (નિ લીઃ ૧/૪/૮૫થી અનો આ
(૧૭) આસન્ન :— ૭/૪/૧૨૦

★ વૃત્તિ :— ઇહ શાસ્ત્રે આસન્નાડનાસન્નયોઃ

સૂત્રઃ— મધ્યમવૃત્તિ-અવચૂરી ભા. -૨ પૃ ૫૪૬-૭.

પ્રસંગે, યથાસ્વં સ્થાનાર્થ પ્રમાણાદિભિરાસન્ન એવ
વિધિર્ભવતિ । ઢણ્ડાગ્રમ-ઇત્યાદૌ કળ્ઠયયોરકારયોઃ
કળ્ઠય એવાડ્ડકારો લીર્ધો ભવતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— આ શાસ્ત્રમાં સ્થાન અને
પ્રમાણ વડે જે ‘સ્વ’ હોય તેના નજીક (કે
સદશ અને દૂર (કે અસદશ) પ્રસન્ન
નજીકની વિધિજ થાય છે.

❧ ઉદાહરણ-સ્પર્ધીકરણ-વિશેષાર્થ :—

૦ આસન્ન :— પાસેનું કે કોઈપણ રીતે નજીકનો
સંબંધ ધરાવતું.

અનાસન્ન :— દૂરનું અથવા અસદશ

સમગ્ર પ્રક્રિયામાં આવતા આદેશોના વિધાનો
ચોક્કસ સ્થિતિમાં ચોક્કસ આદેશ સૂચવતા નથી.
બધાં સામાન્ય આદેશો છે. આ પરિસ્થિતિ નિવારવા
આ પરિભાષા બનાવેલ છે.—જેમકે-સ્વરનો આદેશ
નજીકના સ્વરાદેશ રૂપે સ્વીકારવો.

શાસ્ત્રકાર ‘આસન્ન’ પરિભાષાને સ્પષ્ટ કરવા
ત્રણ મુખ્ય બાબત દર્શાવે છે. (૧) ઉચ્ચારણ સ્થાન
વડે (૨) અર્થ કરીને (૩) હ્રસ્વ-દીર્ઘાદી પ્રમાણ
વડે નિકટતા

(૧) ઉચ્ચારણ— “સ્વ” ઢણ્ડાગ્રમ=ઢણ્ડ+અગ્રમ્ સૂત્ર
વિધાન સમાનાનાં તેન લીર્ધઃ ૧/૨/૧ અહીં કયા
સ્વર પછી કયો સમાન સ્વર આવે તો દીર્ઘ થાય
તે સ્પષ્ટ નથી—નિકટતાની દૃષ્ટીએ ઢણ્ડમાં અન્તે
કંઠ્ય અ છે પછી અગ્રમ્ માં કંઠ્ય અ છે માટે
સમાનાનાંથી કંઠ્ય આ સમજવો,

(૨) અર્થ :—વાતળ્ઠય યુવતિઃ અહીં વતળ્ઠી નો પુવત્
ભાવ કરવાનો છે પુલ્લિંગ શબ્દો અનેક છે. પણ
અર્થાપેક્ષાએ “વાતળ્ઠય” શબ્દ નિકટ છે તેથી
વતળ્ઠી ચાસૌ યુવતિઃ શ્વ કર્મધારય સમાસમાં પુવત્
કર્મધારયે ૩ ૨/૫૭થી પુવત્ થતા આસન્ન એવું વાતળ્ઠય

(૩) હ્રસ્વ-દીર્ઘાદિપ્રમાણ :— અમુખ્યે અદસ્+કે—
અદ+કે આદ્વેરઃ થી સૂ નો અ, હુગસ્યાડ્વેત્યપદે થી પૂર્વનો
અ લોપ થયો) અમ+સ્મૈ (મોડવર્ણસ્ય થી મ, સર્વાદિઃ
સ્મૈ થી સ્મૈ, અમુ+સ્મૈ. માહુ વર્ણોડ્તુ ૨/૧/૪૭થી અનો અ
અહીં ૨/૧/૪૭થી પર વર્ણનો ઉવર્ણનું વિધાન કરે છે
હ્રસ્વ દીર્ઘની સ્પષ્ટતા નથી તેથી આ પરિભાષાનુસાર
હ્રસ્વ સ્થાને હ્રસ્વ થયો.

(૧૮) સમ્બન્ધિનાં સમ્બન્ધે ૭/૬/૧૨૧

★ વૃત્તિ :- સમ્બન્ધિચન્દ્રસુદિગ્ધ ચત્ત્રાર્ચસુક્રે તત્ કાર્યં સમ્બન્ધ યાચકારંદેવ તચ્ચન્દ્રસુદાદ ભવતિ । સ્વશુર ચન્દ્રાદ પત્નીપિતૃર્કાલે એવ સ્વશુરણઃ ક્વિતિ ય-પ્રત્યયઃ, સ્વશુર્યં ક્વિતિ । સ્વશુર ક્વિતિ ક્ત્વચિન્ સંહારાંતુ ક્વેવ શ્વાશુરિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સમ્બન્ધિ રાખ્દને આશ્રીને જે કાય કહેવાયું હોય તે કાય સમ્બન્ધ પાત્રક રાખ્દથી જ થાય છે.

❧ ઉદાહરણ-રૂપટીકરણ-વિશેષાર્થ :- જે રાખ્દો સગપણ સમ્બન્ધિ હોય (એટલે કે માતા-પિતા વગેરે). તેને આજે જે કોઈ વિધાન વ્રતમાં યયું હોય તે તેજ સમ્બન્ધને ખ્યાનમાં રાખી લગાડાય. દા.ત. સ્વશુર્ય. સ્વશુરણ અર્થઃ ક્વિતિ સ્વશુર્યઃ (સ્વશુરાદ યઃ ૬/૧/૯૧ થી જ)

પરંતુ સ્વશુર રાખ્દ કોઈના નામ રૂપે હોય અર્થાત્ સગપણ સમ્બન્ધ વ્રતક ન હોય તો ૬/૧/૯૧ ન લાગતાં જત રૂઢ ૬/૧/૭૧ થી રૂઢ લાગી શ્વાશુરિઃ રાખ્દ બનશે.

[૩૬]

(૧૯) સમર્થઃ પદવિધિઃ ૭/૬/૧૨૨

★ વૃત્તિ :- પદ સમ્બન્ધી વિધિઃ સમુચાશ્રિતો ભવતિ, યજ્ઞ સામર્થ્યે તત્ત નવર્તારથઃ । તેન દેવ-દત્તવ્ય પુત્રોજ સદ્ સમ્બન્ધ દેવદત્ત પુત્રયોઃ સામર્થ્ય-સક્રિયાવેન સમાપાદનકઃ પદવિધિર્ભવતિ, ધર્મ દેવદત્તસ્ય પુત્રો મૈત્ર્યદેવત્ર દેવદત્તસ્ય ધર્મેન સદ્, મૈત્રહત્ર ચ પુત્રોજ સદ્ સમ્બન્ધ સદિ તુ દેવદત્ત પુત્રયોઃ સામર્થ્ય-માર્થેન ॥ સનાયઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પદ સમ્બન્ધિ વિધિ સમ્ અર્થ (સંગત અર્થ) વાળો સમ્બન્ધો. જ્યાં સંગતતા (સામર્થ્ય) હોય ત્યાં તે પદ વિધિ થાય એ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

❧ ઉદાહરણ રૂપટીકરણ-વિશેષાર્થ :-

૦ સમર્થ :- એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ સમ્બન્ધ વાક્યમાં એક જીવ પદોનો પરસ્પર અન્વયની દૃષ્ટિએ સંબંધ એટલે સમર્થ કહેવાય.

૦ સામર્થ્ય :- સ્વર્થ અર્થમાં સમ્બન્ધિ પદ્યું તે સામર્થ્ય.

૦ પદવિધિ :- એક-બે કે વધારે પદની વિધિ.

સામર્થ્ય → પદની સંગતિ એ પ્રકારે છે.

[૧]. વાક્યમાં પરસ્પર પદની અપેલાએ

[૨] સમાસમાં વપરાયેલા પદોનો એકાર્થી આવ

૦ પદવિધિ યજ્ઞના સ્થાના → (૧) સમાસ (૨) નામ

ધાતુ (૩) કૃત પ્રત્યય (૪) તદ્વિત (૫) ઉપપદ વિભક્તિ

(૬) યુષ્મદ્વચન દેશ (૭) પુત્રવિધિ

[૧]. સમ.સ :- દેવદત્તપુત્રસુત્ર ક્વિતિ દેવદત્તપુત્ર બન્નેમાં પદની સંગતતા છે ચારે સમાસ યથા પુલ ધન-દેવદત્તપુત્ર, પુત્રો મૈત્રસ્ય એ બે વાક્યમાં દેવદત્ત પુત્ર સમાસ ન થાય કેમ કે બન્ને પદો સંગત નથી.

[૨] નામધાતુ - પુત્રમચ્છતિ - પુત્રીપતિ (ક્યમિ ૪/૩/૧૨૨ થી સ્વરૂપ્રત્યય) પલ-વચચિત્પુત્રમ્-ચ્છતિ સુચ્ચ તો તેમાં પદ વિધિ ધર્મ હકે નહીં.

[૩] કૃત પ્રત્યય :- કુમ્ભકેગતિ ક્વિતિ કુમ્ભકાર :- (જનક-તૃતી ૫/૧/૪૮ થી જનક) પદ્યતિ કુમ્ભમ્-કગતિ કટ્ - અહીં પદ વિધિ યથે નહીં

[૩૭]

તપગચ્છતા આચાર્ય દેવ આગમોદ્ધારક પૂ. આનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના સમુદાયના ઉદાર દિલ ઉપાધ્યાય પૂ. ક્ષમાસાગરજીના પ્રશિષ્ય નિરાદંબરી પૂયંન્યાસ મુશીલસાગરજી ગણિવર્યના શિષ્ય ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુધમસાગરજીના શિષ્ય મુનિ દીપરત્નસાગરજી (M Com, M. Ed) કરેલ સંજ્ઞા (પરિભાષા યુક્ત) પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત.

○ અર્હમ્ ○

● સન્ધિ પ્રકરણ ●

સન્ધિ-અર્થ^૧ (સંસકૃતમાં) “બે શબ્દ (પદ) સાથે આવે ત્યારે પાસે પાસેના સ્વર કે વ્યંજન કે વિસર્ગના જોડાવાથી તેઓમાં જે પરિવર્તન આવે છે તેને સન્ધિ કહેવાય છે.” (ગુજરાતી વ્યાકરણ)

સ્વર-અર્થ^૨ (સંજ્ઞાધિકારમાં ૧/૧/૪ સૂત્રથી સ્વર સંજ્ઞા દર્શાવેલ છે) સંસકૃત — સ્વયં રાજન્તે ઇતિ સ્વરાઃ
“જે વર્ણના ઉચ્ચારણ આપ મેળે થઈ શકે એટલે કે અન્ય વર્ણોની મદદ વિના થઈ શકે તે “સ્વર” કહેવાય છે. (ગુજરાતી વ્યાકરણ)

સ્વર સન્ધિ :- જ્યારે બે સ્વરો જોડાઈને કોઈ પરિવર્તન ધારણ કરે ત્યારે તે પરિવર્તનને “સ્વર સન્ધિ” કહેવાય છે.
જેમ કે, વૃષભ+અજિત=વૃષભાજિતો

વ્યંજન અર્થ^૩ :- વિ+અંજન વિશેષ કરીને અંજન (મેળવણી) એટલે વ્યંજન સંસકૃત :- વ્યજ્યતે પ્રકાશ્યતેઽથેનેન ઇતિ વ્યંજનમ્

વ્યંજન સન્ધિ :- વ્યંજન સાથે વ્યંજનના જોડાવાથી જે પરિવર્તન આવે તેને વ્યંજન સન્ધિ કહેવાય છે.

એકજ તૃતીયા સમાસમાં હોવા જોઈએ
 ૦ કલ્પતિ દુસ્વેવા ૧/૨/૨ થી વિકલ્પે દુસ્વ થતા
 શીત ઋતઃ પણ થાય.

૦ ? અહીં તૃતીયા સમાસ કેમ કહ્યું ?
 પરમધાસૌ કૃતઃ - પરમર્તઃ ખૂબ પીડાયેલો અહીં
 કૃમધારવસમાસ છે માટે સૂત્ર ક્રતે તૃતીયા ન લાગતા
 અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬ લાગી અન્નક્ર=અન્ન થયો

૦ ? સમાસ કેમ કહ્યું ?
 દુઃસ્વેન ક્રત = દુઃસ્વેનર્તઃ દુઃખ પિડીત અહીં દુઃસ્વેન
 શબ્દ તૃતીયા છે પણ તેનો ઋત શબ્દ સાથે સમાસ
 થયો નથી માટે આ સૂત્ર લાગી જાર થશે નહીં

ધ્રુવાર્તઃ :- ધ્રુવ+ક્રત=ધ્રુવર્તઃ અહીં ધ્રુવાન્નાર્ત
 એ ગીતે આદર ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રત ધાતુ છે. સમાસ
 નથી તેથી ધ્રુવાન્નાર્ત=ધ્રુવાર્તઃ થયું તે ક્રત્યાદ-
 પસર્ગસ્ય ૧/૨/૬ સૂત્રથી અ વર્ણ (ઉપસર્ગ-આ)
 અને ઋકારની સંધિથી થયેલ આર છે

[૪૧]

(૫) પેદ્યોત્સન્ધ્યક્ષરે: ૧/૨/૧૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- પેત્ આંતુ (૧-ખ)

સન્ધ્યક્ષરે: (૩-ખ.) એ પદ

★ વૃત્તિ : અવર્ણસ્ય સન્ધ્યક્ષરે: પરે: સહ એ
 ઔ સ્વાતામ્ । તવ-પેવા તવૌવા મહા - પેશ્વદ્
 મહેશ્વર્વ । તવભોદન્-તવૌદન્: । તવ-ઔપમવ: તવૌપમવ: ।

❧ પૃત્થર્થઃ :- અ વર્ણ (અ આ) થી પર
 સન્ધ્યક્ષર (પ, યે, ઔ, ઔ) આવે તો અ વર્ણ
 ની સાથે તેના પે ઔ થાય છે (અટલે કે
 અ કે આ+પદ્યે=પે અને અ કે આ+ઔ કે ઔ=ઔ)
 ઉદા. - મહા+પેશ્વર્વ=મહેશ્વર્વમ્ મોહું એશ્વર્થ
 તવ एषा તવૌવા-તાડ-આ
 ખધા ઉદાહરણમાં અન્ત્ય અ વર્ણની સન્ધ્ય-
 ક્ષર સાથે સંધ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનીવાદરલ,
 ૧/૨/૬ થી અવર્ણસ્ય

❧ વિશેષ :- આ સૂત્રથી આઠ જોડે સન્ધિ
 ની પ્રાપ્તિ છે અ+એ, આ+એ એ રીતે...

❧ ? સૂત્ર લક્ષણવા ૧/૨/૧૧ માં ઉપસર્ગ સંહિત

અ ની વાત છે અહીં માત્ર અ વર્ણની વાત કેમ?
 સૂત્રમાં સન્ધ્યક્ષરે: (એના) પ્ર યોગ દ્વારાજ આડકતર
 સ્વચ્ચ છે કે અવર્ણસ્ય ૧/૨/૬ ની જ અનુવૃત્તિ
 લેવાની છે તેથી ઉપસર્ગ સંહિત અને રહિત બન્ને
 વર્ણ લેવા.

૦ ? ખ.વ. કેમ મૂકયું ? ઉપસર્ગની અનુવૃત્તિ
 અટકાવવા સન્ધ્યક્ષરે: જલ્પચ્ચ મૂકયું

૦ ? સ્થાનિ-આસન્ન પરિભાષા થી (ખે માત્રામાં)
 એ માં એ અને ઔ માં ઔ સમાધ જાય છે.

[૪૨]

(૬) યોષ્ઠોત્ત સમાસે ૧/૨/૧૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- વા (૧-એ) આંષ આંતુ
 (૭-એ) સમાસે (૭-એ) (ત્રિ પદ)

★ વૃત્તિ :- ઓષ્ઠોત્ત્વો: પવયો: સમાસે અવર્ણસ્ય
 ભ્રુવારવાત્ । વિમ્બોષ્ઠી । વિમ્બોષ્ઠિ સ્થૂલોત્તઃ ।
 સ્થૂલોત્ત:

❧ ક્વચિદ્વચ્ચગ્રાપ્યેદોતો: પરયોરવર્ણસ્ય
 ભ્રુવાચ્યા અદ્ય-આમ્ અદ્યોમ્ । દ્વ-પવતિષ્ઠ
 દ્વ-વતિષ્ઠ (ક્વચિદ્વચ્ચસ્યેવર્ણોવર્ણોભ્યાં સહૈ
 સ્વાંત્સે વાચ્યે) સ્વ-ઈદઃ સ્વેદઃ । સ્વ-ઈરિણી
 સ્વેરિણી । અક્ષ-ઝહિની અક્ષોદિણી । પ્ર-ઉદઃ પ્રાંદઃ
 ❧ પૃત્થર્થઃ :- અ વર્ણથી પર જયારે
 આંષ અને આંતુ શબ્દનો આં આંબો હોય
 તથા તે અવર્ણાન્ત શબ્દની સાથે આંષ અને
 આંતુ શબ્દનો સમાસ થયો હોય ત્યારે
 અવર્ણાન્ત શબ્દના અન્ત્ય અ વર્ણનો વિકલ્પ
 લુક્ લેાય થાય છે. ઉદા. વિમ્બાકારવોષ્ઠો
 યસ્યા સાઃ વિમ્બોષ્ઠિ પક્ષે વિમ્બોષ્ઠિ (અ લેાય
 થયો ત્યારે વિમ્બ+આંષ ૦ અ લેાય ન થાય
 ત્યારે વિમ્બોષ્ઠિ-વેદ્યોસ્તસન્ધ્યક્ષરે: થી ઔ થશે.
 ૦ સ્થૂલશ્વાસો આંતુશ્ચ-

સ્થૂલોત્ત-સ્થૂલ+આંતુ અ લેાય

સ્થૂલોત્ત-સ્વર સંધ

★ અનુવૃત્તિ :- ૧ અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનીવાદરલ
 ૧/૨/૬ થી અવર્ણસ્ય અનિયોગેતુગેવે ૧/૨/૧૬ થી લુક્

❧ વિશેષ :- વિમ્બોષ્ઠિ પાઠા દીકરા જેવા
 લાલ લોઢ વાળી ઓષ્ઠ+દી-નાયિકાકારો... ૨/૪/૩૧

થીહી ઓષ્ઠ+ઈ-અસ્યહ્ ચાલુક્ ૨/૪/૮૧ થી અ લોપ
૦ ? સમાસ કેમ કહ્યું? દે પુત્ર ઓષ્ઠ પરચ. પુત્રોષ્ઠ
-અહીં પુત્ર અને ઓષ્ઠ શબ્દનો સમાસ થયો નથી માટે
અનો વિકલ્પે લોપ થશે નહીં -તેથી અ+ઔ=ઔ થશે

★ શેષવૃત્તિ — ક્વચિદન્યત્ર* :-

૧૧. અનિયોગે લુગેવે: ૧/૨/૧૬ અ વર્ણથી પર
“મરણ પડે તેમ” અર્થનો સૂચક એવ શબ્દનો
અ આવેલ હોય તો અ વર્ણનો લોપ થાય છે.
इह एव तिष्ठ = इह + एव = इहेव तिष्ठ मरण
પડે તો અહીં ઉભો રહે [૧૧]

૧૨. ઓમાહિ ૧/૨/૧૮ અ વર્ણ પછી ઓમૂ
શબ્દ આવે તથા આહ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક કોઈ
ધાતુ આવે તો અ વર્ણનો લોપ થાય છે.
अद्य+ओमू=अद्योम् (આજે) અનો લોપ [૧૨]

૧૩. સ્વૈરસ્વૈયૈક્ષૌહિણ્યામ્ ૧/૨/૧૫ સ્વ ના
અ વર્ણ પછી ઈર અને ઈરી નો ઈ આવે તો
અ વર્ણ અને ઈ ને બદલે યે થાય છે. તથા
अक्ष ना अ वर्ण सामे ऊहिणी नो ऊ आवे
તો તે બંને બદલે ઔ બોલાય છે.

स्व+ईर=स्वैर २५२७* દી અ+ઈ=યે

स्व+ईरिणी=स्वैरिणी-२५२७* દી સી

अक्ष+ऊहिणी=अक्षौहिणी-अक्षौहिणी सेना [૧૩]

૧૪. પ્રસ્યેવૈભ્યોદ્દાદયુદ્ધેસ્વરેણ ૧/૨/૧૪ પ્ર ના
અ વર્ણ પછી ઇત્ કેળ્ય નો અ આવેલ હોય
તો અ+ઇ નો યે થાય છે તથા ऊढ, ऊढा,
ऊढ नो ऊ आवेढो હોય તો અ+ऊ નો ઔ
થાય છે. પ્ર-उढः=प्रौढः - પ્રૌઢ [૧૪]

[૪૩]

(૭) ઇવળાદિરસ્વે સ્વરે ચવરલમ્ ૧/૨/૨૧

★ સૂત્રપૃથ :- ઇવળાદિ: (૫-૬એ) અસ્વે
(૭-એ.) સ્વરે (૭-એ.) ચવરલમ્ (૧-એ.) (ચાર પદ)

વૃત્તિ :- ઇત્કલ્વળાનામસ્વે સ્વરે પદે ચરલવા:
स्युः । दध् य् अत्र इति तावद्भवति ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઇત્ કલ્વળ વર્ણનો વિજાતિય
સ્વર પરમાં આવે ત્યારે અનુક્રમે ય્ વ્ ર્ લ
થાય છે. દા ત. દધિ અત્ર અહીં ઇ પછી
અ અસ્વ સ્વર છે તેથી દધ્+ય્+અત્ર એ
રીતે ઇ નો ય થશે. દધ્યત્ર દહીં અહીં

❧ વિશેષ :- ઇવળાદિ: પંચમી ષષ્ઠી કેમ?

इवणादि: -षष्ठी ये.व.नो अर्थ :- (इ वर्ण'नो य
वगेरे) इ वर्ण'नी सामे, इ वर्ण' सिवायनो वर्ण', उ
वर्ण'नी सामे उ वर्ण' सिवायनो वर्ण'ये रीते...समन्वु'

૦ ઉદા :- નદી+एषा=नद्येषा આ નદી

मधु+अत्र=मध्वत्र=म+ध्+उ+अत्र अहो' उनो व् यथो छे.

पितृ+अर्थ=पितृर्थ: -पितातुं अ'धन कृ नो र् यथो.

लृ+आदि:=लादि: -अहो' लृ नो ल यथो

वधू+आसन=वध्वासन: -वहुतुं आसन अहो' * ૧ ઇ નો

य्, उ नो व्, कृ नो र्, लृ नो ल, ये रीते

“अनुक्रमे” * નો અર્થ સમન્વો.

૦ ઇવળાદિ: (પંચમી એ વ. નો અર્થ) :- (इ वर्ण'થી

૫૨-એવો અર્થ થશે) - इ वर्ण' वगेरे षष्ठी अस्व.

સ્વર આવે ત્યારે ય વગેરે ઉમેરાય છે.

દા ત. दधि+अत्र=दधिय+अत्र=दधियत्र

मधु+अत्र=मधु+व्+अत्र=मधुवत्र

पितृ+अर्थ=पितृ+र्+अर्थ=पितृर्थ

૦ દધિ+અત્રના જુદા જુદા સૂત્રોથી ગતા વૈકલ્પિક

શ્રેણી નોંધ* ૨ :-

૧) દધ્યત્ર-ઇવળાદિરસ્વે સ્વરે... ૧/૨/૨૧

(૨) દદ્યત્ર-ઇવળાદિ (૧/૨/૨૧), અઘીર્ષાદ (૧/૩/૩૨)

તૃતીયસ્તૃતીય... (૧/૩/૪૯)

(૩) દધ્યત્ર-ઇવળાદિ (૧/૨/૨૧), તત્તોડસ્યા: (૧/૩/૩૪)

(૪) દદ્યત્ર-ઇવળાદિ (૧/૨/૨૧), અઘીર્ષાત્, (૧/૩/૩૨)

તૃતીયસ્તૃતીય (૧/૩/૪૯) તત્તોડસ્યા: ૧/૩/૩૪

(૫) દધિયત્ર - ઇવળાદિ ૧/૨/૨૧ પંચમી વ્યાખ્યાને

(૬) દધિઅત્ર હસ્વોડપદેવાં (૧/૨/૩૨)

૦ સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય પરિભાષા: ૨ મુજબ અસ્વે સ્વરે.

-સપ્તમી નિર્દેશ છે માટે તે કાર્ય પૂર્વે ને થાય.

૦ આ સૂત્રથી ૯૬ બેદે સન્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. જેમકે

इ वर्ण' षष्ठी अस्व स्वर आवेतो य थाय. कुल

स्वर १४ तेषां इ वर्ण'ना इ, ई ये. भेद × १२ स्वर

अ, आ, उ, ऊ, क, ख, ल, लृ, ए, ऐ, ओ, औ=२४

ये रीते उ वर्ण' × अस्व स्वर=२४

क वर्ण' × अस्व स्वर. ल वर्ण' × अस्व स्वर

[૪૪]

૧ * લંઘવૃત્તિ લાપાતર ભાગ-૧.

૨ * હેમશબ્દાનુશાસન સુધા - પૃ. ૫૬,

(૮) જદીયાંદિરામંક વ્યજ્જને ૧૩/૩૨

★ સૂત્રપૃથ :— જદીયાંત (૫-એ)

વિરામ પદ વ્યજ્જને (૭-એ.) બે પદ

★ પૃત્તિ :— અદીયાંતસ્વરાત્પદમ્ય હ્રસ્વ વર્ગસ્વ વર્ણસ્ય વિરામં અનુસૃત વ્યજ્જને ક પરંતુ દ્વિત્વ વા સ્વાત્ । ઇતિ ધમ્ય વા દ્વિત્વમ્ ।

❧ પૃથક્ય — અદીધં સ્વરથી પર આવેલા એવા ર, હ અને સ્વર સિવાયનાં કોઈપણ વર્ણ જે તે વર્ણ પછી અસ્ય યુક્ત (એકજ) વ્યંજન આવે અથવા વિરામ આવે (કશું ન આવે તો તે વર્ણ એવડાય છે । (અનુ) ખીજા કાર્યે કરીને દ્વિત્વ કાર્ય કરવું. તેથી ધ્ એવડાય - જેમકે વધિ+જનનુંદ્વયન થયા બાદ વધુધ્વન થશે.

★ અનુપૃત્તિ — જ્ઞેમ્યઃ ૧/૩/૩૦ હાઠ્ઠ્વ-સ્વાનુ નરા ૧/૩/૩૧

❧ વિશેષ :— 'અનુ' - વર્ણને એવડાવવા બાબત આકાંક્ષા ખીજું કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોય, તો તે કાર્ય કરી લીધા પછી આ સ્ત્ર લગાડવું ઉદા. વિગત:- ત્વઠ્ઠ્વ આમથી ત્વઠ્ઠ્વ અથવા ત્વઠ્ઠ્વ બન્ને રૂપે થઈ શકે. કેમકે સૂત્રાનુસાર ત્વર પછી ર, હ સ્વર વર્ગિત અન્ય વ્યંજન છે. ક છે ક પછી વિગત છે માટે ક વિકલ્પે એવડાય
O એક વ્યંજન :- કન્ઠ્ય નું દ્વ્યંજન થશે. પ્લુત-મારે ત્વાત=ગોત્રાત્ અથવા ગોત્રાત્ દે આખી રજા કરનાર
O (પરિશિષ્ટ) પચ્ચમ્વા નિર્દિષ્ટ વક્ષ્ય ૭/૪/૧૪ નુત્તમ પ નમીથી નિર્દેશ (અર્થગત) કરેલ છે. માટે તે કાર્ય પરને ધાય.

❧ અર્થ - એટલે દ્વિત્વ અથવા પ્લુત સ્વર

❧ ર હ, સ્વરનું વર્ગન કેમ?

[૧] ર+રર્થ નું વર્ગન + વા ન ધાય પણ વર્ગ ન ધાય. વરવા યોગ થયા.

[૨] ર + હ્યમ્=રમ્-ગાઠ્ઠ્વ હ એવડાય નહીં.

[૩] વિદ+ન્નિઝઃ આલપી ર એવડાય નહીં તબ્દે ઉદદંત્રભૂમાં અદીધં સ્વરનો છે. પણ પછી ર, હ, સ્વર છે માટે આ સ્ત્ર ન લાગે

❧ ર્થ નું વર્ગન કેમ ? વાઠ્ઠ્વ વાચ્યા અદી વા (વા દીધંત્વર છે) માટે ક ન એવડાય

O અનુસૃત વ્યંજન :- કન્ઠ અદીઠ્ઠ્વ માં ન પછી

કન્ઠ એ અનુસૃત વ્યંજન છે માટે એવડાય નહીં

O વધિ+જનનુંદ્વયર છે. વ્યંજન નથી માટે એવડાય નહીં

❧ ત્વઠ્ઠ્વ અદી મયોગમ્વાયો ર્કોઠ્ઠ્વ ૨/૧/૮૮ થી થી આદિ ર્નો યોગ થશે નહીં બે તે સ્ત્ર લાગે તો આ સ્ત્ર નકામું બને

[૪૫]

(૯) તૃતીયસ્તૃતીય ચતુર્થ ૧/૩/૪૬

★ સૂત્રપૃથ : તૃતીયઃ (૭ એ) તૃતીય ચતુર્થ (૭ એ) બે પદ

★ પૃત્તિ — તૃતીય ચતુર્થ વ પરંતુ તૃતીયઃ સ્વાત્ । દ્વિત્વનીકા નિપઃ સ્વા ઇતિ પૂર્વ ધધારસ્ય વગરઃ । વધ્વન । વધ્વન । નનુ-અન નદ્વ-વન । નિત્વ ધર્મઃ નિત્વઃ । નિત્વઃ । ત્વ- ઇત્ નિત્વ ડગલેરિસ્ય ૫૫૫મી આત્માને વધિવન મનુષ્ય કન્ઠાદિ । ગીર્ણ અન્તર ગીર્ણ ચ્ અંતિ જ્ઞાતે અસીર દિગમેતિ સ્ત્ર ગામ્ભે ર્કઠ્ય દ્વિત્વમ્ જિન્તુ

❧ પૃથક્ય — ત્રીજી ક્રમાંધા (વર્ગીય વ્યંજન) પરમાં આવે ત્યારે છુદ્ વ્યંજનનો ત્રીજો અક્ષર થાય. એકજ વર્ગના વ્યંજનો પરસ્પર સ્વર છે. -તેથી જ પૂર્વના ધ કાંતો દ્વ કાર થયો. તેથી ર્દ્વ્યવન અને એવડાય નહીં તો વધ્વન છે જ

આજ રીતે મનુ+અન નું મધ્ય અને એવડાય ત્યારે મધ્વન થશે.

વિત્ત+અર્થ=વિત્તઃ પદે વિત્તઃ

O (સૂત્ર :- ૭ દ્વ્યવંદિસ્ય મુજબ) પંચમી વ્ય.ત્વ.ન થી ય ઉનરાતાં વધિવન વર્ગે ધાય.

★ અનુપૃત્તિ — ત્વા ઉદિ ર્વે વા ૧/૩/૮૮

❧ વિશેષ :- સૂત્રમાં તૃતીય ચતુર્થ લખ્યું છે. માટે વર્ગીય વ્યંજન જ નમજવાનો ક તેમ જ આગળ પરિશિષ્ટ મુજબ જે વર્ગના વ્યંજન હોય તેનો જ તૃતીય વ્યંજન લેવાય ખીજા વર્ગનો નહીં.
O પંચમી આત્માને — ૬ વર્ણોથી પર વધાર ન ઉમેરાય છે જેમકે ક્ષાત્રય મહાકાવ્યો પ્રયોગ છે

રજતં ચારું દીક્ષિત્વા હારિ અત્ર ચ કાન્ચનમ્ । દધિ-
ચેતન્મધુવેત્તકુમારી એવમૂહતે

૦ ? તૃતીયચતુર્થે કેમ કહ્યું? લિખ્યંતે અહીં લિખ ના
સ્વ પછી ય છે. માટે સ્વ નો ગૂ ન થાય.

૦ ? ધ્રુવ કેમ કહ્યું? ગલ્મતે-ગલ્મમ અહીં મ્ ચતુર્થ
વ્યંજન છે. પણ પૂર્વે લ્ ધ્રુવ વર્ણ નથી માટે
તૃતીય વ્યંજન થાય નહીં.

૦ ? ધ્રુવસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ સૂત્ર પદાન્તે વચન છે,
તેથી આ સૂત્ર *અપદાન્ત માટે સમજવું.

ઉદા. :- સ્સજ્જિ-સસ્જ્જ+અ (જા)+તિ (ગણ: ૧ ની
ધાતુ+વિકરણ અ+પ્રત્યય તિવ, મરા+જતિ-સસ્સજ્જાષૌ
સ્ નો ર્ થયો. ધ્રુવ નો ત્રીજો વર્ણ થાય તેના
સ્થાને તૃતીય-વર્ગીય હત્ય વ્યંજન થયો સ્સજ્જિ તે
શુદ્ધ કરે છે. ૦દોહ+ધા = દોઘ + ધા - મ્વાદોદોધર્ધ:
૨/૧/૮૩ થી હ નો ઘ -દોઘ+ધા આ સૂત્રથી ઘ નો
મ=દોઘધા તે દોહશે/દોહનાર

[૪૬]

(૧૦) હાદિહસ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- રહાત્ અહસ્વરસ્ય અનુ નવા

★ વૃત્તિ :- સ્વરાત્ પરામ્યા રહામ્યાં પરસ્ય રહસ્વરં વર્જ-
સ્ય વર્ણસ્યાનુ દ્વિત્વં વા સ્યાદિતિ ચકારસ્ય વા દ્વિત્વમ્ ।
ગૌર્યત્ર ગૌર્યત્ર નહિ-અત્ર નહ્યત્ર । નહ્યત્ર ।

★ વૃત્યર્થ :- સ્વરથી પર ર, હ,
હાય અને તેના પછી ર, હ અને સ્વર
સિવાયનો કોઈ પણ વર્ણ આવે તો તે વર્ણ
વિકલ્પે યેવડાય છે. (અનુ-અન્ય કાર્ય કર્યા
પછી) જેમકે - ગૌરી+અત્ર-ગૌર્ય+અત્ર
(ફવર્ણાદિસ્વસ્વરે થી ય) ગૌર્યત્ર પક્ષે ગૌર્યત્ર
(આ સૂત્રથી વિકલ્પે યેવડાય) એજરૂતે
નહિ+અત્ર-નહ્યત્ર પક્ષે નહ્યત્ર

★ અનુવૃત્તિ - હસ્વાનુલ્લંઘના દ્વે ૧/૩/૨૭ થી દ્વિ

★ વિશેષ :- અનુ :- વ્યાકરણ સંખ્યાથી અન્ય
કાર્ય ર અને હ માટે કર્યા પછી આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવો
ઉદા. :- ર :- અર+વઃ =અર્કઃ પક્ષે અર્કઃ -સૂર્ય
વ્રત+મ-વ્રતમ્મ -પક્ષે વ્રત

*અપદાન્તમદ્યવેનવૃત્તિ અવચૂરિ પ્રથમ વિભાગ પ ૩૫

૦ ? અ-રહસ્વર કેમ કહ્યું?

૦ ક પછી ૨ - પદ્મહ્રુદઃ કમળથી ભરેલ જળાશય
પદ્મહરદઃ અહીં સ્વર પછી હ છે પણ તેના પરમાં
ર છે માટે ર યેવડાય નહીં

૦ ૨ પછી હ :- અર્હઃ યોગ્ય પુરુષ અહીં ૨ પછી
સ્વર છે માટે તે હ ન યેવડાય.

૨ પછી સ્વર;-કર+અઃ=કરઃ અહિં ૨ પછી સ્વર
છે માટે તે અ ન યેવડાય.

૦ ? અનુ કેમ કહ્યું? પ્રોણુનાં ત્રણે ઢાંકણું ઉર્ણુગક્
ઓંછાદને -અનાદિ ગણ (૨) ધાતુ ઉર્ણુ, ઉર્ણુ+ણવ્
(અ) પરાક્ષા ત્રો.પુ એ વ. [આ સૂત્રાનુસાર કર્+ણ
સ્વર પછી ૨ પછી, ણ છે માટે દ્વિત્વ થવું જોઈએ.
પણ અનુ કરવું] તેથી ઉર્ણુ+અ - [ણ ના દ્વિર્ભાવ
સ્વરાદે દ્વિતીયઃ ૪/૧/૪ થી દ્વિત્વ, અચિરઃ ૪/૧/૬ થી
રૂ ને નિષેધ ણ પ્રથમ પરે ૨/૧ ૬૦ થી ણ અસહ્યતાનું]
ઉર્ણુ+અ+નામિનોડકલિહલે ૪/૩ ૫૧ થી વૃદ્ધિ. ઉર્ણુ-
નાવ્ -ઓદૌતોડવાવ ૧/૨/૨૪ થી. પ્ર+ઉર્ણુ પ્રોણુનાવ્
-પછી પ્રોણુનાવ્ પણ પહેલાં દ્વિત્વ કરતો પ્રોણુનાવ્
થઈ જાત.

[૪૭]

(૧૧) દ્વૈતૌડયાય ૧/૨/૨૩

★ સૂત્રપૃથ :- એત્ પેતઃ (૧-એ.)

અય્ આય્ (૧-એ એ પદ

★ વૃત્તિ :- એકારૈકારયોઃ સ્વરે પરે અચાર્યો
સ્વાતામ્ । ને-અનં નયનમ્ । નૈ અકઃ નાયકઃ

★ વૃત્યર્થ :- એ કાર અને એ કારને
કોઈપણ સ્વર પરમાં (પછી) આવતા
અનુક્રમે અય્ આય્ થ થ છે. એ+સ્વર=અય્+
સ્વર દા.ત. ને+અનમ્ = નય્+અનમ્=નયનમ્=
આંખ એ+સ્વર=આય્+સ્વર નૈ+અકઃ=નાય્+
અકઃ=નાયકઃ દોરનાર

★ અનુવૃત્તિ :- ફવર્ણાદિસ્વસ્વરેયવરલમ્
૧/૨/૨૧ થી સ્વરે

★ વિશેષ :- ૦ ફવર્ણાદિ સમ્યન્ધિ અસ્વ
(સૂત્ર ૧/૨/૨૧) અહીં નિવૃત્ત થાય છે તેથી સ્વ કે અસ્વ
સ્વર ગમે તે આવે તો પણ આ સૂત્ર લાગુ પડશે -જેમકે

૦ આ સૂત્રથી ૨૮ ભેદે - સન્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે
 એ+૧૪ સ્વરે, એ+૧૪ સ્વર
 રજે+એવ=રજયુ-એવ=રજયેવ - વૃક્ષમાંજ
 રી-એન્દ્રી=રાગુ+એન્દ્રી=રાન્દ્રી સોનાની ઇન્દ્ર પ્રતિમા
 ૦ એવેતઃ અવાયુ બન્નેમા એકવચન યથા સંજ્ઞયમ્
 માટે છે

[૪૮]

(૧૨) આંદોતોડવાયુ ૧/૨/૨૪

★ સૂત્રપથ: આંત-આંતઃ (૧-એ.) અય-આયુ
 (૧-એ.) બે પદ

★ વૃત્તિ :- બોંકારોંકારોં; સ્વરે પરે અવાયો
 સ્વાતામ્ । લો-અન સ્વતમ્ । લો-અઠઃ લાઘઃ ।

■ (પશાન્તેડવાયવા) ઘ્વાઃ સ્વરે પરે
 હુવા વાચ્પા, હુકિ સ્વવામ સન્ધિયમ્ ૧/૩/૨૪ તે
 -આગતાઃ । ન આગતાઃ । તયાગતાઃ । તરમૈ-દ્વમ્
 તસ્માદ્દૃઃ । તસ્માવિદ્ઃ । પંટા વિદ્ઃ । પટવિદ્ઃ । વૃક્ષો-
 વૃદ્ઃ વૃદ્ધાદ્દૃઃ । વૃદ્ધાવિદ્ઃ ।

■ વૃત્તપથ - ઝાં કાર, ઝાં કારને
 કેઈપણ સ્વરે પરમાં આવે ત્યારે અનુક્રમે
 અય, આયુ થાય છે. જેમકે લો+અનમ્=
 લવુ+અન=લયનમ્ જેના ૧૩ છેદાય તે.
 લો+અઠઃ=લાઘુ+અઠઃ=લાઘઃ છેદનાર

★ અનુવૃત્તિ :- ક્વણદિરસ્વે સ્વરે ચવરલમ્
 ૧/૧/૧૧ થી સ્વરે

■ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્રથી ૨૮ ભેદે
 સન્ધિપ્રાપ્ત થાય છે બો+૧૪ સ્વર, લો+૧૪ સ્વર
 ઉદા :- ઓં-પટા+ઓંતુ=પટયુ+ઓંતુ=પટવોતુઃ છે
 પટો બિદ્ધા છે.
 ઓં-ગોં+ઝોં=ગાઘુ+ઝોં=ગઝોં-બે આપ કે બળદ.

★ ઘેપવૃત્તિ :- ૧ સ્વરે વા ૧/૩/૨૪ - સૂત્ર
 ૧૧-૧૨ (૧-૨-૨૩ ૨૪)થી જે અય, આયુ અનુ,
 ગાઘુ યવાનુ વિધાન છે તેમાં પદને અન્તે રહેલા
 મ્ અને વુ નો સ્વર પરમાં આવતા વિકલ્પે (૬૪)
 લોપ થાય છે લોપ યથા પાદ પાસે પાસે આવેલા
 સ્વરોની સન્ધિ થતી નથી જેમકે :-

■ તે+આગતાઃ=તેયુ+આગતાઃ તયાગતાઃ વિકલ્પે ય
 લોપ થતા તયાગતા તેઓ આઘ્યાઃ

૦ તસ્મૈ+તસ્માવુ=ત્વમ્-ચ નો વિકલ્પે ય લોપ તસ્મા
 દ્વમ્ લોપ ન થાય તો તસ્માવિદમ્-તેને માટે આ
 ૦ પંટા+દ્દૃઃ=પટયુ+દ્દૃઃ વિકલ્પે વુ લોપ પટ દ્દૃઃ પદે
 પટવિદ્ઃ છે ચતુર અહીં.

■ ઝઠોં+દ્દૃઃ=ઝઠાવુ+દ્દૃઃ વિકલ્પે ય લોપ ઝઠાવિદ્ઃ
 પદે ઝઠા દ્દૃઃ અહીં બે વૃક્ષો [૧૫]

[૪૯]

(૧૩) સ્વરે વાડનશ્ચે ૧/૨/૨૯

★ સૂત્રપથ: સ્વરે (૭-એ) યા (૧-એ) અનુ-
 અક્ષે (૭-એ.) ત્રિપદ.

★ વૃત્તિ - મો શબ્દ સમ્બન્ધિત બોંકારસ્વાક્ષા
 શબ્દ વર્ગ સ્વરે પરે અનુ દ્વ્યકાશન્ત આદેશો વા
 સ્વાત્ । મો-દ્દૃઃ ગવેશઃ ગવોતઃ ।

■ - (દ્વન્દ્વે પરે સંજ્ઞાયાં ચ નિત્યમ્)
 ૧/૨/૩૦ ગવેન્દ્રઃ । ગવાધઃ ।

■ વૃત્તપથ : મો શબ્દ સમ્બન્ધિ (પદાન્ત)
 ઝાં કારનેા અક્ષ શબ્દના સ્વરને વજીને
 આડીના સ્વરે પરમાં આવતા અય એવો
 અ કારાન્ત આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દા.ત
 મો+દ્દૃઃ ગવ+દ્દૃઃ=ગવેશઃ (અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬
 થી અનુ+દ્વ યથો) - ગાયનો માલિક બ્યારે
 અય ન થાય ત્યારે મો+દ્દૃઃ ગવોતઃ (માતુ
 ગવો-ઝંદોતોડવાયુ ૧/૨ ૨૪ થી)

★ અનુવૃત્તિ - ગાનાંમ્વવાડક્ષે ૧/૨/૨૯ થી મો
 એવાતઃ વશાન્તેડસ્ય હુહ ૧/૨/૨૭ થી વશાન્તે

■ વિશેષ - ૦ અનલે કેમ કયું ?
 મો+અક્ષમ્=મોડક્ષમ્-ગાયની આંખ અહીં અલ શબ્દ
 છે માટે મો અલ ન થાય પણ (એવાતઃ વશાન્તે
 ૧/૨/૨૭ થી) જ લોપ થાય

■ મોના ઓનુ વિધાન કેમ કયું ?
 *ચિત્રગુપ્ત+અર્ચ=ચિત્રગર્વઃ :-ક, ૫૨ ચિતરી ગાયો જેની
 પાસે છે તેવો ગોવાળીયો.

અહીં મોના ઓ નહીં પણ ટ છે માટે આ
 સૂત્ર ન લાગે-પણ (ક્વણદિરસ્વે ૧/૨/૨૧ થી ટ+અન્તે
 ઉદા : મો+અક્ષમ્=મવ+અક્ષમ્=મગમ્ (અ+અન્તે=આન્તે
 સનાનાતેન ૧/૨/૧) પદે મોડક્ષમ્ (એવાતઃ વશાન્તે
 ૧/૨ ૨૭ થી અ લોપ)

ચિત્ર-વર્ગ : મુખ્યમ્વૃત્તિ અંતર્યુરિ પ્રથમે વિભાગ-૫. ૧૬

થશે. ગોશ્રાન્તે હ્રસ્વો ૨/૪/૯૬થી ગો શબ્દત્તુ ગુ થશે.

૦ સ્વરે કેમ કહ્યું ?

ગો+કુલમ્=ગોકુલમ્-ગોકુળ અહીં વ્યંજન છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે.

★ શેષવૃત્તિ :- ૧૧૧ ઈન્દ્રે :- ૧/૨/૩૦ ગો શબ્દના ઓ થી પર ઇન્દ્રનો હે આવેલ હોય ત્યારે ઓ નો અવ નિત્ય થાય છે જેમકે :- ગો+ઈન્દ્ર=ગવ+ઈન્દ્ર=ગવેન્દ્ર ગાયોનો ઇન્દ્ર-સાંઠ. [૧૬]

૧૨૧ ગોર્નામ્બવોડક્ષે ૧/૨/૨૮ ગો શબ્દ સમ્બન્ધિ ઓ થી પર અક્ષ શબ્દનો અ હોય તો અને અક્ષ યુક્ત ગો શબ્દ વિશેષ નામ રૂપે હોય તો ઓ નો અવ થાય છે. જેમકે :- ગો+અક્ષ=ગવ+અક્ષ=ગવાક્ષ-ગોખલો-અહીં ગવાક્ષ વિશેષ નામ છે. જે વિશેષ નામ ન હોય તો ગો+અક્ષાણિ ગોડક્ષાણિ (ગાયની ઈન્દ્રિયો) એવું રૂપ થાય (એદોતઃ પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭) [૧૭]

[૫૦]

(૧૪) એદોતઃ પદાન્તેડસ્ય લુક્ ૧/૨/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- એત્-ઓતઃ (૫. એ) પદાન્તે (૭. એ) અસ્ય (૬. એ) લુક્ (૧. એ) ચારપદ

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્થામ્યામેદોડમ્બો પરસ્યાકારસ્ય લુક્ સ્યાત્ । તેડત્ર પટોડત્ર । પદાન્તે ઇત્યેવ । ને-અનં નયનમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પદાન્તમાં રહેલ એ કાર અને ઓ કારથી પર અ કારનો (લુક્ લોપ થાય છે, જેમકે તે+અત્ર=તે+ત્ર=તેડત્ર-તેઓ અહીં પટો+અત્ર=પટો+ત્ર=પટોડત્ર=હે ચતુર ! અહીં-

પદાન્ત જ કેમ કહ્યું ?- ને+અનં=નયનમ્ અહીં-ને પદાન્ત નથી તેથી અ નો લોપ ન થતા (એદોતોડયાચ્ ૧/૨/૨૩થી) અચ્ થયો.

❧ વિશેષ ૦? અનો લોપ કેમ કહ્યો ? પટો+ઇહ=પટવિહ અહીં પરમાં અ નથી પણ ઇ છે તેથી અ નો લોપ ન થતાં (એદોતોવાચ્ ૧/૨/૨૪થી) ઓ નો અવ થયો.

૦? એદોતઃ કેમ કહ્યું ?

દધિ+અત્ર=દધ્યત્ર-ઇ કારથી પર અ છે માટે લોપ ન થતાં (ઈવર્ણાદેરસ્વે ૧/૨/૨૧થી)ચ

૦૧ તેડત્ર-અહીં તે પછી (ડ) અવગ્રહની જે નિશાની છે. તે કરી શકાય પણ કરવું જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી.*

૦ એદોતઃ અહીં પંચથી નિર્દેશ છે તેથી પન્ચમ્યા-નિર્દિષ્ટેપરસ્ય પરિભાષા મુજબ પછીના અનો લોપ થયો.

૦ આ સૂત્ર એ નો અચ્ અને ઓ નો અવ થવાના અપવાદ રૂપે બનેલ છે.

[૫૧]

૦ પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમલધુપ્રક્રિયાના સ્વરસન્ધિ પ્રકરણનો તપાગચ્છીય જૈનાચાર્ય આગમોદ્ધારક પૂ. આ. દેવ આનંદ સાગર સૂરી-ચરણના સમુદાયના જ્ઞાનપિપાસુ પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુવર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય મુનિ દીપરત્નસાગરે (M. Com; M. Ed.) કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન સમાપ્ત.

આ સ્વર સન્ધિ પ્રકરણમાં અકારાદિ ક્રમમાં સ્વરોની સન્ધિ દર્શાવી છે. અભ્યાસકે પ્રત્યેક સ્વરોની સન્ધિ અને તેમાં લાગતા સૂત્રોના અભ્યાસ સધન રીતે કરવા માટે નાચે મુજબ સાધનિકા કરવી સ્વર ક્રમ સૂત્ર સન્ધિ ઉદા.

અ+અ ૧ સમાનાનાંતેન. અ+અ=આ ઢગડાગ્રમ

૨ — — —

એ+અ ૧ એદોતોડયાચ્ એ+અ=અચ્+અ નયનમ્

૨ એદોતઃપદાન્તે એ+અ=એ તેડત્ર

અહીં માત્ર એ ઉદાહરણ દર્શાવેલ છે. એ જ રીતે ૧૪ સ્વર પછી ક્રમશઃ ૧૪ સ્વર ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ લઘ ૧૯૬ ભેદે સ્વરસન્ધિ પ્રકારોનું કોષ્ટક બનાવવું જેમાં ૧ સ્વર પ્રકાર ૨ પ્રક્રિયા સૂત્ર ક્રમ ૩ સૂત્ર ૪ સન્ધિસ્વરૂપ ૫ ઉદાહરણ એવા પાંચ ભાગ કરી કોષ્ટક બનાવતા સ્વરસન્ધિનો કોષ્ટક પણ ભેદ અને તેમાં લાગતાં સૂત્રોની અસર સ્પષ્ટ થશે.

•••••
*અવગ્રહ (૬) સિદ્ધહૈમ બૃહદવૃત્તિની જુની પ્રતમાં એદોતઃ પદાન્તેડસ્યલુક્ સૂત્રમાં આ નિશાની નથી. હાલના પુસ્તકોમાં છે.

અસન્ધિ

(૧) જદમ (૧)

સ્વર સન્ધિ પ્રકરણમાં બે વિન સ્વરો વચ્ચે થતી સન્ધિનું કથન કરેલ છે. તે ચિવાય સ્વર સન્ધિના અપવાદ રૂપે બે વિધાનો થયા છે તેને અસન્ધિ કહે છે. "અસન્ધિ એટલે સન્ધિની અપ્રાપ્તિ."

"ન ચિયતે સન્ધિઃ યસ્ય સઃ અસન્ધિઃ"

નથી વિધમાન સન્ધિ જેમાં તે અસન્ધિ કહેવાય.

(૧) પુનરાવર્તિતો ૧/૨/૩૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- પુત્રઃ (૧-એ)

અન્-સ્તો (૭-એ) બે પદ

★ પૃત્તિ :- ક્તિ વર્ગે સ્વર પરે પુત્રઃ સન્ધિભાગ ન સ્વાત્. વેર ૩ અન્-સ્તો. રૂઠો નુ મુખ્યોકાંતિ.

ક્ર વૃત્તપથ :- ક્તિ (ના દ) ચિવાયના (આદીના) સ્વર પર છતાં પુત્ર (સ્વર ની સન્ધિ ન થાય. (સન્ધિભાગ - સન્ધિકાયને બજનાર ન થાય). જેમકે ચેર ૩ અન્-સ્તો ચેર+અન્ (અર્ધી સમાનાનાં તેન દીવરઃ થી ચેરાયની પ્રાપ્તિ છે, પણ આ સૂત્ર તેનું વર્ણન કરે છે. તેથી સન્ધિ ન થાય.)

અન્-સ્તો કેમ રહ્યું?

મુખ્યોકાંતિ - હે સારી કીર્તિવાળા

આર્ધી મુખ્યોકાંતિ ૩+ક્તિ! છે તેમાં અન્ય અન્-ક્તિ નો દ થયે વ થયો (અર્ણવસ્વર્ણ ... ૧/૨/૬ થી)

★ અનુપૃત્તિ - સ્વરગાગ્રજે ૧/૨/૨૬ થી સ્વર ગાગ્રજગ્નિ ૧/૨/૩૧ થી અગ્નિઃ

ક્ર વિશેષ :- કાલુ - વેર ૩ અન્-સ્તો વેર પછી "૩" નિશની પુત્ર વચ્ચે છે તુલ્યમન્દ્યમ્ય ૭/૪/૬૬ થી અર્ધી નીચેનો સ્વર જ પુત્ર થયો છે

□ બુદ્ધવાસ :- દેવકાક ક્તિ શબ્દ પર છતાં અગ્નિર વિદ્યે છે છતાં છે તેખના મતે મુખ્યોક ૩ ક્તિ ચિકલે બે રૂપો થાય છે

[૫૨]

પુનરો અર્થ :- સંગ્રહ સ્વર ૪-૧/૧/૧ પુનરો ચિકલેમ સ્વર ૭/૪/૬૬ થી ૧૦૨

(૨) દ ૩ વા ૧/૨/૩૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- દ (પુત્ર) (૧-એ.)

વા (૧-એ) બે પદ

★ પૃત્તિ :- દઃ પુત્રઃ સન્ધિ વા નૈતિ. હર્નાહિ ૩ ક્તિ, હર્નાહોતિ.

ક્ર વૃત્તપથ :- દ ૩ (પુત્ર) સ્વર પછી બીજો કોઈ સ્વર આવે તો તે સ્વર, પુત્ર દ સાથે ચિકલે સન્ધિ થતો નથી.

હર્નાહિ ૩+ક્તિ-હર્નાહોતિ - બે સન્ધિ પામે તો -ચિકલે હર્નાહિ ૩ ક્તિ -એ પ્રમાણે કાપ

★ અનુપૃત્તિ :- પુનરાવર્તિતો ૧/૨/૩૨ થી પુત્ર સ્વરગાગ્રજે ૧/૨/૨૬ થી સ્વર ગાગ્રજગ્નિઃ ૧/૨/૩૧ થી અગ્નિઃ

ક્ર વિશેષ :- ક્તિ પર છતાં સન્ધિની પ્રાપ્તિ હતી તે આ સૂત્ર થી ચિકલે પ્રાપ્ત બનાવી છે. ઉદા. (૨) ચિત્તિ ૩ દ્વમ્ પલે ચિત્તિદ્વમ્

[૫૩]

(૩) દ્વિવચનમ્ ૧/૨/૩૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- દ્વિ વચનમ્ ૧-એ.)

દ્વિવચનમ્ ૧-એ) બે પદ

★ પૃત્તિ - એ રૂપો દ્વિવચનાન્તાઃ સન્ધિ ભાગુ-વન્તિ. મુર્ના દ્વિ. યાવુ દ્વિ. માલા દ્વિ. વચેતે ક્તિ.

ક્ર વૃત્તપથ :- દ્વિ, ક્વ, વ -આ ત્રણે દ્વિ-વચનાન્ત હોય ત્યારે તેના પછી સ્વર આવે તો સન્ધિ થતી નથી -જેમકે :-

(દ) મુની+દ્વિ -અર્ધી બે મુનિ-મુની શબ્દ બે મુનિ પુલ્લિંગ શબ્દનું દ્વિવચનનું રૂપ છે તેથી અન્ય દ સાથે સન્ધિ ન થાય.

૦ એજ રીતે -સાવુ+વર્તો આ બે સાધુ

(ઉકારાન્ત) નામનું દ્વિવચનનું ૩૫ સાચુ થયું
 ૦ (આ કારાન્ત) નામ માલા નું દ્વિવચન
 માલે હમે આ બે માલા
 ૦ ક્રિયાપદ ત્રીજે પુરુષ દ્વિવચન પતે પ્રત્યય
 પચ્ ધાતુ પચેતે+પતે -આ બે પકાવે છે.
 (આ રીતે ત્રણે દૃષ્ટાન્તમાં સન્ધિ થશે નહીં)

★ અનુવૃત્તિ :— વાડત્યસન્ધિ: ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ
 સ્વરેવાડનક્ષે ૧/૨/૨૯ થી સ્વરે

❧ વિશેષ :— આ સૂત્ર બનાવતા સમાનાતાં
 તેન લીધું: ૧/૨/૧, હવળદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્ ૧/૨/૨૧,
 એદૌતોડ યાયૂ ૧/૨/૨૩ આ ત્રણે સૂત્રના કાર્યનો
 નિષેધ થવાથી દીધું છે, નો ડ નો વ, એનો અચ્
 વગેરે થશે નહીં

૦ ? હૃદ્વેદ કેમ ? -વૃક્ષૌ+અન્ન વૃક્ષાવન્ન (બોદૌતો-
 વાવ થી અન્ન) અહીં વૃક્ષૌ દ્વિ વ છે પણ અન્તે
 હૃ, જ, એ નથી માટે સન્ધિ થઇ.

૦ ? દ્વિ.વ. કેમ? કુમારી+અન્ન=કુમાર્યાન્ન અહીં અન્તે
 હૃ છે પણ કુમારી શબ્દએ દ્વિ-વચન નથી માટે
 (હવળદિરસ્વેસ્વરે થી) હ નો ચ થયો.

૦ ન્યાય :- *નિરનુવન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ન્યાયાનુ-
 સાર સૂત્રમાં પણ હૃદ્વેદ નામ કે ધાતુ તેવી સ્પષ્ટતા
 ન કરી હોવાથી નામ અને ધાતુ બંનેનુ ગ્રહણ કરેલ
 છે. તેથી જ પચેતે+પતે માં સન્ધિ ન થઈ એજ રીતે
 પ્લુતમાં પણ સન્ધિ ન થાય. જેમકે અગ્ની ૩ અન્ન
 (અગ્નિ નું દ્વિ.વ.+પ્લુત)

[૫૪]

(૪) અદોમુમી ૧/૨/૩૫

★ સૂત્રપૃથ :- અદસ્ મુ-મી (૧. દિ) એક પદ

★ વૃત્તિ :- અદસ્ શબ્દ સમ્વન્ધિનૌ મુ-મી સન્ધિ
 નાપ્નુત: । અમુમુર્જિવા । અમી અશ્વા :

❧ વૃત્ત્યથ :- અદસ્ શબ્દ સમ્બન્ધી
 મુ અને મી ની સ્વર પર છતાં સન્ધિ ન થાય
 જેમકે ૧અમુમુર્જિવા અને ૨અમી અશ્વા: બંનેમાં
 સન્ધિ ન થઈ

★ અનુવૃત્તિ :- વાડત્ય સન્ધિ: ૧. ૨/૩૧ થી અસન્ધિ
 સ્વરે વાડનક્ષે ૧-૨-૨૯ થી સ્વરે

* ન્યાયસંગ્રહ :- ન્યાય-૫ પૃ. ૫૩:

❧ વિશેષ :- *અમુમુર્જિવા. અદસ્ (મૂળ શબ્દ)
 અચ્ ગતૌ ચ ઇતિ (અચ્ ધાતુ ક્રમાંક ૧૦૫ ગણ-૧
 પ: ૨મૈ.) (અચ્ ગતિ કરવી-પૂજા કરવી)

અદસ્+અચ્+ક્રિવ્ —
 અદસ્+અચ્+ક્રિવ્ (અચ્ચોડનર્વા ૪/૨/૪૬ થી ન નો લોપ)

અદસ્+અદ્રિ+અચ્ (સર્વાધિ વિષ્વગ્ ૩/૧/૨૨ થી અદ્રિ આગમ
 અદ+અદ્રિ+અચ્ (કિત્યન્ત: ૧/૧/૧૪ થી અસ્ લોપ

અદ્રિ+અચ્ → -અદ્ર+ઈ+અચ્

અમુમુર્જિવા+અચ્ મોડવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી દ નો મ્,
 ૦ વાડર્ણ ૨/૧/૪૬ થી દ નો મ

૦ માદુ વર્ણોડ્ ૨/૧/૪૭ થી મ ના અ નો જ
 —અમુમુર્જિવા+અચ્ (અથવાગ્રહીર્થ ૨ ૧/૧૦૪ થી અચ્
 નો વ્, ઈ-દીર્ઘ)

અમુમુર્જિવા તૃતીયા એ.વ નું ૩૫ થયું.

૨અમી+અશ્વા:

અદસ્+જસ્ - પ્રથમા બ.વ.

અદ+અ+જસ્ (આદ્રે: ૨/૧/૪૧ થી અ)

અદ+અ+જસ્ (લુગસ્યાદેત્ય ૨/૧/૧૩ થી અ નો લોપ)

અમ+જસ્ (મોડવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી દ નો મ)

અમ+ઈ (જસ્ ઇ: ૧/૪/૯ થી ઈ)

અમે (અવર્ણસ્યેવર્ણે ૧/૨/૬ થી એ)

અમી (વહુલ્લેરી થી એ નો હૃ)

અમી-અશ્વા: સન્ધિ ન થાય.

૦ ? અદસો મુમી કેમ? -અમુમુ મુમી કેમ નહીં.

અહીં વપરાયેલ અદસ્ શબ્દ અવિવક્ષિત અર્થ
 અને પ્રયોગમાં વપરાતો છે. સાર્થક અદસ્ શબ્દ
 સમ્બન્ધી કાર્યના અભાવે અદસ્ જે થાય છે, તે
 પ્રયોગ ન હોવાથી અમુમુએ વિગ્રહ અહીં લેવાયો નથી.
 ૦ સૂત્રમાં મુ મી પૃથક્ પૃથક્ ગ્રહણ છે. તે સમાહાર
 છે. દ્વન્દ્વમાં મુમ્યો થાય.

૦ આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં અમુમુર્જિવા ની સાધનિકા
 અહીં દર્શાવી છે. તે દૃષ્ટાન્ત ચાર ભેદે દર્શાવી શકાય
 *(જુદા જુદા ચાર મતો)

*બંને પ્રયોગની સિદ્ધિ :- મધ્યમવૃત્તિ અંવચૂરિ
 પ્રથમો વિભાગ પૃ. ૨૦

ચાર મત :- બૃહજ્યાસ પ્રથમોડધ્યાય સૂત્ર ૧/૨/૩૫

પરત: કેચિદિચ્છન્તિ કેચિદિચ્છન્તિ પૂર્વત:

ઉમ્મયો: કેચિદિચ્છન્તિકેચિદિચ્છન્તિનોભયો:

- (૧) બન્ને દ નો મ યાય :- અમુદ્ગંધા સન્ધિ ૨૨૨
 (૨) પદ્મીના દ નો ન — હરમુદ્ગંધા
 (૩) પૂર્વના દ નો મ — અમુદ્ગંધા
 (૪) બન્ને દ નો મ ન યાય — હરમુદ્ગંધા

[૫૫]

(૫) ચાદિ: સ્વરાડનાઠ્ ૧/૨/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :- જ-ઝાદિ: (૧-એ) સ્વર:
 (૧-એ) અવ-ઝાઠ્ (૧-એ) ધ્રુવ ૫૬
 ★ વૃત્તિ — આદ્યજ્ઞાદિ સ્વર મનિવ રા
 મૈતિ । બ અપદિ । ૬ દ્વન્દ્વપદ્ય । ૮ ડૉલિઠ્ ।
 બા એમ્ । અત્તાવિનિધિમ્ । આ-દિદિ પદિ ।

❧ વૃત્તપથ :- આઠ્ વચ્ચને ચાદિ
 ગણનાં રહેતા સ્વર ભૂત અવ્યય તેના પછી
 સ્વર આયે તો સન્ધિ ન પામ અન્તરપદિ=અ
 જાપદિ અરે ખસીત હરન્દ્ર પદ્ય અરે હન્દ્રનેએ
 ડ ડૉલિઠ્ = અરે ડૉ આ ડૉહાદરગણનાં
 સમાનાતિતદીર્ઘ: સૂત્ર લાગી જ નો આ કે
 દ નો દ ન થયો.

૦ અનાઠ્ કેમ કહ્યું ?

આ + દિદિ = પદિ - આય ।

અહીં જાઠ્ (આ) અવ્યય છે તેથી અન્ધિ
 થતા (અવર્ણ સ્વેયર્ણોર્ધ્વે ૧ ૧/૬ થી) થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ — ૧૨ગાઠ્ ૧/૨/૩૬ થી સ્વર
 વાઠ્ અવ્યય ૧/૨/૩૧ થી અગતિ

❧ વિશય :- * પાદિ નંતરે અવ્યય બનિ
 સુધી છે — અહીં માત્ર ૨૨૨૧૧૧ અવ્યયની વાત
 આ સ્વરભૂત અવ્યયનાં (ગ્રીહના સ્વરને એ) ૧૪
 સ્વર જ થી ઓ સુધી સમાવિષ્ટ છે — આઠ્ (દ્
 દ્વન્દ્વ વાળો બા) એક અલગ અવ્યય યાય છે,
 ૦ ૨૨૨૧ અવ્યયનો અર્થ :- પૂર્વ તિરસ્કાર
 કરવો, આમત્રણ આપવું, નિષેધ કરવો એવો છે.
 ૦ આઠ્ નો અર્થ :- મર્વાદ પ્રાપ્તિ, લાભની
 ધરણ, કંઈ, આરંભ એવો યાય છે

૦ આ બન્ને આઠ્ બન્ને અવ્યયો લુપ્ત છે. જેમકે :-
 આ એ તું તા તું તે એમ છે ? અહીં આ+પ્રવ ની
 સન્ધિ ન થઈ

વ્યયારે આઠ્ ના *ચિન્ન ચિન્ન અર્થો :-

૦ અવ્ય અર્થ :- આ+અવ્યય=અવ્યય અવ્યય ગરમ

૦ ક્રિયાયોગ અર્થ :- આ+દિદિ=પદિ અહીં આય

૦ મર્વાદ અર્થ :- પ્રાપ્તિદાતા-આરંભદાતા-
 નળપથન્ત

૦ અત્રિશિષ્ટ અર્થ :- આ+પ્રાપ્તિ=પ્રાપ્તિ અર્થ
 આય પુરંભ સુધી.

[૫૬]

(૬) ઝાઠ્ ૧/૨/૩૭

★ સૂત્રપૃથ :- ઝાઠ્ અન્ત: (૧-એ) એક ૫૬
 ★ વૃત્તિ :- ઝાઠ્ ન ચાદિ: સ્વરે સન્ધિ ન મળે
 મહો અત્ર ।

❧ વૃત્તપથ :- ઝાઠ્ અન્તવાળા ચાદિ
 ગણના અવ્યયોના સ્વર પછી છતાં સન્ધિ
 થાય નહિં જેમકે :-

અહો અવ-સાન્ધિન થાય-અહો-અવ્યય છે.
 (વૈદાત: પદાન્તે ડ્યમ્ભલુહ થી જ નો સોપ ન થાય)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વર વાઠ્ ૧/૨/૩૬ થી સ્વર
 વાઠ્ અવ્યય ૧/૨/૩૧ થી અગતિ ચાદિ સ્વરાડનાઠ્
 ૧/૨/૩૬ થી ચાદિ:

❧ વિશય :- પાદિનાં ઓ કારાન્ત અવ્યયો
 બંધો-અન્તારે, નો-નિષેધ,
 ગ્રહો-દો-દો ગ્રહો-આહો-ગ્રહો-સંબોધન સૂચક
 વગેરે ઓ કારાન્ત અવ્યય છે,
 જેમકે આગચ્છ-અરે આવ

૦ ૦ ચાદિ: કેમ કહ્યું ?

નિવાડન-અહીં નિવાસત્ર ની સન્ધિ થઈ કેમ કે
 એ કારાન્ત છે પણ ચાદિ: નથી

[૫૭]

(૭) સૌ નયેતો-૧/૨/૩૮

★ પાદિ અવ્યય — યદ્વદ્વતિ-પ્રથમ વિભાગ સૂત્ર
 ૧-૨-૩૧ માં પાદિ એવો
 ★ યદ્વદ્વ કેમ પ્રક્રિયા-ગણપાઠ વિભાગ.
 આઠ્ ના અર્થો :- દેમશ-દાનુવાચન સુધી-પ્રથમ
 વિભાગ થત ૧/૨/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :- સૌ (૭-એ.) નવા (૧-એ.)
ઇતૌ (૭-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ — સિ નિમિત્ત ઓકાર ઇતૌ પરે સન્ધિ
વા નૈતિ । પટો-ઇતિ પટવિતિ ।

❧ વૃત્યર્થ — સિ પ્રત્યય લાગીને ઓ
કારાન્તે અનેલ શબ્દથી પરે ઇતિ આવે તે।
વિકલ્પે અસન્ધિ થાય જેમકે :-
પટો+ઇતિ=પટોઇતિ પક્ષે પટવિતિ - હે ડાહ્યા
(સન્ધિ-ઓદોતોડવા઼ થી થઇ)

★ અનુવૃત્તિ :- વાડત્ચસન્ધિ: ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ

વિશેષ :- સૂત્રમાં નવા ગ્રહણ કરવાનું કારણ
અનુવૃત્તિ માટે છે. કેમકે વાં ની અનુવૃત્તિ નીચેના
સૂત્રોમાં જતી નથી.

૦ સિ નિમિત્ત ઓ કઇ રીતે ?

પટુ+સિ (સંબોધન એ.વ.)

પટો (હ્રસ્વસ્વ ગુણ: ૧/૪/૪૧ થી પટો)

૦ ? ઇતૌ કેમ કહ્યું ?

પટો+અન્ન=પટોડન્ન-ઇતિ નથી

માટે વિકલ્પે અસન્ધિ ન થાય.

૦ ? પટો +ઇતિ સ્વરૂપે ચાર રૂપો પ્રાપ્ત થશે.*

પટો ઇતિ - સન્ધિ ન થાય ત્યારે

પટ વિતિ - ઓદોતોડવા઼ ૧/૨/૨૪

પટ ઇતિ - સ્વરેવા ૧/૩/૨૪

પટ વિતિ - અસ્પષ્ટાવર્ણા ૧/૩/૨૫

[૫૮]

(૮) વાડત્ચસન્ધિ: ૧/૨/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- વા (૧-એ.) અતિ (૭-એ.)

અસન્ધિ: (૧-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ : મોરોકારસ્યાતિ પરેડ સન્ધિ-ર્વા સ્યાત્ ।
ગો-અગ્રમ્ ગવાગ્રમ્ । ગોડગ્રમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ગો શબ્દ સમ્બન્ધિઓ
કારની અકાર પર છતાં વિકલ્પે અસાન્ધિ
થાય. જેમકે ગો+અગ્રમ્ ગાયની આગળ
સન્ધિ ન થાય :- ગોઅગ્રમ્
સન્ધિ ગોડગ્રમ્ (પદાન્ત: પદાન્તે થી) ગવાગ્રમ્
(સ્વરેવાડજક્ષે થી અવ સમાનાનાં તેન ઓ)

*પટો+ઇતિ :- હેમપ્રકાશ મ. વ્યા. -પૃ. ૭૨

★ અનુવૃત્તિ :- ગોનામ્ન્યવોડક્ષે ૧/૨/૨૮ થી ગો:
એદોત:પદાન્તેડસ્યલક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ — ૦ ? અતિ કેમ કહ્યું ? ગો
+ઇક્ષિતમ્=ગવેક્ષિતમ્-અ પર માં નથી માટે આ સૂત્ર નલાગે.

૦ ? ગો કેમ કહ્યું ?

ગોડગ્રમ્ - ગો+અગ્રમ્ છે માટે અસન્ધિ ન થાય.

૦ ? ગો નો ઓ કેમ કહ્યું ?

ચિત્રગ્વગ્રમ્ - ચિત્રગુ+અગ્રમ્ છે.

[૫૯]

(૯) ઋલૃલૃતિ હ્રસ્વો વા ૧/૨/૨

★ સૂત્રપૃથ :- ઋલૃલૃતિ (૭-એ.)

હ્રસ્વ: (૧-એ.) વા (૧-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- ઋલૃલૃતિ ચ પરે સમાનાનાં હ્રસ્વો
વા સ્યાત્ । હ્રસ્વવિધાન સામર્થ્યાદસન્ધિ: । દ્વિત્વમેવ
હ્રસ્વસ્યાપિ હ્રસ્વવિધાને ફલમ્ । વાલક્રશ્ય: । વાલશ્ય: ।

❧ વૃત્યર્થ :- ઋકાર અને લકાર પરમાં
આવે ત્યારે સમાન (સ્વર) નો હ્રસ્વ વિકલ્પે
થાય છે — “હ્રસ્વતું પણ હ્રસ્વ” એ વિધાન
સામર્થ્યથી અસન્ધિ થાય તેવું ફલિત છે.
વાલશ્ચાસૌ ક્રશ્યશ્ચ-વાલ+ક્રશ્ય: નાના મૃગ
વાલ ક્રશ્ય: વિકલ્પે વાલશ્ય: - (ફળાદિરસ્વ
થી અર્) .

★ અનુવૃત્તિ :- સમાનાનાં તેન લીધ: ૧/૨/૧ થી
સમાનાનાં

❧ વિશેષ :- અહીં હ્રસ્વ હોવા છતાં જે
હ્રસ્વતું વિધાન કર્યું છે તે સન્ધિ અટકાવવા માટેનું
છે “વસ્તુ સિધ્ધ હોવા છતાં જ્યારે કોઇ વસ્તુનું
આરોપણ થાય ત્યારે નિચમ માટે જ હોય છે.”*
૦ ? ૦ હ્રસ્વોડપદેવા ૧/૨/૨૨ થી હ્રસ્વ વિકલ્પે
સિધ્ધ જ છે છતાં આ સૂત્ર કેમ ?

સૂત્ર :- હ્રસ્વોડપદેવા થી જ્યાં વિકલ્પ પ્રાપ્ત નથી
તેવા અ વર્ણ અને પદાન્તે અને સંજોગોમાં આ
સૂત્રથી વિકલ્પ હ્રસ્વ થાય છે. જેમકે :-

૦ અ વર્ણ વાલક્રશ્ય: ૦ પદાન્ત-ધુલિ કલુ:

* સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્-

ન્યાય સંગ્રહ-ન્યાય: ૨૫, પૃ ૨૫.

૦ : મુનાત કેમ હતું ?

કુતી+કન્નુટિ=કુતી+કન્નુટિ

કો કાર મુનાત અર નથી.

૦ : કુ નુ પરમા દોષ તો-કેમ હતું ?

કન્નુ+કન્નુટિ=કન્નુ+કન્નુટિ-પરમા અ છે

૦ કુતી+કન્નુ = કુતી+કન્નુટિ - દોષકરનારનો તુ

કાર કન્નુ અનન્નિ :- કુતી+કન્નુટિ. વિકલ્પે

કુતી+કન્નુ (મુનાત ૧/૨/૫)

કુતી+કન્નુ કુતી કાર ૧/૨/૬ વિકલ્પ ૧/૨

[૬૦]

(૧૦) કુતી+કન્નુ ૧/૨/૨૨

મુનાત :- કુતી (૧-એ) કન્નુ (૦-એ)

કો (૧-એ) કન્નુટિ

★ કુતી :- કુ કન્નુ કન્નુટિ કન્નુટિ કન્નુટિ

કુતી કાર કન્નુટિ. કન્નુટિ કાર. કન્નુટિ કાર. કન્નુટિ કાર.

૦ (કુ કન્નુ કન્નુટિ કન્નુટિ કન્નુટિ કાર)

૧/૨/૨૧ કાર. કાર. કાર. કાર.

★ કુતી :- કુ, ક, ક, કુ કન્નુટિ,

કો અન્ન કન્નુટિ કન્નુટિ કન્નુટિ કન્નુટિ

કાર છે. -કો નિમિત્ત અને નિમિત્ત એક

પદમાં ન કાર તો કન્નુટિ -

કન્નુટિ કાર નથી. -આ કુતી કન્નુટિ કાર

તો કન્નુટિ કાર થયું. વિકલ્પે કન્નુટિ કાર તો

કન્નુટિ થયું. (કન્નુટિ કાર ૧/૨/૨૨ થી)

કન્નુટિ કાર-કન્નુટિ કાર વિકલ્પે કાર

૦ કન્નુટિ તો કન્નુટિ કાર કન્નુટિ

કાર + કો (કિ.વ.) = કાર -એ નથી

.....

નિમિત્ત :- કન્નુટિ કાર કાર કાર કાર

નિમિત્ત. કાર કાર કાર કાર કાર

.....

આદી નિમિત્ત અને નિમિત્ત અને એક
પદમાં છે તેથી કન્નુટિ કાર.

★ અનુક્રમ :- કાર કાર કાર કાર

૧/૨/૨૧ થી કાર કાર

★ વિદ્યુત :- આ કાર કાર કાર

કે તે કાર અને કાર અને કાર કાર છે તે કાર

કાર ? કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

કાર કાર કાર કાર કાર કાર કાર

૦ અર્હમ્ ૦

૦ વ્યંજન સન્ધિ ૦

જે રીતે સ્વર સન્ધિમાં બે લિન્ન સ્વરોની સન્ધિ અંગેના વિધાનો છે તે રીતે આ પ્રકરણમાં બે લિન્ન વ્યંજનોની સન્ધિ સમ્બન્ધિ નિર્દેશન છે. સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુ શાશનનો અધ્યાય : ૧ પાદ : ૩ વ્યંજન સન્ધિ માટે રચેલ છે. તેના આધારે પ્રક્રિયાનું આ પ્રકરણ ઉદ્ધૃત થયેલ છે.

~ વ્યંજન સન્ધિ ~

(૧) ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬

★ સૂત્રપૃથઃ—ઘુટઃ (૧-એ.) તૃતીયઃ (૧-એ.)

★ વૃત્તિઃ—પદાન્તે ઘુટાં સ્વતૃતીયઃ સ્યાત્ વાગ્ મહાં ઇતિ ભવતિ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ—પદને અન્તે રહેલાં ઘુટ નો (સ્વ) ત્રીજો અક્ષર થાય છે. જેમકે વાક્+મહ=વાગ્+મહ (કનો સ્વ વર્ગનાં ત્રીજો અક્ષર ગ)

★ અનુવૃત્તિઃ—પદાન્તે ૨/૧/૬૪

વિશેષઃ—સ્વઃ—અહીં વૃત્તિમાં સ્વ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે કોઈ અનુવૃત્તિ સ્વરૂપે નથી પણ આસન્ન પરિભાષાથી સ્વ નો પ્રયોગ કરી પોતાના જ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર એવું સૂચવે છે.

૦ પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

વાચૌ—વાચ્+ઔ અહીં ચ પદાન્ત નથી.

૦ ઉદાહરણઃ—

વાચ્+મિઃ=વાક્+મિઃ (વજ્રક-ગમ ૨/૧/૮૬ થી ચ નોક્) =વાગ્+મિઃ (આ સૂત્ર થી ક્રનોગ્-નામ-સિદ્ધ્યવ્યજ્જને ૧/૧/૨૧ થી પદ સંજ્ઞા)

૦ ષ્ + મિઃ=ષઙ્+મિઃ છ વડે (અહીં ષ્ મૂર્ધન્ય છે તેનો સ્વ તૃતીય ઢ થશે. કેમકે ટ વર્ગ પણ મૂર્ધન્ય છે.)

૦ ? કચ્ચરતિ માં સૂ નો ઢ કેમ ન થયો ?

કસ્ય+ચરતિ- (સોઠઃ :- અન્તરંગ છે)

કચ્+ચરતિ અહીં કર પદ છે પણ (ચટ્ટે સદ્વિતીયે ૧/૩/૭ સૂત્રના વિધાન બળથી) ર્ નોચ થશે.

કચ્+ચરતિ

(૨) તૃતીયસ્ય પઞ્ચમે ૧/૩/૧

સૂત્રપૃથઃ—તૃતીયસ્ય (૬-એ.) પઞ્ચમે (૭-એ.)

વૃત્તિઃ—વેતિ પદાન્ત ઇતિ અનુનાસિકાં ઇતિ ચાનુ-વર્તતે । એવમન્યત્રાપ્યપેક્ષિતં પદં સુત્રાન્તરાદનુવર્તનીયમ્ । પદાન્તસ્થસ્ય વર્ગતૃતીયસ્ય પઞ્ચમે પરે સ્વઃ પઞ્ચમો વા સ્યાત્ । વાઙ્ મહઃ । વાગ્મહ ।

વૃત્ત્યર્થઃ—(વા, પદાન્ત અને અનુનાસિકા ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે — ૧ એજરીતે જે કોઈ પદની જરૂરીયાત લાગે તે પણ બીજાં સૂત્રોથી અનુવર્તન કરી લેવું.)

પદાન્તે રહેલ વર્ગીય ત્રીજા અક્ષર પછી વર્ગીય પાંચમો અક્ષર આવે તો તે ત્રીજા અક્ષરનો (સ્વ વર્ગનો) પાંચમો અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે વાગ્+મહ=વાગ્મહ વિકલ્પે વાઙ્મહ ગ વર્ગનો અનુનાસિકાં છે

★ અનુવૃત્તિઃ—સૌ નવેતો ૧/૨/૩૮ થી નવા અઙ્ઙ વર્ણસ્યાન્તેડનુનાસિકોડનીદાદેઃ ૧/૨/૪૧ થી અનુનાસિકઃ

પદાતઃ પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

✠ વિશેષઃ—૧ વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે કોઈપદની જરૂરીયાત લાગે તો બીજા બીજા સૂત્રોથી અનુવર્તન કરવું—તે ન્યાયઃ—*અપેક્ષાતોડધિકારઃ ને આધારે સમજવું અપેક્ષા-ખટ્ટતા-ધટ્ટ હોય તે રીતે સૂત્રોનો અધિકાર ચાલે છે તેમ સમજવું.

૦ અનુનાસિક શબ્દથી સ્વ સ્વ વર્ગનો પાંચમો અક્ષર સમજવો.

* ન્યાયઃ—ન્યાય સંગ્રહ ૧૨, પૃ. ૧૨.

૦ ? ત્રીજો અક્ષર કેમ કહ્યું ?

સ્વર+નવતિ અહીં પરમાં અનુનાસિક (ન) છે પણ ૨ ત્રીજો અક્ષર નથી માટે સન્ધિ ન આવે.

૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

વિરમનસ (પ પુ અ વ.) અહીં ૨ ત્રીજો અક્ષર છે ન પરમાં છે પણ પદાન્ત નથી

૦ ? વચ્ચમ કેમ કહ્યું ?

વાગ્+મય - ૨ વચ્ચમ રાખું નથી માટે આ વચ્ચ ન આવે

૦ ? તો મુતોચ્ચને સ્વો ૧/૨/૧૪ થી રજુનવચ્ચમ મા અનુવાર કેમ તહીં રજુનવચ્ચમ - અહીં પદાન્તે વ (વ વર્ગના) ત્રીજો અક્ષર છે - પછી ન એ પાંચનો અક્ષર આવેલા છે તેથી રૂ નો મ્ વિકલ્પે થાય રજુમ+મચ્ચમ

અહીં રજુવગાનસ્વર્ગોવાડમ ૧/૨/૧૦ સ્વથી બગલ અધિહા મુગ્ધ પદાન્ત મ અન્ત થતા ફરી વૂ અરો તેથી જ નો મુમો વ્યજન સ્વો છાગી અનુવારની પ્રાપ્તિ નહોતે તહીં તેમજ -

* સ્વચ્ચિદિ વહિદમન્તરજ્ઞે ન્યાય મુગ્ધ ન હારના સ્થાનમાં અનુવારનુ કાવં વહિદમ દોરાથી અસિદ્ધ થયે.

[૬૩]

(૩) પ્રત્યયે ચ ૧/૩/૨

* સૂત્રપૃથ - પ્રત્યયે (૧-૧) ૨ (૧-એ).

* ધૃતિ :- પ્રત્યયમ્ પચ્ચમ ન ચ નિત્યમ્ નવતિ । ગામ નય કાટ નચમ્ ।

❧ પૃથક્ય :- પ્રત્યયમાં રહેલ પાંચમો (વર્ગીય) વ્યંગન પરમાં આવે તો (પદના અન્તે રહેલ વર્ગીય ત્રીજા વ્યંગનને, પાંચમો વ્યંગન) નિત્ય થાય છે. જેમકે વાગ્+મયમ્ = વાટમચમ્ ; શાક્ષ અહીં મચ્ચ પ્રત્યય છે. (નામસિદ્ધ્ય વ્યજને ૧/૧/૨૬ થી ૫૬ સંજ્ઞા થતા) રૂ નો ૨૫ પાંચમા વર્ગ રૂ થયો.

* અનુવૃત્તિ :- તૃતીયવચ્ચમે ૧/૩/૨ મંદાતઃ પદાન્તેરવચ્ચ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્ત

❧ વિશેષ :- પચ્ચમે - રૂ, વ, જ, રૂ, મ્

૦ સ્વ વર્ગના પાંચમો અક્ષર એ ગામન પાન્યાયા

* ન્યાય સ્વચ્ચિદિ ન્યાય ૨૦ પુ. ૨૦.

થી સમજવું.

૦ એમાં ચ કાર મુકવાથી નવા - વિકલ્પેની અનુવૃત્તિ આ મુકમાં લેવી નહીં - પછીના સ્વમાં લેવી.

૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

વચ્ચ - ચજ્જન એજ જ પદ છે માટે રૂ નો વૂ થયો નહીં.

❧ ઉદા. - વચ્ચનામ્ 'છ ના' અહીં પાંચમો ગામ પ્રત્યય છે - તેના વચ્ચનાના વર્ગમ્ ૧/૪/૬૩ સ્વથી નામ્ થયો છે. વચ્ચનામ્ (આ સ્વથી રૂ નો વૂ) વચ્ચનામ્ (ન વર્ગચ્ચમ... ૧/૮/૧૦ થી રૂ નો વૂ)

[૬૪]

(૪) તતો હચ્ચતુર્થ ૧/૩/૩

* સૂત્રપૃથ :- તતઃ (૫-એ) હઃ (૬-એ.) ચતુર્થઃ (૧-એ) રજુ ૫૬

* ધૃતિ :- વદાન્તસ્વાતૃતીયાત્પરસ્ય હૂસ્વ પૂર્વ તૃતીયસ્વરગ્ચ-ચતુર્થો વા સ્વાત્ । વાગ્ધરિઃ । વાગ્ધરિઃ । તત્-હિતમ્ । તત્ક્ષિતમ્ । તત્ હિતમ્ ।

❧ પૃથક્ય :- પદાન્તમાં રહેલા વર્ગના ત્રીજા અક્ષર પછી હ આવેલ હોયતો તે હ ને બદલે પૂર્વે રહેલા ત્રીજા અક્ષરના સ્વ વર્ગના ચોથા અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે વાગ્+હરિઃ=વાગ્હરિઃ વિકલ્પે વાગ્ધરિઃ

અહીં ગૂ-ક વર્ગના ત્રીજો વર્ગ છે પછી હ આવેલ છે. માટે રૂ નો વૂ વિકલ્પે થયો. એજ રીતે :- તત્+હિતમ્ = તેના હિત માટે તત્+હિતમ્-હુતસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ થી રૂ વિકલ્પે એજ રીતે :- તત્ક્ષિતમ્ - આ સૂત્રથી રૂ નો ધ

* અનુવૃત્તિ :- એનાતઃ પદાન્તેરવચ્ચ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે તૃતીયસ્ય પચ્ચમે ૧/૨/૧ થી તૃતીયસ્ય

❧ વિશેષ :- વર્ગના ત્રીજો અક્ષર :- ગ, જ, ડ, ર, વૂ, - વર્ગના ચોથો અક્ષર વૂ, જ, ડ, વૂ, ર

૦ ? તત્. કેમ કહ્યું ? તૃતીયની અનુવૃત્તિ માટે તતઃ કહ્યું છે. પણ વિભક્તિને ફેરફાર થયેલ કરી તૃતીયસ્ય છદી વિભક્તિને બદલે તતઃ પાંચમી વિભક્તિ કહેલ છે.*

[૬૫]

દતઃ પાંચમી વિભક્તિ ગિધાન લુગ્ઞા - ૫.૫ ૧૩.૫ ૧૩
"દર્શયવાદિભક્તિ પરિણામઃ"

*भवतु ३ इत छे तेथी भवत-सि प.पु. अये व. -कदुदित
१/४/७० थी नू आगम भवन्त-अम्बादेरत्वसः १/४/६०
थी दीर्घ भवान्-दीर्घ इयाव १/४/४५ थी सि ना लोप
पदस्य २/१/८६ त लोप भवान्

આ સૂત્ર વિધિ દર્શાવે છે જેથી જ્ઞ: સ: ત્સોડ્ઞ્વ: ૧/૩/૧૮ સૂત્ર સુ ના ત્સ નું વિધાન કરે છે: જેથી ષઙ્+ત્સીદન્તિ થશે. અહીં અંધોષેપ્રથમોડ્ઞિટ: ૧/૩/૫૦થી ષઙ્ના હ્રોદ્ધ *થયો નહીં. તેથી સૂત્રો રા થઈ છે થશે નહીં-આમ પ્રથમાત્ એ વિધિ છે.

[૬૯]

(૯) ડ્ જ્ઞો: કટાવન્તૌ શિટિ નવા ૧/૩/૧૭

★ સૂત્રપૃથ :— ડ્ જ્ઞો: (૧-દ્વિ) કટૌ ૧ દ્વિ અન્તૌ (૧-દ્વિ) શિટિ (૭-એ) નવા (૧-એ) પાંચપદ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તે । પ્રાઙ્કુશેતે । પ્રાઙ્કુછેતે । પ્રાઙ્કુશેતે । સુગળ્ દુશેતે । સુગળ્ દુછેતે । સુગળ્ શેતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— પદાન્તમાં (પદાન્તે રહેલા હ. અને ણ નો પરમાં આવતા અનુક્રમે ક અને દ્ આગમ વિકલ્પે થાય કે પ્રાઙ્+શેતે-પૂર્વદિશામાં સૂએ છે. (૧) પ્રાઙ્ કુશેતે- (આ સૂત્રથી ડ્ પછી ક આગમ વિકલ્પે (૨) પ્રાઙ્ શેતે (ક આગમ ન આવે) વિકલ્પે (૩) પ્રાઙ્ કુછેતે પ્રથમાદ્યુટિ ૧/૩/૪ થી છ

સુગળ્+શેતે સારો ગણનારો સૂએ છે. સુગળ્+શેતે પક્ષે સુગળ્+છેતે પક્ષે સુગળ્શેતે ત્રણે વિકલ્પ ઉપર મુજબ સમજવા.

★ અનુવૃત્તિ :— એવાંત:પદાન્તે ડ્સ્યલ્લક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ :— ક નો આગમ એટલે ડ્ ક અને દ નો આગમ એટલે જ્ઞ

૦ સૂત્રમાં ડ્ જ્ઞો: અને કટૌ બન્ને દ્વિવચન મૂક્યા તે યથાસંકલ્પમ્ (અનુક્રમ) દર્શાવવા માટે છે.

૦ ૧ ડ્ જ્ઞો કેમ કહ્યું ?

મવાજ્શેતે અહીં પદાન્ત નુ છે તેથી ક-દ્ આગમ

.....

* સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્ત તદ્વિધાતસ્ય-ન્યાય

૧૯ પૃ. ૧૯ આ ન્યાયાનુસાર-જે નિમિત્તને માનીને

જે કાર્ય થયું હોય તે કાર્ય તેના નિમિત્તનો ધાતક

બનતું નથી-તેથી અહીં પાંચે જ ના નિમિત્તો થયેલો

ત્સ છે તેથી તે ત્ત ને માનીને જ નો દ ન થાય તે

જ રીતે અહીં તૃતીયાત્ ને બદલે પ્રથમાત્ લેતા

પ્રથમાત્ નો ધાત થઈ શકે નહીં

ન થાય

૦ ? શિટિ કેમ કહ્યું ?

પ્રાઙ્ +કરોષિ=ક શીટ નથી

૦ ? પદાન્ત કેમ ?

વંમણિવ-વંમણ્+સિ જ્ઞ પછી સુ છે પણ જ્ઞ પદાન્ત નથી માટે દ્ આગમ ન થાય

[૭૦]

(૧૦) તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ ૧/૩ ૧૪

★ સૂત્રપૃથ :— તૌ (૧.દ્વિ) મુમ. (૧.એ.) વ્યજ્જને (૭.એ. સ્વૌ (૧.દ્વિ.) ચાર પદ

★ વૃત્તિ :— મુદ્વિત્યાગમસ્ય પદાન્તસ્થસ્ય ચ મસ્ય વ્યજ્જને પરે તસ્યૈવ સ્વાવનુસ્વારાનુનાસિકૌ સ્થાતામ્ । ત્વમ્ ચારઃ । ત્વં ચારઃ । ત્વમ્ચારઃ । ત્વંટકઃ । ત્વળ્ ટકઃ કંચઃ । કંચઃ । પુરો વ્યજ્જનાભાવે તુ નાનુ સ્વારઃ । ત્વમ્ ।

■ સમ્રાટ્ ઇતિ તુ નિપાતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— મુ' એ પ્રમાણે આગમ નો મ અને પદાન્તમાં ર હેલાં મ નો વ્યંજન પર આવતા ર્સ્વ (તે જ વર્ગનો) અનુનાસિક અને અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય છે. જેમ કે :— (પદાન્તમ્) ત્વમ્+ચારઃ = ત્વંચારઃ પક્ષે ત્વચ્ચારઃ તમે સુંદર છો. (અહીં પદાન્ત મ્ પછી વ્યંજન છે તેથી મ નો એક વખત (અનુસ્વાર અને એક વખત ર્સ્વ અનુનાસિક ચૂ નો જૂ થયો.

૦ (પદાન્તમ્+ચ) ત્વમ્+ટકઃ :— ત્વંટકઃ પક્ષે ત્વળ્ ટકઃ-દ્ નો સ્વાનુનાસિક જૂ થયો.

૦ (પદાન્તમ્+ચ) કમ્+ચઃ=કંચઃ પક્ષે કંચઃ આગળ વ્યંજનના અભાવે અનુસ્વાર થતો નથી. જેમ કે ત્વમ્ અહીં વિરામ છે. તેથી ત્વઃ થાય નહીં.

★ અનુવૃત્તિ :— એવાંત: પદાન્તે ડ્સ્ય લક્ ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે નોડનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્થાણુદ્ પરે ૧/૩/૮ થી અનુસ્વારાનુનાસિકૌચ

❧ વિશેષ :— 'મુ આગમ :— યજ્ઞન્ત પ્રક્રિયામાં આગમ મુ છે. મુરતોડનુનાસિકસ્ય ૪/૧/૫૧ થી મુ. (મ્) જેમ કે- ૦ ચંક્રમ્યતે પક્ષે ચઙ્-ક્રમ્યતે તે વક્રગતિથી ચાલે છે.

અહીં પચમ્નય ક્યગ્ગનાદેરેરવરા ૩/૪/૬ થી ૫
પચમ્નય સનુરદય ૪/૧/૩ થી દ્વિર્ગવ. પચમ્નય
પદ્મનય ૪/૧/૪ થી પનોપ. પચમ્નય=મુરેતોડનુના
સિમ્મય ૪/૧/૫ થી મુ આગમ (મ) મ નો અનુસ્વાર
કે અનુનાસિક ચતા પંચમ્ય પદે પદ્મનય ચયુ.

૦ ૨૫ અનુનાસિકનું વિશેષણ છે. અનુસ્વારનું નહીં
કેમ કે અનુસ્વારમાં ૨૫ સંજાવ નથી પણ અનુ-
નાસિકમાં છે.

૦ અનુનાસિક ક, ઘ, જ, ન, મ, ય, ઝ, ઞ, ળ, છે.

ક, પ, ઘ, ર, જ નો અનુનાસિક નથી

૦ ૧ પદાન્ત મ કેમ કહ્યું ?

મધ્યન્તે - મધ્યન્તે-મ પદાન્ત નથી માટે મ ન થાય.

૦ ૧ બ્યજનો કેમ કહ્યું ?

તમત્ત્વમ્નય અ અ સ્વર છે

૦ ૧ રયો કેમ કહ્યું ?

૨૨મ્યન્તે વાર વાર રયો છે રમ્નયન્તે મુ (મ) આગમ
છે તેથી અનુસ્વાર મયો પણ રનો અનુનાસિક કોષ છે
૨ નહીં તેથી અનુનાસિક ન થાય

૨૨મ્યન્તે. ૨૨મ્નયન્તે ધ નો કોષ અનુનાસિક નથી.

૦ ૧ જો મુ મદળ કેમ કહ્યું ?

જો મુ મદળ અવધારણ માટે છે જો મદળ કરવાથી
અનુસ્વાર, અનુનાસિક ની અનુવૃત્તિ આગે છે. પણ મુહ
(૧/૩/૧૩)ની અનુવૃત્તિ આવતી નથી હા ની અનુવૃત્તિ
વધ્યે તે મ નો લેખ ચતા અનિષ્ઠ પ્રયોગ થશે.

૦ ૧ બન્ને મ કારનુ પ્રથમ મદળ કેમ ? મ કાર
પદાન્તે લેવાનો છે, મુ આગમ છે તે પદાન્તમાં
નથી લેવાનો માટે બન્ને મ નું પ્રથમ મદળ કરેલ છે.

★ ચેપવૃત્તિ :- (૧) સપ્તાદ્ ૧/૩/૧ સપ્ત
સપ્ત રક્ત આ પ્રયોગમાં જો મુમોઅગ્નવેરલો સપ્ત
ન લખતા સપ્તા-સપ્તાનો એ રીતે નિપાત કરાય છે
સપ્તાદ્ મોટો રાગ (પ. પુ. એ. ૧) [૧૯]

[૭૧]

(૧૧) ઇસ્વાદ્ ઢળો દ્વે ૧/૩/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- ઇસ્વાદ્ (પ-એ.) ઢળન: (૧-એ.)
દ્વે (૧-દિ) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- ઇસ્વાદ્વેર્યો પદાન્તરયાનો ર્ જ્વાનો
સ્વે પર દિવ્વ ર્યાદ્. ૧ કુદ્વારતે ૧ મુગ્ગિદ્વા ૧

લિખનારતે ૧

❧ વૃત્તયથ :- ઇસ્વસ્વર થી-પર અને
પદાન્તમાં રહેલ ડ, જ, ન, પછી સ્વર
આવે તો (વલ્લે વ્યંજન) બેવડાય છે.
બેવડાય છે.

૦ કુડ્ + આસ્તે કુડીલ ગમન કરનાર બેરો છે
ઇસ્વ ડ અને ડ્ અને ડ્ પછી સ્વર

છે માટે ડ્ ડ્ થયું

૦ તેજ રીતે મુગ્ગનુદ્વા સારો ગાળનાર અહીં
= મુગ્ગિનુદ્વા

૦ લિખનુ + આસ્તે = લિખનાસ્તે લખતો બેરો છે

★ અનુવૃત્તિ :- એવાતા પદાન્તે ઇસ્વડ્ ૧/૨/૨૭
થી પદાન્તે ન સ્વરે વા ૧/૨/૨૪ થી સ્વરે

❧ વિશેષ :- ૦ ૧ પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

રિગ્ગિન્-રિગ્ગિન્ + ઓ-ન પદાન્ત નથી તેથી દિવ્વ ન થાય.

૦ ૧ દ્વેવાત્ કેમ કહ્યું ?

મગનારતે-મગનાસ્વારતે-ન પદાન્ત પણ આ દીપ્-
સ્વર થી પર છે માટે ન બેવડાય નહીં.

૦ ૧ ડ્ જ ન કેમ કહ્યું ?

ત્વમય-ત્વમ્નય અહીં પદાન્તમ્ છે.

૦ ૧ સ્વરે કેમ કહ્યું ?

પ્રત્યક્ષ-ધેતે-પ્રત્યક્ષ-ધેતે અહીં પદાન્ત દ્વે સ્વરથી
પર છે. પણ તેના પછી વ્યંજન છે.

[૭૨]

(૧૨) સ્વરેભ્ય: ૧/૩/૩૦

★ સૂત્રપૃથ :- સ્વરેભ્ય: (પ-એ) ઓકપદ

★ વૃત્તિ :- રવાસ્વારય ઉચ્ચ દિવ્વેસ્વાદ્ ૧

❧ વૃત્તયથ :- સ્વરથી પર આવેલ
બેવડાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વવાદ્વેર્યો દ્વે ૧/૩/૨૭ થી દ્વે
અગદમાદો રિવાદ્વાન્ત: ૧/૩/૨૮ થી ૭

❧ વિશેષ :- અહીં વૃત્તિમાં ઉદાહરણ
દર્શાવેલ નથી કેમકે પછીના આ ૧૩ (૭૪)માં તે
દર્શાવાનું છે જેમકે રૂપિત અહીં ૬ પછી છે
બેવડાય તેથી રૂપિત થશે.

૦ ૧ સ્વામાં અનુવચન કેમ કહ્યું ?

એદાતઃ પદાન્તે સૂત્ર ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે ની અનુવૃત્તિ ચાલે છે. તેને અહીં અટકાવવી છે.

૦ સ્વરેભ્યઃ કહીને સ્વરના હસ્વ દીર્ઘાનુત અર્ધાં ભેદે ગ્રહણ કરવાના છે. અને કારણે સૂત્રમાં બહુવચન મુકેલ છે.

૦? સ્વરથી પર કેમ કહ્યું ;

વાકચત્રમ્ કૂ થી પર છ છે માટે છૂ બેવડાયો નહીં

[૭૩]

(૧૩) અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ૧/૩/૫૦

★ સૂત્રપૃથઃ— અઘોષે (૭-એ) પ્રથમ (૧-એ) અશિટઃ (૧-એ) ત્રિપદ

★ વૃત્તિઃ— અઘોષે પરે શિદ્ધર્જસ્ય ઘટઃ સ્વઃ પ્રથમઃ સ્યાદિત્યાદ્યસ્યચત્ત્વે તવચ્છત્રમ્ । ઇચ્છતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— અઘોષ પરમાં આવતા શિદ્ધ સિવાયના ધુદનો (ધુદ્વણનો) પોતાના વર્ગનો પ્રથમ અક્ષર થાય છે.

ઇચ્છતિ-તે ઇચ્છે છે.

ઇછ્ઠ+અ+તિ-ક્રિયા પદનું સ્વરૂપ છે.

ઇછ્ઠ્ઠ+અતિ-સ્વરેભ્યઃ ૧/૩/૩૦ છછ

ઇચ્છ્ઠ+અતિ-આ સૂત્રથી છ નો ચૂ થયો.

કેમકે પરમાં આવેલ છ અઘોષ છે.

તેજ રીતે તવચ્છત્રમ્-તાડું છત્ર તવ+છત્રમ્

★ અનુવૃત્તિઃ— ઘુટોઘુટિ સ્વે વા ૧/૩/૪૮ ઘુટઃ

❧ વિશેષઃ—“અઘોષઃ” ન ઘોષઃ ઇતિ અઘોષઃ “અશિટઃ” ન શિટઃ ઇતિ અશિટઃ—જે શિદ્ધ નથી તે (શિદ્ધ સંજ્ઞા જુઓ સૂત્ર ૧૫)

૦? અશિદ્ધ કેમ કહ્યું ?

પચસ્સ પાણીમાં પચસ+સુ સ્ શિદ્ધ છે માટે પૂર્વનો સૂ બેવડાશે નહીં.—અહીં પ્રશ્ન થાય કે શબ્દે શબ્દ વા ૧/૩/૩૬થી પચસ્સ થવાનું જ હતું તો અશિદ્ધ લખવાની જરૂર શી ?

—વિસર્ગ પણ કંઠ્ય છે તેથી વિસર્ગનો પહેલો વર્ણ કૂ થશે. આમ વિસર્ગના સ્થાને કૂનું ગ્રહણ અટકાવવા અશિદ્ધ પ્રયોગ જરૂરી છે. દા.ત. વૃક્ષઃ પુરુષઃ “અશિદ્ધ” ન કહ્યું હોય તો વૃક્ષક એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થઈ જાય

ઉદા—વાકપુતા—વાણી વડે પવીત્ર વાચાપુતા વાચ્+પુતા—વાક્+પુતા (ચજઃ ક-ગમ્ ૨/૧/૮૬થી ચૂનો કૂ થશે. વાગ્+પુતા (ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬થી કૂનોગ્) વાક્+પુતા (આ સૂત્રથી ગૂનોકૂ થયો.)

૦? જો ચૂ નો કૂ થાય છે તો ફરી ગૂ અને કૂ શા માટે કરવા ?

પદ સંજ્ઞા થયા બાદ *પ્રત્યેક સૂત્રનો પ્રયોગ થતો હોય ત્યાં સુધી કરવો જોઈએ જો બાધકસૂત્ર આવે તો પ્રયોગ ન કરાય

[૭૪]

(૧૪) અનાહમાહો દીર્ઘાદ્વા છઃ ૧/૩/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ— અન્-આહ્ માહ્ઃ (૫-એ) દીર્ઘાદ્ (૫-એ) વા (૧-એ) છઃ (૧-એ) ચારપદ

★ વૃત્તિઃ— દીર્ઘાદ્દીર્ઘસ્યાનીચાચ્ પ્લુતાત્સ્વરા-ત્પરરછો દ્વિર્વાસ્યાત્ । કન્યાચ્છત્રમ્, કન્યાછત્રમ્ । મુને-ચ્છત્રમ્, મુનેછત્રમ્ । (૧આહ્-માહ્-ભ્યાં તુ નિત્યમ્ ।) આચ્છાયા, માચ્છિદત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— (દીર્ઘાત્સ્વરાત્) દીર્ઘ-સ્વરથી પર છ વિકલ્પે બેવડાય છે. જેમકે કન્યાયાઃ છત્રમ્-કન્યાનું છત્ર કન્યા+છત્રમ્=કન્યા+છ્છત્રમ્ (જો છૂ બેવડાય તો છ્છ = (૧) કન્યાચ્છત્રમ્ (અઘોષે પ્રથમો ૧/૩/૫૦થી છૂ નો ચ) વિકલ્પે (૨) કન્યાછત્રમ્

★ અનુવૃત્તિઃ— હસ્વાદ્ઘણનોદ્ ૧/૩/૨૭થી દ્વે । એદાતઃ પદાન્તેઽસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે

❧ વિશેષઃ— સૂત્ર-અનાહમાહો...૧/૩/૨૮ અને પ્લુતાદ્ ૧/૩/૨૯ બન્ને સ્વરેભ્યઃ ૧/૩/૩૦ના બાધક સૂત્રો છે. કેમકે સ્વરેભ્યઃ થી નિત્ય દ્વિર્ભવતી પ્રાપ્તીને આ સૂત્રો વિકલ્પે પ્રાપ્ત બનાવે છે. તેથી

*યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ ન્યાય પદ, પૃ. ૧૦૧ આ ન્યાય મુજબ જ્યાં સુધી સંભવ હોય ત્યાં સુધી વિધિ કરવી પણ પછી ઉપર મુજબ કૂનોગ્ અને ગૂનો કૂ અને એમ વાર વાર પણ ન કરવું કેમકે ઘુટસ્તૃતીયથી ગૂ અને અઘોષેથી કૂ એમ થયા જ કરશે.

વરવર્તી ૧/૩/૧૦ થી રવિવાર ૪ વર્ગ
 ૦ સમયથી ૧/૩/૧૧ થી સમય ૫

ક્રિયાપથ — “જ્ઞાન” નું મદ્યુ મર્યાદા
 જ્ઞાન ૧/૪ ૨૦ થી પ્રત્યક્ષ નામનું કરવું નામન
 નવું મર્યાદા કે જ્ઞાન સંબંધિ અન્યનું મદ્યુ ન
 થાય નથી ધરના નાનું-વડનામ માનના બુદ્ધિને નહીં
 ૦ ૧ પદાન્ત કેમ કરવું ?
 કેટલું-ટકાનું-અપદાન્ત કે માટે તેના રથયા-નૃતિ કરે છે
 ૦ ૧ ર વગાવ કેમ કરવું ?
 ટુટકા - તવ+ટકા - અહીં ર થી પર નથી પછ
 ન થી પર ર છે

[૭૬]

(૧૬) નિ તવત્ત્વ ૧/૩/૧૮

★ સુત્રપથ :- નિ (૭-અ) તવત્ત્વ (૧-એ)
 ★ વૃત્તિ — પદાન્ત+વચન+તવત્ત્વ વચન ર વર્ગ
 ન સ્વાત્ । સંવર્તન વાચ્ય જ્ઞાન ।

ક્રિયાપથ — પદાન્તે રહેલા ત વર્ગના
 ૫ પરમાં આવતા (ત વર્ગ+૫) ર વર્ગ થતો નથી.
 તો વર્તુલ વાદ્યના જ્ઞાનિ:- તીથે કરે સાળમાં
 જ્ઞાનિનાથ-(અર્ધી ર પછી ઘૂ છે તે પછ
 આ સૂત્ર ન તા ર નો નિષેધ કરે છે તેથી
 તિયંટુ ન થાય)

★ અનુવૃત્તિ — ત વર્ગ+અનુવર્તન વચન આ ચોગે
 વરવર્તી ૧ ૩/૩૦ થી ન વર્ગ સ્વ વૃ ચોગે
 ૦ પદાન્ત+વચન+તવત્ત્વ ૧/૩ ૬ : થી પદાન્ત

ક્રિયાપથ :- ૦ ૧ પરમા ઠાય તો એમ કેમ કરવું ?
 તવ+ટકાનું- ટકાનું- પછી ર છે માટે તેના રથયા
 [૮૦]

(૨૦) તિલો ૧/૩/૧૫

★ સુત્રપથ :- તિ (૭-એ) તિ (૧ ડિ) દ્વિ પદ
 ★ વૃત્તિ :- પદાન્ત+વચન ત વર્ગ સ્વ કે પર લો
 વગાવ । તેન નદારમ્ય સાવનાનિકા છે; એવામાં
 નિમુનાનિકા : તર-રતમ, રતનનમ્ । મવાનુનિકા
 નવાનુનિકા ।

★ “પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષા પ્રત્યક્ષમૈવ” જ્યય-૨, ૫ ૫૧
 મુજબ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રત્યક્ષનું જ
 મદ્યુ થાય માટે અહીં ‘નામ’ પ્રત્યક્ષ જ લેવા.

ક્રિયાપથ :- ૫ પરમાં આવતા પદાન્તમાં
 રહેલાં ત વર્ગના ન નો સાવનાનિકા હે અને
 થય વ્યંજન (નૂ ચૂ રૂ ઘૂ) નો નિરતુનાનિકા
 ન થાય છે એમ કે :-

તર-રતનમ્=તર-રતનનમ્=તર-રતનમ્-તે કાપેલું
 મવાન, નિરતુનાનિકા=મવાનિ-નિરતુનાનિકા=મવાનિ-નિરતુનાનિકા
 આપ લખો છો

★ અનુવૃત્તિ :- ત વર્ગ+અનુવર્તન વચન આ ચોગે
 વગે વરવર્તી ૧/૩/૧૦ થી ત વર્ગ સ્વ.

ક્રિયાપથ :- ૦ ૧ કે દિ વચન કેમ કરવું ?

કપારેક અનુસાનિકાને રથાને અનનુનાનિકા આદેશ પછ
 થાય છે. જેમકે વાદ્ય જ્ઞાન : જ્ઞાન ૧/૪/૫૨ રૂ કારને
 રથાને જા થયા છે જથારે અહીં અનુનાનિકા (નૂ)
 ના રથાને અનુનાનિકા (હૈ) નું મદ્યુ અને નિરતુ-
 નાનિકા (નૂ ચૂ રૂ ઘૂ) ના રથાને નિમુનાનિકા (લ)
 નું મદ્યુ કરવા માટે દિ વચન મુકેલ છે.
 સંલેપમાં કહીએ તો સાવનાનિકા અને નિમુનાનિકા
 બન્ને ના મદ્યુ માટે દિવચન મુકેલ છે.

[૮૧]

પૂ. મહોપાધ્યાય આ વિનય વિનયર
 ગણિતરે રથેસ દેમ લઘુ પ્રક્રિયાના વ્યંજન
 સંધિ પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા
 વિવેચન સમાપ્ત

વ્યંજન સંધિ પ્રકરણમાં ક્રમશઃ વ્યંજનોનાની
 સંધિ ક્રમાંથી છતાં તેના મધ્યન અભ્યાસ માટે
 અભ્યાસ કે નીચે પુનઃપત્તી સાધનિકા કરવી.

વ્યંજન ક્રમ સૂત્ર સંધિ ઉદા.

રૂ+રૂ

રૂ+ચ

થા

કુ+દ

અ+ગીતે

ચ+રૂ થી

ચ+દ

કુલ ૩૩ વ્યંજન x ૩૩ વ્યંજન ૧૦૮૯ બેદે
 સંધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. રૂક વ્યંજન સંધિમાં
 જે જે મત્રો લાગી શકે તે લગાડીને પ્રાપ્ત સંધિ
 વ્યંજી ઉદાહરણ અહીં મેલ કરવી.—

૦ અર્હમ ૦

રેફ સંન્ધિ

જે રીતે સ્વર સંન્ધિમાં બે ભિન્ન સ્વરોની સંન્ધિ અને વ્યંજન સંન્ધિ બે ભિન્ન વ્યંજનોની સંન્ધિનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું તેમ અહીં રેફ સંન્ધિ અંગેની ચર્ચા કરેલ છે. વ્યવહારમાં રેફ સંન્ધિ “વિસર્ગ સંન્ધિ” તરીકે ઓળખાય છે. છતાં અહીં રેફ સંન્ધિ શિર્ષકના વિશેષ યોગ્ય છે કેમકે ર માં થતા ફેરફારો અંગેની અહીં વિચારણા છે. (સદ્ગ્રહ) મ શબ્દાનુસાશનમાં આ પ્રકરણ મુખ્યત્વે અધ્યાય : ૧ પાદ : ૩ લેવાયેલ છે.

રેફ સંન્ધિ

(૧) સોરુ : ૨/૧/૭૨

- ★ સૂત્રપૃથ :— સઃ(૬-એ)રુઃ(૧-એ) દ્વિપદ
- ★ વૃત્તિ :— પદાન્તે સોરુઃ સ્યાત્ । ઉકારઃ સ્વા-ભાવિક રેફાદ્ મેદજ્ઞાપનાથ” ઇત્ । કર્ વારુ ઇતિ જાતે ।
- ✠ વૃત્ત્યર્થ :— પદાન્તે રહેલા સૂનોરુ થાય છે. (રમાં ઝકાર ઇત્ છે.) સ્વાભાવિક રૂ અને રુ નો રૂ અલગ પાડવા માટે રુ લખ્યું છે. -દા.ત. કર્+સિ+ચારુ (સિ પ્રત્યય-સુ કર્+ચારુ=કર્+ચારુ- (સૂ નો આ સૂત્રથી રુ-રુ થયો)
- ★ અનુવૃત્તિ :— પદાન્તે ૨/૧/૬૪

✠ વિશેષ :— ૨:પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ ૧/૩/૫૩ સૂત્ર માટેનું આ વિશેષણ સૂત્ર છે. ૦ ઉ કાર જે મુકયો તે ઓરોઃ સુ પિરઃ ૧/૩/૫૭ સૂત્રનું વિશેષણ છે. ત્યાં ઓરોઃ દ્વારા આ રૂકારનો નિષેધ કર્યો છે.

[૮૨]

(૧) ચટ્ટે સદ્વિતીયે ૧/૩/૭

- ★ સૂત્રપૃથ :— ચટ્ટે(૭-એ) અદ્વિતીયે(૭-એ)
- ★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ય રસ્થ ચટ્ટેષુઃ સદ્વિતીયેષુ) પરેષુ યથાસંહ્ય” શષસા નિત્ય” સ્યુઃ । કશ્ચારુઃ । (નિરનુવન્ધ ગ્રહણો સામાન્ય ગ્રહણમ્) પ્રાતશ્ચરતિ । કર્છન્નઃ । કઠટઃ । કઠટઃ । કસ્તઃ । કસ્થઃ ।
- ✠ વૃત્ત્યર્થ :— પદાન્તે રહેલા રૂનો નાચૂઝ

પર છતાં શ્રુ, રુ, હ પર છતાં ણ, તથ પર છતાં સૂ નિત્ય થાય છે. જેમકે કશ્ચારુઃ કોણ મુદર [નિરનુવન્ધ રૂ નું ગ્રહણ કીધું છે. તેથી સામાન્યનું ગ્રહણ કરતાં બંને રૂ લેવા*] ર-પ્રાતશ્ચરતિ-હ મેશા ચરે છે. પ્રાતર+ચરતિ=પ્રાતશ્+ચરતિ (ર પછી વ છે માટે ર નો શ થયો) રુ-કશ્છન્નઃ-કોણ છાનો છે? કસૂ+છન્નઃ :-કર+છન્નઃ (સોરુઃ ૨/૧/૭૨થી) કશ્+છન્નઃ (આ સૂત્રથી ર નો શ) એ જ રીતે-કઠટઃ- કોણ ૮ છે. કસૂ+ટઃ-ર નો ણ કઠટઃ - કોણ ૬ છે. કસૂ+ઠ કસ્તઃ કોણ ૮ છે કસૂ+ત્-ર નો સ કસ્થઃ કોણ ૮ છે કસૂ+થ

★ અનુવૃત્તિ :— એવાતઃ પદાન્તેઽસ્યચ્ચુઃ ૧/૨/૮૭ થી પદાન્તે ૨ઃ કરવ-પકયોઃ <ક> પૌ ૧/૩/૫ થી ૨ઃ શષસે શષસં વા ૧/૩/૬ થી શષસં

✠ વિશેષ :

— ૦૧ ચટ્ટે નાસ્થાને ચૂઝ, દ્વઝ, તથ ક્યુ હોત તો ? —તેમ કરતાં નિમિત્તાનું લંબાણપણું થતાં આદેશનો અનુક્રમ સચવાશે નહીં. ચટ્ટે સદ્વિતીયે કરતા શષસે
* ન્યાય :— નિરનુવન્ધ ગ્રહણે સામાન્ય ગ્રહણમ્ ન્યાય- ૩૨, ૫ ૩૦ ન્યારે અનુબન્ધનું ગ્રહણ ન કર્યું હોય ત્યારે સામાન્યથી એટલે કે (નિરનુવન્ધ અને સાનુબન્ધ બંનેનું ગ્રહણ કરવું. ર, ર, બંને લેવા)

સાથે યજ્ઞાસત્ય જાળવી શકાશે વૃદ્ધ-ય, યદ્-૧,
તથા વૃ

[૮૩]

(૩) શપસે શપસ'વા ૧/૩/૬

★ સૂત્રપૃથ :- શપસે (૭-એ) શપસ' (૧-એ)
વા (૧-એ) ત્રિ પદ

★ ધૃતિ :- પદાન્તરપદ્ય રસ્ય શપમેષુ પેષુ
નપતા વા સ્યુ । કરગેતે પદ્યે-

❧ ધૃત્યથ' :- પદાન્તમાં રહેલા રનો
શ, પ, સ ૫૨માં આવતા અનુક્રમે શ, પ, સ
વિકલપે થાય છે જેમકે શ્વ-ક+સ+જોતે-કોણ
સૂચે છે-કર+જોતે (સાર: ૨/૧/૭૨ થી ૨)
કર+જોતે (શ્વ ૫૨માં છે માટે ૨ નો શ્વ)
પદ્ય (વિકલપે) જુઓ સૂત્ર ૪ (૮૫)

★ અનુધૃતિ :- પદાન્તે પદાન્તેડસ્યનુરૂ ૧/૨/૮૭
થી પદાન્તે ર કય-૧કયો: <ક> (૧) ૧/૩/૫થીર:

❧ વિશેષ :- તો નવે તો ૧/૨/૩૮થી નવા
ની અનુધૃતિ ચાલુ છે છતાં અહીં વા કેમ મુકયું?
—વા નો નિર્દેશ ઉત્તર સત્તોમાં જાતી નવાની અનુ-
દ્વાત અટકાવવા માટે છે

૦૧ ગિયું કેમ થયું ?

ગિર+મુ-અહીં બંસા સુપિ ૧ ૧/૩/૫૭ સત્તથી ૨ પછી
મુ આવે તો ૨ મા ફેરફાર થતો નથી

ઉદા : વય નો કર (માદ.થી)

(૧) રર+વળદ=રર+વળદ=વળવળદ. કોણ સાંદ છે ?

(૨) રર+સાધુ=રર+સાધુ=રસાધુ કોણ સાધુ છે ?

[૮૪]

(૪) ર: પદાન્તે વિસર્ગ'સ્તયો : ૧/૩/૫૩

★ સૂત્રપૃથ :- ર: (૧-એ) પદાન્તે (૭-એ)
વિસર્ગ: (૧-એ.) તયો: (૭-દિ.) ચાર પદ

★ ધૃતિ :- પદાન્તરપદ્ય રસ્ય વિરામેડ યાપે વે
ચ વિસર્ગ: સ્થાન । ક: જોતે । કવ્યવળદ । ક: વળદ: ।
વસ્યાધુ , ક: સાધુ: ।

❧ ધૃત્યથ' :- પદાન્તે રહેલા રનો ૫૨માં
વિરામ આવે (કશું ન આવે) અથવા અધોપ
વ્યંજન આવે તો વિસર્ગ થાય છે. જેમકે

કર+જોતે=ક: જોતે કોણ સૂચવે છે.

(કસ-સોઠ: ૨/૧/૭૨ થી સુ નો ર, ધતાં કર
ર, પછી બે વિકલપ ૧ શ્વ ૨ વિસર્ગ

કર+વળદ=કવ્યવળદ: પદ્યે ક: વળદ કોણ સાંદ છે
કર+સાધુ=કસસાધુ પદ્યે ક: સાધુ: કોણ સાધુ છે
(બધા ઉદાહરણમાં ર, પછી અધોપ આવેલ
છે તેથી ર, નો વિસર્ગ થયો)

★ અનુધૃતિ :- વિરામે વા ૧/૩/૫૨ થી વિરામે
અંગાપે પ્રથમાંડવિટ : ૧/૩/૫૦ થી અંગાપે

❧ વિશેષ :- ૦ ગિરનુવળદ પ્રહણે સામાન્ય પ્રહણમ
ન્યાપથી ર: માં સાનુબંધ અને ગિરનુબંધ બન્ને ૨
ઝલ્ય કરવા.

જેમકે સ્વર+સિ અવ્યયસ્ય ૩/૨/૭ થી

સિ લોપ-સ્વર, તુ+આ સત્તથી સ્વ:- ર, નો વિસર્ગ થયો

૦ અનુ-અન્ય કાપ' ક્યાં બાદ વિસર્ગ કાર્ય કરવું-

જેમકે બાસી-પુ (આશીર્વાદમાં), અહીં બાસિષ્ઠ શબ્દમાં

સિ માં હ્રસ્વ હ છે -આસિર-સુનો ર, સોઠ: થી થયા

બાદ-પદાન્તે ૨/૧/૬૪ સત્તથી સી દીધ' થયો-જો

૨ નો વિસર્ગ પહેલાં કરીએ તો પૂર્વનો સિ દીધ'

જી થઇ શકે નહીં માટે દીધ' વિધિ કર્યા બાદ વિસર્ગ

કાર્ય થયું

૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

ફરનુત્તે-ફત્તે-તે ક'પે છે. અહીં ફર, મા ર, પદાન્ત

નથી માટે વિસર્ગ થયો નહીં.

૦ ? *નુપતેરપદ્ય-નાર્પત્ય: કેમ થયું ?

નુપતિ+વ્યય+સિ (અગિમિ...વ્ય: ૧/૧ ૧૫ થી વ્ય)

નાર્પત્ય: શ્લદિ સ્વરેણ ૭/૪/૧ થી આદિસ્વરની થકી

અસિધ્ધ બહિરહ્મમન્તરજ્ઞે ન્યાપથી શ્લિપઅર-આર

આદેશ આપ્યોને રેફ અસિધ્ધ થાય. તેથી અહીં ર, નો

વિસર્ગ પણ ન થાય. અને ર: કસ-૧કયો: થી ૧/૩/૫

<ક> (૧) પણ ન થાય, પણ નાર્પત્ય: જ થયું

ઉદાહરણ :- વિરામે-શ્વ+૨=શ્વશ+; નો વિરામ

આવતા વિસર્ગ થયો. અંગાપે-કર+કૃતિ=ક: કૃતિ-

૫૨માં ક્ અધોપ છે.

[૮૨]

મોસૂ-અરે તુ મો+અત્ર (સોઠ: ૨/૧/૭૨)

મોયત્ર વિકલ્પે મોઅત્ર

મગોસૂ-અરે! તું મગોસ+અત્ર

મગોયત્ર વિકલ્પે મગો અત્ર

અઘોસૂ -અરે! તું અઘોર+અત્ર

અઘોયત્ર વિકલ્પે અઘોઅત્ર

૦ ? અવર્ણાત્ કેમ કહ્યું ?

નિધિરત્ર -નિધિર+અત્ર અહીં ૩ કારથી

૫૨ ૨ છે માટે ૨ નો ય ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— એદાત: પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૬ થી પદાન્તે ૧/૩/૨૨ અવર્ણમોમગોડ્ઘોલ્ગસન્ધિ: થી અવર્ણમોમગોડ્ઘોસૂ -સ્વરે વા ૧/૩/૨૪

❧ વિશેષ :— સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનની મૂળવૃત્તિ અનુસાર રોચ: ૧/૩.૨૬ થી નો ૨ નો ય થાય તેટલુ જ વિધાન છે પણ અહીં પ્રક્રિયામાં એ સૂત્રો ભેગા કરેલ છે.

(૧) રોચ: ૧/૩/૨૬ (૨) સ્વરેવા ૧/૩/૨૪ સ્વરેવા -પદને અન્તે આવેલા વ્ર તથા યૂ ની પૂર્વે અ વર્ણ હોય અથવા મો-મગો-અઘો હોય અને તેની પરમાં સ્વર આવેલો હોય તો તે વ્ર અને યૂ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. પછી સન્ધિ થતી નથી.

અન્તેનું અલગ ઉદાહરણ આ રીતે દર્શાવી શકાય (રોચ:): દેવાદ+આસતે=દેવાયૂઆસતે - દેવો બેસે છે. અહીં રૂનોચ થયો છે. (રૂ ના રૂનોચ એ નિત્ય વિધાન છે) ૦ (સ્વરેવા) ચૂ દેવાયૂ+આસતે

દેવા આસતે વિકલ્પે દેવાયાસતે (“ચૂ નો લોપ વિકલ્પે થતા એ રૂપો થશે)

વ્ર-પટો+ફહ=પટવ્ર+ફહ (ઓદૌતો વાડવ્ર ૧/૨/૨૪ થી અવ્ર) પટ ફહ વિકલ્પે પટવિહ -હે ચતુરા અહીં

૦ *નોંધ :- અતોડતિ રોઠ: ૧/૩/૨૦ આ સૂત્રનું બાધક છે તેથી ૨ પૂર્વે અ હોય પછી પણ સ્વર અ આવેતો ૨ નો ય ન થતાં ઉચ્ચ જશે-(નિર્વિષયત્વાત)

૦ ? સ્વરે કેમ કહ્યું ?

ક: કરોતિ કેણ કરે છે. અહીં કર ૨ પૂર્વે અ છે. પણ પરમાં વ્યંજન છે માત્ર ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩ થી ૨ નો વિસર્ગ થયો

૦ ? ગ: કેમ કહ્યું ?

*મૃહન્વાસ પ્રથમોડધ્યય સૂત્ર ૧/૩/૨૪

ર સમ્યન્ધિ જ ૨ નું ડહણ કરવાનું છે માટે -પુનરિહ-પુનર+ફહ-સ્વાભાવિક ૨ છે.

[૮૯]

(૯) અવર્ણમોમગોડ્ઘોલ્ગસન્ધિ: ૧/૩/૨૨

★ સૂત્રપૃથ :- અવર્ણ-મો-મગો-અઘો: (૫-એ.) લુગ્ (૧-એ) અસન્ધિ: ૧-એ.) ત્રિ ૫૬

★ વૃત્તિ :- અવર્ણાદમો ઇત્યાદિભ્યશ્ચ રોર્ધોષવતિ પરે લુક્ સ્યાત્, સ ચ ન સન્ધિ હેતુ: । દેવાયાન્તિ । મો યાસિ । મગોહસ । અઘો વદ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અ વર્ણથી ૫૨ અને મો મગો-અઘો થી ૫૨ (પદને અન્તે રહેલા) (રૂ) ૨ નો ઘોષ અક્ષર ૫૨માં આવતા લોપ થાય છે. -લોપ થયા પછી પાસે પાસે રહેલા વર્ણની સન્ધિ થતી નથી. જેમકે :- દેવા+સૂ+યાન્તિ=દેવા+હ+યાન્તિ દેવાયાન્તિ-દેવો જાય છે. (રૂ પૂર્વે આ છે પછી ય-ઘોષ વર્ણ છે માટે ૨ નો લોપ થયો).-એજ રીતે મો યાસિ-તું જાય છે. મોસૂ+યાસિ મગો હસૂ-તું ! હસ મગોર+હસ અઘો વદ-તું ! બોલ અઘોર+વદ (ત્રણે દૃષ્ટાન્તમાં સૂનો સોઠ: થી ૨ થાય છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- એદાત: પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે (સિદ્ધહૈમની વૃત્તિમાં પદાન્તે કહ્યું છે). ૦ અતોડતિ રોઠ: ૧/૩ ૨૦ થી રો: ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧

❧ વિશેષ :- સ ચ ન સન્ધિ હેતુ: એમ વૃત્તિમાં લખ્યું તેનો અર્થ એકે લોપ થયા બાદ જો સન્ધિ પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા હોય તો સન્ધિ થતી નથી. ૦ અ વર્ણનો અર્થ-હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુત વગેરે બધાં ભેદે સમજવો છતાં ઘોષવતિ

(૧૦) ૧/૩/૨૧ સૂત્ર અપવાદ રૂપ છે. અ થી ૫૨ ૨ નો ઉચ્ચ જશે -લોપ નહીં

૦ રો: ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે તેથી રૂનો ૨ સમજવો સ્વાભાવિક રૂ નહીં.

૦ ? *અસન્ધિ અનુવૃત્તિ ઉત્તર સૂત્રોમાં જાય છે તો અહીં ઉલ્લેખ શામટે ?

*હૈમશબ્દાનુશાસન મુદ્યા પ્રથમ વિભાગ સૂત્ર- અવર્ણમોમગો ૧/૩/૨૨

૧) ગુરુ સન્નિયાગ શિષ્ટવસ્ત્રાવન →

જે સ્થાનમાં આ અધિકાર વડે ઝાયા હુડે ચર્ચેલો હોય ત્યાં જ “અસન્ધિ” થાય છે. તથા સ્વર્ગવા ૧/૩/૨૦ સૂત્રમાં તેને મદ્ય કરવામાં આવે તો સન્નિયાગ શિષ્ટવસ્ત્ર નહીં રહેવાથી ગ્વર નિમિત્ત છતાં અસન્ધિ વિકલ્પે યથાનય છે કેમકે ત્યાં ગુરુ વિકલ્પે છે. નેથી ગુરુ થાય તો અસન્ધિ થાય—હુડે ન થાય ત્યારે સ્નિધિ ન થાય.

[૬૦]

(૧૦) ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧

★ સૂત્રપૃથ — ઘોષવતિ (૭-એ) ઐક ૫૬

★ વૃત્તિ — અત વાચ્ય ઘોષવતિ ર સ્થાત । ધર્મોજયતિ ।

શામાન્ય શાસ્ત્રો ૧૦, રિજોવો વસ્ત્રાન્ મહેન ।

પરંતુ પૂર્વેવાંધવા, પ્રાયશ્ચો દંડ્યતામિદ્ ॥૧॥

ગૌરિસ્વય । પ્રાતયાંતિ ।

❧ પૃથક — અર્થ પરી રહેલા (પદાન્ત) રુ નો ધોષ અક્ષરે પર આપતાં થાય છે. જેમકે — ધર્મો જયતિ - ધર્મ જય પામે છે.

ધર્મ + રુ + જયતિ - ધર્મ + રુ + જયતિ (રુ ની પૂર્વે મ માં અ છે - પછી જ ધોષ વ્યંજન છે).

ધર્મોજયતિ (અવર્ણ રહે ૧/૨/૬ થી અન્તો “શામાન્ય શાસ્ત્ર કરતા રવિશય બળવાન થાય છે અને પર સૂત્રથી પૂર્વનો આધ થાય છે તેનું પ્રાયઃ ભેદા નળ છે.” [જેનકે અહીં જવળંભાસંગો ૧/૩/૨૧ સૂત્ર ૬ (૬૦) શામાન્ય સૂત્ર છે જયારે ઘોષવતિ સૂત્ર માત્ર અકારનો ઉલ્લેખ કરતું વિરોધ સૂત્ર છે. તે જવળંભાસંગો થી થતા ભોપનો આધકરી ઘોષવતિ થી ર નો ર થયો].

૦ ! તો એમ કેમ કહ્યું ?

રુ નો ર જ લેવાનો છે માટે જેમકે — પ્રાતયાંતિ-પ્રાતરુ+યાતિ-પ્રાતઃ કાળે જતારે - (સ્વાભાવિક રુ નો ર ન થાય.)

★ અનુવૃત્તિ — વ્રતોઽતિ ગૌરુ ૧/૩/૨૦ થી અન્તઃ ...ગૌરુઃ -

દ્વાદશઃ વદાન્તેઽસ્યગ્રહ ૧/૨/૨૭ વદાન્તે

❧ વિશય — શામાન્ય શાસ્ત્ર જેની બહુ વ્યાપક ભાગમાં પ્રાપ્તિ હોય તે

રવિજોષ :- જે અર્થ વ્યાપક હોય તે

૦ “નિરવકાશ સાવકાન્ વર્જીય” એ ન્યાય

નિરવકાશ નિર વિવચક હોય વિનાશુ સાવકાશ - વહુ-વિવચક કાર્ય કરતા નિર વિવચક કાર્ય વડુ બળવાન છે.

એટલે કે બહુ વિવચક કાર્યનો આધ કરી પ્રવર્તે છે તેમ સમજવું, તેથી અહીં ધ થી પર ર નો આ

પ્રત્યથી ર થાય થાય પણ સૂત્રઃ ૬ થી ભોપ ન થાય.

૦ ! ઘોષવતિ કેમ કહ્યું ?

રુઃ કરોતિ - ર + ર + કરોતિ

રૂ પછી - અર્થોપ વ્યંજન છે માટે ર ન થાય.

૦ ! અન્તઃ કેમ કહ્યું ?

મુનિર્ગચ્છતિ - મુનિ + ર + ગચ્છતિ

ર પછી ધોષ છે પણ પૂર્વે ર કાર છે માટે ર ન થાય

[૬૧]

(૧૧) રારં લુગ્ દીર્ઘઃ સ્વાદિહુતઃ ૧/૩/૬૧

★ સૂત્રપૃથ :- રઃ (૧-એ) રે (૭-એ.)

લુગ્ (૧-એ) દીર્ઘઃ (૧-એ.) ચ (૧-એ)

અત-રત-રતઃ (૧-એ.) છ ૫૬

★ વૃત્તિ :- રસ્વ રેફે પરે લુગ્ સ્વાન્ તલ્લસન્નિયાગે ચ પૂર્વસ્થાનાં અરં ર રત્યેવાં રીપઃ । મુની રાજતે । સાન્ રાજતે । પુના રમતે । અચારાત્પાસ્ય રાસ્તુ ઘોષવતિવ્યુદ્ધારઃ । રિમે રાજતે

❧ પૃથક — ર નો પરમાં ર આપતાં ભોષ થાય છે. ભોષ થાય ત્યારે તેની સાથે પૂર્વમાં રહેલા દ્વસ્વ અ-ર-ર દીર્ઘ થાય છે. (ર) મુનિ+સિ+રાજતે - સિ નો સોરુઃ થી રુ) મુનિ+રુ+રાજતે=મુની રાજતે - મુનિ શાસ્ત્ર છે. (અહીં રૂ પૂર્વે દ્વસ્વ ર છે તે દીર્ઘ થયો - ર પછી રાજતે નો ર છે માટે પૂર્વે ર ભોષ થયો)

(ર) સાધુ + ર + રાજતે . -

સાધુ રાજતે - સાધુ શાસ્ત્ર છે.

અ) પુનરુ+રાજિ :-

પુનાં રાત્રિ-ફરી રાત (રૂ લોપ પૂર્વ અદીર્ઘ)

૦ *અનુ વ્યાકરણ સંખંધિ અન્ય કાર્ય કર્યા બાદ આ સૂત્ર લાગશે] -જેમકે અ કાર થી પર રહેલા રૂ નો ઘોષવતિ પરમાં આવતા ઉ થાય જિનરૂ + રાજતે = જિન + ર + રાજતે (રૂ નો ઉ થયા બાદ રૂ છે જ નહીં માટે લોપની પ્રાપ્તિ રહેશે નહીં). =જિનો રાજતે

★ અનુવૃત્તિ :- હાંદિહંસ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧ થી અનુ

❧ વિશેષ :- નિરનુવન્ધ ગ્રહણે સામાન્યમ્

ન્યાય મુજબ ર થી રૂ અને રૂ બન્નેનું ગ્રહણ કરવું.

૦ રૂ નો લોપ થતા પૂર્વના અવ્યવહિત અ-ઇ-ઉ દીર્ઘ થાય છે એટલે કે અ નો આ-ઇ નો ઈ અને ઉ નો ઊ થાય છે.

૦ આ સૂત્રમાં લિન્ન સ્થાની લિન્ન નિમિત્તોનું કથન હોવાથી પદાન્ત અપદાન્ત બન્નેમાં આ સૂત્ર લાગશે ઉપરના ૧/૩/૩૯ સૂત્રથી આવતી અપદાન્ત ની અનુવૃત્તિ અટકશે.

[૯૨]

(૧૨) રો લુપ્યરિ ૨/૧/૭૫

★ સૂત્રપૃથ :- ર: (૬-એ.) લુપિ (૭-એ.) અરિ (૭-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- રેફ વર્જિતે વર્ણે પરે પદાન્ત સ્થસ્યાહો નસ્ય સ્યાદિ લુપિ સત્યાં ર: સ્યાત્ - અહર્ધીતે અહર્ગણ: હુકિતુ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ થયે છતે પદાન્તમાં રહેલા અહનૂ શબ્દ સંખંધિ ન નો રૂ (રેફ) સિવાયના વર્ણો પર છતાં ર થાય છે. જેમકે :-

અહર્ધીતે તે દીવસે ભણે છે.

અહનૂ+અમ્+અધીતે (કાલાધ્વનો ૨ ૧/૪૧ થી અમ્ અહનૂ+અધીતે (અનતોલુપ્ ૧/૪/૫૯ થી અમ્ લોપ અહર્+અધીતે (આ સૂત્રથી ન નો રૂ થયો.) એજ રીતે અહર્ગણ: અહનૂ+ગણ: દિવસો ગણનાર

★ અનુવૃત્તિ :- પદાન્તે ૨/૧/૬૪ અહ: ૨/૧/૭૪

*સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની વૃત્તિમાં અનુ શબ્દ લીધો છે. -માટે અહીં પણ ગ્રહણ કરવો.

❧ વિશેષ :- ર: એવો જુદો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં કર્યો છે તેથી આ રૂ ને રૂ નો રૂ સમજવો નહીં. પરિણામે અહીં અતોડતિ રોહ: ૧/૩/૨૦ તથા ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧ લાગુ પડશે નહીં.

૦ ? હુપિ કેમ કહ્યું ?

હે દીર્ઘાહો ! અત્ર હે લાંબા દિવસો વાળા અહીં. દીર્ઘ + અહનૂ + અત્ર-અહનૂ+સિ (પ્રત્યય) સિ નો લોપ દીર્ઘાહ્યાવ વ્યજ્જનાન્ત સે: થી હુક્ (હુપ નહીં) હુક્ થવાથી સ્થાનીવત્ ભાવ થાય તેથી આ સૂત્ર ન લાગે અહ: ૨ ૧/૭૪ લાગીને નૂ નો રૂ થશે

અહ+રૂ-અતોડતિ ૧/૩/૨૦ થી ઉ

અહ+ઉ+અત્ર= દીર્ઘાહો અત્ર થયું

૦ ? અરિ કેમ કહ્યું ?

રૂ સિવાયના સ્વર કે વ્યંજન પરમાં આવતા આ સૂત્ર લાગે અહો રૂપમ્ - અહનૂ+રૂપમ્ અન્ય વ્યંજન પછી રૂ છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે પણ અહ: ૨/૧/૭૪ થી રૂ નો ઉ થાય માટે અહોરૂપમ્ થયું.

વિભક્તિ લોપ ન થાય ત્યારે જુઓ સૂત્ર ૧૩

[૯૩]

(૧૩) અહ: ૨/૧/૭૪

★ સૂત્રપૃથ :- અહનૂ (૬-એ.) તું એક પદ

★ વૃત્તિ :- અહનૂ સમ્વન્ધિનો નસ્ય પદાન્તે રૂ: સ્યાત્ । હે દીર્ઘાહો નિદાઘ ।

■ :- અરીતિ કિમ્ । અહોરૂપમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અહનૂ શબ્દ સંખંધિ અને પદને અન્તે રહેલા ન નો રૂ (રૂ) થાય છે. હે દીર્ઘાહો નિદાઘા હે લાંબા દિવસો વાળા ઉનાળા - *દીર્ઘાન્યહાનિ યસ્મિન સ: તત્ સંવોધને સંખોધન દીર્ઘ+અહનૂ+સિ (દીર્ઘાહ્યાવ વ્યજ્જનાન્ત સે: ૧/૪/૪૫ થી સિહુર) દીર્ઘ+અહનૂ -(આ સૂત્રથી ન નો રૂ થશે.) દીર્ઘ+અહર્ -(રૂ નો ઘોષવતિ થી ઉ થશે.) દીર્ઘ+અહરૂ=દીર્ઘાહો-નિદાઘ (નિદાઘ+સિમાં અદેત: સ્વમોલુક થી સિ લોપ)

દીર્ઘાતિ... શ્રી સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ ૧ ગુચ્છ મંજરી પૃ: ૧૪૧

★ અનુવૃત્તિ :— વદાન્તે ૨/૧/૧૪

મારુ. ૧/૧/૭૨ થી ૨

❧ વિશેષ : આ સૂત્ર ગાન્યરિ ના અપવાદ નમાન પણ વ્યાપક નર છે રાગુપ્દગિ-માં પરમા આપતા ૨ નો નિર્ણય છે ન્યારે અહીં કોઈ-પણ સ્વર કે વ્યવર્તને વગમા નીકારેલ છે બીજુ અહીં ન નો રુ થાય છે ન્યારે મા ૧૨-૬૩)મા નુ નો કે થયો છે

ઉદાહરણ — કીરાહા નિદાર લાખા દિવમવાળો ઉનાળો પ્રતિમા સંભવન વિખરિતને લીધ કીર હો નિદાય થયુ હતુ અહીં પ્રથમા એ વ નો નિ છે તેથી નિનો પુરુ થયા આ નિર્ણય ૧૪/૮૫ (શિપુદ્રુમા ૧૪ લાખ છે ન બોધનમા નહીં) અન્યથી નુ ની પૂર્વેનો નર નીવડતા-★કીરાહાર અપુ-કીરાહાર નિદાય મા નરજીભાનવા.. ૧/૩/૨૫ થી ૨ ના લેખ થતા કીર હો નિદાર થયુ

0 અહસ્તુ-અહન્+પુ-નામ મિદગવગને ૧/૧/૧૧ થી ૫૨ સજા થવાથી આ સૂત્ર લાગી અહન્+પુ નરજી ભવનવા ૧/૩/૧૧ થી અહસ્તુ વકલેપે અહન્ ૨ વદાન્તે ૧ ૩ ૫૩ થી ૧૫૫.

[૬૪]

(૧૮) યાઠર્પત્યાદયઃ ૧/૩/૫૮

★ સૂત્રપૃથ : યા ૧-એ) યઠર્પતિ-ઢાઢ્ય (૧-અ) એ ૫૪

★ વૃત્તિ — ણુ વિમગ યાઠર્પે કા સ્થાત ૧ સહર્પતિ । અહ)(૧) । અહ પતિ મી)(૫તિઃ । મીપતિ । મી પતિ ।

❧ વૃત્તપથ :— યઠર્પતિ વગેરે શબ્દોમાં વિસર્ગ વગેરેના અભાવ વિકલ્પે (નિપાતન) થાય છે. જેમાં અહન્+પતિઃ અહન્તા નુ નો ૨-અહનઃ ૨/૧ ૭૪ થી યઠર્પતિઃ (વિકલ્પે અહ)(પતિઃ વિકલ્પે અહ.પતિઃ સૂચ્ય (અહર્ણતિઃ દાંદ્વઃ ૧/૩/૩૧ પ દ્વિવ) મિરુ+પતિઃ મીર્પતિઃ પક્ષે મીઃપતિઃ પક્ષે મી)(પતિઃ ડસ્વનો લીધે

*કીરાહાર-અહીં અનરૂ નિર્ણય નિર્ણય દેવાથી નર અસત્ મઈ ન અન્તપાજે કીરાહ રાગ અનતા નિર્ણયઃ લાનુ. (દેવપ્રકાશ પૂર્વાધ ૫ ૮૫)

મી-૨/૧/૬૪ થી વદાન્તેથી થયો પડિત.

❧ વિશેષ :— 0 નિપાતનઃ— નિપાતન એટલે એક પ્રકારનો આદેશ-જેમકે અહર્પતિ અર્ધી ૨ ના વિસર્ગનો અભાવ વિકલ્પે કરવો તેમ કહ્યું એટલે મૂળરૂપ અહર્પતિ થયું

0 આ સૂત્રમાં નિપાતનના સામર્થ્યથી રાગદાન્તે વિસર્ગસ્તવોઃ ૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ પ્રાપ્તિનો નિર્ણય થાય છે-તેથી વિકલ્પ પક્ષે વિસર્ગ-અહ.પતિઃ કે ૨ઃ રગવગ્વોઃ ૧/૩/૫૩ મી અહ)(પતિઃ થયું.

એમ રીતે યોગ્યપતિ રચનો અભાવ થતા હે પ્રવેશ રાગનુ-કે વસ્તુના રાગ થયું.

(પ્રવેનસુ-ગોગ્ગુ કીરવાદિ ૧/૩/૪૧ થી પ્રવેશ થયું.) વિકલ્પે રત્વ થતાં પ્રવેશ રાગનુ-પ્રવેનસુ-પ્રવેનસુ-પ્રવેનસુ-પ્રવેનસુ-પ્રવેનસુ)

વ્યાખ્યા.—★અહર્પતિ વગેરે શબ્દો-(૧) કર્ણે તથી વિસર્ગ જેમાં (૨) કર્ણે છે રત્વનો અભાવ જેમાં તેવા વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે (વ્યાયોગમ્ સંભવ પ્રમાણે)

0 સૂત્રમાં અનુવચન આદિતિ અનુને માટે મૂકેલ છે.

0 નિપાત — અહનસ્ય વિવિધ્યેવ પ્રાપ્તેર્ગવનમેવચ અધિકાર્ય વિસ્તાર વચસેતર નિપાતવાત્ ॥

(૧) અપ્રાપ્તની વિધિ (૨) પ્રાપ્તનો નિર્ણય અને (૩) અધિક અર્થના ઉમેરો- આ ત્રણે આપત સાથે કહેવામાં સૂત્રકાર નિપાતનનો આશય લે છે.

[૬૫]

(૧૫) યતદ્વચ વ્યજ્ઞને અનગ્ નેજ્ સમાસે ૧/૩/૪૬

★ સૂત્રપૃથ :— યતદ્વઃ (૫-એ) ચ ૧-એ) વ્યજ્ઞને(૭-એ)અનગ્ નેજ્ સમાસે (૭-એ)ચા ૨૫૬

★ વૃત્તિ — યતદ્વચગતચ્છદ્યાન્વ પરસ્થ મર્ચ્ય-ચને પરે હુહ સ્વાત્ । યતદ્વઃ । સ લાતિ । અદિ નન્ સમામે વના । યતદ્વઃ ક્રૂર્મા । ચંકો ચાતિ । અનંયો ચાતિ અંયો ચાતિ ।

❧ વૃત્તપથ :— યતદ્વઃ અને તદ્ શબ્દથી ૫૨ રહેલાં પ્રત્યય સિ નો વ્યવર્તન પરમાં આપતા લેખ થાય છે. જેમકે :—

0 યતદ્વઃ-એ આપે છે- યતદ્વઃમિ

0 આ સૂત્રથી સિ નો લેખ થયો.

0 યાઠર્પતિઃ ૨/૧/૪૧ થી ૨ નો જ યતદ્વઃ

*અહર્પતિ-વ્યાખ્યા-અહર્પતિ દેવ પ્રક્રિયા-સૂત્ર-૧૭૧

૦ લુગસ્યા દેત્યપદે ૨/૧/૧૩૩થી પૂર્વનો અ લોપ એત્+અ=એસુ

૦ ત.સૌ:સ ૨/૧/૪૨થી ત નો સુ

૦ નાભ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫થી સૂનોળ]

એવ દત્તો (દા ધાતુનું દત્તે રૂપ છે.)

૦ સલાતિ-તે લે છે.

તદ્+સિ+લાતિ

[૦ આ સૂત્રથી સિ લોપ-ઉપર મુજબ તદ્ નો સ થશે તદ્-ત+અ ત્+અ=સ]

૦ અક્ પ્રત્યયનો વિષય હોય કે નહીં સમાસ હોય તો સિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

૦ અક્-एषकःकृती-એ વિદ્વાન્ એતદ્+અક્- (ત્યાદિ સર્વાદિ: ૭/૩/૨૯થી અક્) એતકદ્+સિ ઉપર મુજબ એતદ્+સિ-एषकः સોરુ: ૨/૧/૭૨ થી ર, ર:પદાન્તે ૧/૩/૫૩થી વિસર્ગ.

૦ સકોચાતિ તે બધે છે.

તદ્+અક્+સિ=સક્+સિ=સકોચાતિ

(અક્ પ્રત્યય છે માટે સિ લોપ ન થાય.

૦ નવસમાસ :- નવ સમાસમાં સુ નો લોપ ન થાય :- જેમકે :- અનેપ+સિ-ન એષ: इति

अनेपः अनेप+इ=अनेप+उ=अनेषोयाति

असोवाति- તે નહીં એવો થાય છે.

अस+सि- न स. इति असः

★ અનુવૃત્તિ — રોરુલ્લુદીર્ઘાદિદુત: ૧/૩/૪૧થી લક્ષ ૦ તદ: સે: સ્વરે પદાર્થા ૧/૩/૪૫ થી તદ: સે:

❧ વિશેષ — ૦ અક્ શબ્દ સહિત સિના લોપનો નિષેધ કયો કેમકે જો નિષેધ ન કરે તો ન્યાય *તનમદ્યે પતિતરતદ્ ગ્રહણેન ગૃહ્યતે-ન્યાયથી તેની મધ્યે પડેલાનું પણ તેના ગ્રહણ વડે ગ્રહણ થઈ જાય છે. એટલે અક્ સહિતના એકત-તદ્માં સિનો લોપ થઈ જાય.

?૦ એતદ્થ કેમ કહ્યું ?

કો દાતા-કોણ દેનાર ?

किम्+सि-(किमः कस्तसाश्च ૨/૧/૪૦થી કિમ્નોક)

क+सि=क+इ (સોરુ: ૨/૧.૭૨) ક+उ (ઘોષવતિ)

કો (અવર્ણરૂપે ૧/૨/૨) =કો દાતા-અહીં એતદ્-તદ્

નથી માટે સિ લોપ ન થયો.

?૦ અક્ પ્રત્યય ને આદ્વેર: વગેરે સૂત્ર કેમ લાગે ?

*-ન્યાય: પ્રકૃતિ ગ્રહણે સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્તાનામપિ ન્યાયથી પ્રકૃતિના ગ્રહણમાં તેને લાગેલા સ્વાર્થિક પ્રત્યય પણ ગ્રહણ થઈ શકે તેથી અક્ પ્રત્યય યુક્ત એતદ્ અને તદ્ ને આદ્વેર: વગેરે લાગી એષક સક થઈ શક્યું.

[૯૬]

(૧૬) તદ: સે: સ્વરે પદાર્થા ૧/૩/૪૫

★ સૂત્રપૃથ : તદ: (૫-એ) સે:(૬-એ) સ્વરે (૭-એ) પાદ-અર્થા (૧-એ) ચારપદ

★ વૃત્તિ :- તત્ત્વપદાત્પરસ્ય સે: સ્વરે પરે લુગસ્યાવદિ સેહ્લકિ સત્યામેવ શ્લોકાદિ પાદ: પૂર્વેત. સૌષ દાશરથી રામ સૌધીરુદ્યતિ ॥ અન્યત્ર યથા પ્રાપ્તમ્ સ એષ મરતોરાજા સ એષ નલભૂપતિ: ॥૨॥

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તદ્ શબ્દ પછી સૂ (સિ) હોય તેના પછી સ્વર હોય તો (સિ નો) લોપ થાય છે. પણ આ સિનો લોપ શ્લોક વગેરેની પાદ પૂર્તિને માટે હોવો જોઈએ. [લોપ થયા પછી પાસે પાસેના સ્વરોની સન્ધિ પણ થાય છે.] જેમકે-

સૌષ દાશરથી રામ: (૮વર્ણ) તે આ દશરથનો પુત્ર રામ સ+સિ+એવ એ પ્રમાણે પ્રયોગ છે જેમાં આ સૂત્રથી સિનો લોપ થશે (સ એ તદ્નું પ્રથમા એ વ. છે) તેથી સ+એવ=સૌષ (એતૌત્ ૧/૨/૧૨ અ+એ=એ થયો)

અહીં ૮ વર્ણનું એકપાદ બનાવવા માટે સૌષ કયું.

અન્યત્ર :- બીજે જેમ પ્રાપ્તિ હોય તેમ કરવું. [એટલે કે સિ લોપ વિના પણ જો પાદ પૂર્તિ થતી હોય તો સિ લોપ ન થાય પણ પૂર્વ સૂત્રોજ પ્રવર્તશે]

સ એષ મરતો રાજા-૮ વર્ણ સ એષ નલ ભૂપતિ ૮ વર્ણ

અહીં સૌષ મરતો રાજા કરે તો ૭ વર્ણ થઈ જતાં છંદ ભંગ થશે માટે સિ.નો લોપ

*-ન્યાય પ્રકૃતિ ગ્રહણે ન્યાય સંગ્રહ ન્યાય ૧, પૃ. ૫૦

*તનમદ્યે :- ન્યાય સંગ્રહ, ન્યાય. ૯, પૃ. ૫૬.

કરી, સન્ધિ ન કરી. પણ પૂવ મુનો મુખ્યઃ
મમ્મિ નો મોઢ ૨/૧૨૭ થી મમ્મ - મયોઃ
૧/૩/૨૬ થી ૨નો મઃ યજ્ઞોદાપ થતાં અસન્ધિ
થશે. તેથી મ પવ મળેા મઝા થયું

★ અનુવૃત્તિ :—ગરુડાકોશકલિત ૧/૩/૮૧થી ૮૬

❧ વિશેષ :— પુઃ ધર મી સન્ધિ થતી ન
હતી તેથી વિધિ દર્શાવવા માટે જ ના સ્વર પનાવેલ
છે જે સન્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે

[૬૩]

(૧૭) ન સન્ધિ: ૧/૩/૫૦

★ મુતપૃથ — ન (૧-એ) સન્ધિ (૧-એ)
★ વૃત્તિ :— રમ્મ મર્ગોપ્ચ મર્ગરિનામ ન
મ્મન । શરિત્ત । મિ. ત્રવિ । ન દિદેદ્દદ નિઠા,
નિઠા મનુભગ્ગદાઃ નિઠા મનામ મનદનુ, મા
દવાપદામનમ્મ

❧ પુરવર્થ — કોદવાયેલી બધી જ
(કેવર-અવગન-કેઠ) સન્ધિ વિભાગમાં (પછી
કેળું ન આવે ત્યાં) થતી નથી. કેળકે
કવિ જવ - જિત જવલિ બને કેદ દુબ્ધમાં
કવિ-પછી આડીને જવ એમ કેડીએ કે જિત

પછી વિરામ લઘુ જવલિ કરીએ તો સન્ધિ
થાય નહીં.

-આખા સન્ધિ પ્રકરણને ઉદ્દેશીને ષ્લોક
સન્ધિ એકપદમાં નિત્ય થાય, ઉપસર્ગ અને
પાછની સન્ધિ (પણ) નિત્ય થાય, સમાસમાં
(પણ) સન્ધિ નિત્ય થાય, માત્ર વાક્યમાં
સન્ધિ કરવાનું - સન્ધિ કરનારની હઠ્ઠા
પર આધાર રાખે છે.

★ અનુવૃત્તિ :— વિગમેશ ૧/૩/૪૧ થી વિગમે

❧ વિશેષ :— ૦ વિરામ આવતાં કોષપણ
નર અવગનના ઉચ્ચારણમાં હયા ફેર પડેા નથી.
-કોદવાયેલા કોષપણ સન્ધિ થતી નથી.
૦ નુસંદ — રઠીનભીતરી
૦ કરગ્ગન મનુ-કેદ્દદનમિ-કેળમમિ
૦ સમાસ — વગ્મવાગ્ગો રાવગ્મ વગ્મવાઃ
૦ વાક્ય — વાક્ય એકવારની હઠ્ઠા સન્ધિ કરવાની
દોષ તો સન્ધિ કે, હઠ્ઠા ન દોષ તો સન્ધિ ન કે.
૦ સન્ધિના વિગ્મનો કરના પ્રત્યેક વ્યવનું આ આધાર
પ્રત છે.

[૬૮]

પૂ. મદોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયથ ગણિતરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના
રેફસન્ધિ પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા સમ્પદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત.

“* ત્રણીનુ અધિ માત્રથી અનિરિક્ત કાલના અવ્યવધાન - પછાએ કરીને જે
કોદેલું તે સન્ધિ કોદવાય છે.” -

એવી કેવર - અવગન - રેફ સન્ધિના વિભાગોનો અપવાદ સહિત
અભ્યાસ કર્યો. સમગ્ર વ્યાકરણ અભ્યાસમાં સંજ્ઞાને જણાવ્યા બાદ સર્વ પ્રથમ
સન્ધિ પ્રકરણનું નિદર્શન કરવાનો હેતુ પછીના પ્રકરણોને સમજવામાં ઉપયોગી
થવાનો છે.

મૂત-વૃત્તિ વગેરેમાં સન્ધિનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો છે. તેથી
તેના વાચન - અર્થઘટનમાં ભણતારને મુશ્કેલી ન પડે તે રીતે આ પ્રકરણમાં
ક્રમશઃ સ્વચ્છતા થયેલી છે. છતાં મૂત પૃથક્કરણ વિભાગની માફક સન્ધિ સહિત
વૃત્તિ-વાચનની ટેવથી સન્ધિ-અભ્યાસ દંઠ થઈ શકે.

* સન્ધિ આખા વાક્ય પ્રકાર દ્વારા
વિદેશ અકરણમાં આ પ્રકરણ ૧૦૬ ગ્રંથમાં અને પ્રથમ અધ્યાયના પાદ ૨૪૩માં રજૂ થયું છે.

◊ અર્હમ્ ◊

◉ વિભક્તિ પ્રકરણ ◉

* ૫૨ લિંગ *

વસ્તુતઃ ત્રણ લિંગ છે. પુર્વલિંગ-સ્ત્રીલિંગ-નપુંસક લિંગ આ ત્રણ લિંગોના સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એવા બે ભાગ કરીને છ લિંગ ભેદો ગણાવાય છે. તેને “૫૨લિંગ” કહે છે. લઘુપ્રક્રિયા અન્યમાં પણ અન્યકારે પ્રથમ સ્વરાન્ત ત્રણ ભેદ અને પછી વ્યંજનાન્ત ત્રણ ભેદ વર્ણવેલા છે.

જો કે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુંશાશન-મૂળ અન્યનો ઉલ્લેખ કરીએ તો તેમાં લિંગનો કમ સાચવ્યો નથી. પણ લિંગને સમુહમાં ત્રાઠવી (અન્ત્ય) અકારાદિ ક્રમને જ ધ્યાનમાં લીધો છે.

૫૨ લિંગના છ વિભાગોમાં સાતે વિભક્તિઓના નામના જે રૂપો થાય છે (સ્વાદ્યન્ત - રૂપો) તેની સાધનિકા દર્શાવેલ છે. - આમ વિભક્તિ લાગતા જે જે ફેરફારો થાય છે તેની ચર્ચા હોવાથી વિભક્તિ-પ્રકરણ નામ આપેલ છે.

લિંગ એટલે જાતિ ગુજરાતીમાં નર-નારી-નાન્યતર ત્રણ જાતિ છે - તે સંસ્કૃતમાં પુર્વલિંગ-સ્ત્રીલિંગ નપુંસકલિંગ એવા નામ ઓળખાય છે. - પ્રત્યેક લિંગને વચન ભેદે પણ ખ્યાલમાં લેવાના છે.

દુકમાં સ્વરાન્ત - વ્યંજનાન્ત અલગ ગણતાં છ લિંગ પ્રથમા - દ્વિતીયા - તૃતીયા એ રીતે સાત (આઠ) વિભક્તિ અને એકવચન દ્વિવચન બહુવચન એ ત્રણ વચન એ રીતે નામના રૂપોની સાધના કરવાની છે. જેમકે → પુર્વલિંગ - પ્રથમા વિભક્તિ - એકવચન જિનઃ - “જિન” એક રૂપ થયું.

સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ

આ વિભાગમાં પુલ્લિંગ નામોની સાધના દર્શાવે છે. પુલ્લિંગ (નરબલિના નામ) નિયમિત અને અનિયમિત બે પ્રકારોનો સાથે જ અભ્યાસ લેવામાં આવે છે. “બુક” કરવામાં પ્રથમ ભાગમાં રામ જાણ લેવા નિયમિત નામો - એટલે કે જે નામોમાં કોઈ વિશેષ ફેરફાર ન થતો હોય તેવા નામના રૂપો આવેલ છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં અનિયમિત નામો - એટલે કે જે નામના રૂપોમાં વિશેષ ફેરફારો થાય છે તેને લક્ષમાં લીધા છે. કા.ત સત્ત્વ દ્વિતીય વગેરે - અહીં પ્રક્રિયામાં આવું કોઈ વિભાગીકરણ નથી.

સ્વરાન્ત નામો એટલે જે નામોને અન્તે જ, જા, ઠ, ડ, ઢ વગેરે સ્વરો આવતા હોય તેને સ્વરાન્ત નામ કહેવાય છે. આવા ૧૪ પ્રકારના નામો થયે - કેમકે સ્વરો ૧૪ છે.

સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ :- “સ્વર છે અન્તે જેને તેવા પુલ્લિંગ નામો ને સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ નામ કહેવાય.

(૧) જાણુ વિમલિતવાક્યમર્થપ્રમા ૧/૧/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- જાણુ વિમલિત વાક્યમ્
અર્થપત્ત નામ

★ વૃત્તિ :- “જાણુવિમલિત વાક્ય વર્તમાન-વ-હ-
વરણ નામ વ્યાન નત. ત્યાદય લ્લન વિમલિત-
વાક્યનત.”

❧ વૃત્તિ :- “જાણુ, વિમલિત-
(નામ ક્રિયાપદ) વાક્યને વળાંકે અર્થવત
રાખે રૂપને નામ કહેવાય.

[તત: ત્યાદ પછી સિ વગેરે સાત વિભક્તિ
યોજવામાં આવે છે]

❧ વિશેષ - જાણુ જે જાણુ એટલે કે
ક્રિયાપદ રૂપ ન હોય

અભિનવન્ટ :- જેને છંદે વિભક્તિ ન લાગેલી હોય.

અગ્રાન્ત :- વાક્યપદ બનેલ ન હોય જેમકે -

૭૦ જાડ, સ્વર-સ્વર, ય અન્તે, ધન-મીપણાનું” રૂપ

અગ્રાન્ત-મકરી (જા પ્રત્યયથી પણ નામ સગા થાય

❧ ! જાણુ કેમ કહ્યું ?

અદર-દર જાણુ જુલકાણુ” રૂપ છે ખાટ

ક્રિયાપદ કહેવાય ક્રિયાપદ કહેવાથી અન્ત-પદ ને લેવા

થતો નથી

- અહીંથી વિભક્તિ પ્રકરણ થતું ચતુરોદાયાથી -

* આ ૧૫ પ્રકરણ વિભાગમાં વિભક્તિ ૧૫. વર્ણન નથી.

❧ ! અભિનવન્ટ કેમ કહ્યું ?

જ્ઞાન - રૂપ અન્તે” દ્વિતીયા બહુવચન

❧ ! અગ્રાન્ત કેમ કહ્યું ?

અદ્ય વચ્ચે - જુ બહુ” વાક્ય થયું

જાણુ વિમલિત-વાક્ય કાને કહેવાય તેની પ્રશ્ન ગો-

ચિત સંગા અન્તે આપેલ છે. ૩/૩/૭ ક્રિયાવર્તમાન-વાક્ય

જેનો ક્રિયા અર્થ છે તેને “જાણુ” કહેવાય છે.

૧/૧/૧૬ સ્વરાર્થિવિભક્તિ: સિ વગેરે અને સિ વગેરે

વિભક્તિ કહેવાય છે. ૧/૧/૨૧ સ્વરોપમાન્યાત-

વાક્યમ્ ક્રિયાપદ વિશેષ સહિત હોય ત્યારે તેને

વાક્ય રૂપ સમજવું.

[૬૬]

(૨) સ્વોત્તરિત્યાદિ ૧/૧/૧૮

★ સૂત્રપૃથ :- સિ-ઓ-જસુ ત્યાદિ

★ વૃત્તિ :- સિ ઓ જસુ સિ પ્રથમા । ધમ્ બી

સસુ સિ દ્વિતીયા । યા ધ્વાં મિપુ સિ તૃતીયા ।

દોંધાં અમ્ સિ ચતુર્થી । રપિ ધ્વાં અપ્ સિ

પચ્ચમી । રસુ ઓસુ આપ્ સિ જઠી । ટિનોસુ મુપ્

સિ મન્ત્રમી । સદ્વાપ્ચમી સ્ત્વ વિવક્તાયો પ્રયોગવચન

સિ: । રમાર સ્વાભાવ” ર્” ર્” । દેવ ર્” સિ રિયતે ।

માદ: । ર: વગાન્તે વિગર્ભસ્ત્રો: । દેવ । દ્વિત્વ

દેવન્ત્રી । (અદ્ય-દેવ-જસુ । ગરામ વિગર્ભાર્થ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :-

પ્રથમા વિભક્તિ (કર્તા) સિ ઔ જસૂ
દ્વિતીયા વિભક્તિ (કર્મ) અમ્ ઔ શસૂ
તૃતીયા વિભક્તિ (કરણ) ટા મ્યામ્ મિસૂ
ચતુર્થી વિભક્તિ (સંપ્રદાન) હે મ્યામ્ મ્યસૂ
પંચમી વિભક્તિ (અપાદાન) હસિ મ્યામ્ મ્યસૂ
ષઠી વિભક્તિ (સંબંધ) હસૂ ઓસૂ આમ્
સપ્તમી વિભક્તિ (અધિકરણ) હિ ઓસૂ સુપ્

તત્રઅપિ: આ ૨૧ પ્રત્યયોની ઓળખ આપી
પણ નામને આ બધા પ્રત્યયો સાથે ન લાગે
બે નામનો 'एकत्व' અર્થ લેવો હોય તો
નામથી પર સિ, દ્વિત્વ અર્થે ઔ-વહાવ
અર્થમાં જસૂ એ રીતે થાય સિમાં ૩ ઉમ્યા-
રણ માટે જ છે-તે હતુ છે. એ.વ. દેવ+સિ
=દેવ+સૂ = દેવ+૨ (સોરઠ: ૨/૧/૭૨) = દેવ:
(૨:પદાન્તે ૧-૩-૫૩) પ્રથમા દ્વિવચન-દેવ+
ઔ=દેવૌ (પેદાત્ સન્ધ્ય ૧/૨/૧૨)

પ્રથમા બહુવચન-દેવ+જસૂ દેવ+અસૂ (જસૂમાં
જૂ વિશેષાર્થ માટે છે. જેથી તે હસૂ, શસૂ
થી ભિન્ન દર્શાવી શકાય)

આ જ રીતે દ્વિતીયાથી સપ્તમીના રૂપો
સમજાવી શકાય.

❧ વિશેષ :- વિભક્તિ સાત છે- છતાં
સંબોધન વિભક્તિના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આઠ
વિભક્તિ થશે, સંબોધન વિભક્તિના પ્રત્યયો સ્વૈજસ
વગેરે પ્રથમાની જેવા જ છે. તેથી સાત વિભક્તિની
વિવક્ષા કરી છે.

0 પ્રત્યયો-હત્ સહિત અને રહિત બન્ને લિન્ન છે
જેમકે સિ નો સૂ એ રીતે

સિ (સૂ) ઔ જસૂ (અસૂ) અમ્ ઔ શસૂ (અસૂ)
ટા (આ) મ્યામ્ મિસૂ હે (એ) મ્યામ્ મ્યસૂ
હસિ (અસૂ) મ્યામ્ મ્યસૂ હસૂ (અસૂ) ઓસૂ આમ્
હિ (ઈ) ઓસૂ સુપ્ (સુ)

પ્રત્યયો કૌંસમાં દર્શાવેલા છે તે જ લાગે છે-
૩, જ, શ, ટ, ઢ, વ એ અનુબન્ધો હતુ છે

દેવ+સિ ની સાધનિકા

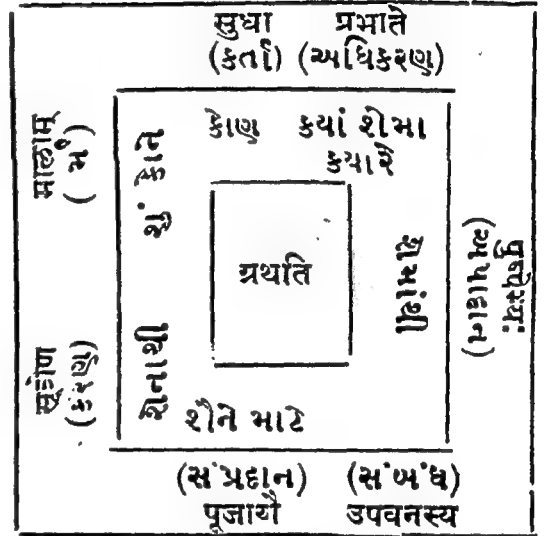
દેવ-અઘાતુવિભક્તિ વાક્ય ૧/૧/૨૭ નામ સંજ્ઞા દેવ+સિ

0 સ્વૈજસૌશસ... ૧/૧/૮ થી સિ વગેરે પ્રથમા
-દ્વિતીયા

0 સ્ત્યાદિવિભક્તિ ૧-૧-૧૯ થી વિભક્તિ

0 નામ્ન: પ્રથમૈક દ્વિ-વહૌ ૨/૨/૩૧ થી વિભક્તિ લાગે.
દેવ+સૂ અપ્રયોગિત્ ૧/૧/૩૭ થી હતુ, દેવ+૨-સોરઠ:
૨/૧/૭૨ સૂ નો ૨, દેવ+૨-૩ હતુ છે, દેવ:, ૨:પદાન્તે
૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ.

વિભક્તિ ચિત્ર

સુધા માલાં સ્વૈજ પૂજાર્યૌ ઉપવનસ્ય

પુષ્પેભ્યઃ પ્રમાતે ગ્રથતિ ।

[વિભક્તિ સંબંધ વિશેષ સ્પષ્ટતા કારક પ્રકરણમાં છે.]

(૧) કર્તા-ક્રિયાનો કરનાર-સુધા

(૨) કર્મ-ક્રિયાનું કર્મ-માલાં

(૩) કરણ-ક્રિયાનું સાધન-સૂત્રોળ

(૪) સંપ્રદાન-નિમિત્ત-ક્રિયાજેને માટે થતી હોય તે
પૂજાર્યૌ

(૫) અપાદાન-ક્રિયા જેમાંથી કે જે કારણે થતી હોય
પુષ્પેભ્યઃ

(૬) સંબંધક-નામનો નામ સાથે સંબંધ ઉપવનસ્ય

(૭) અધિકરણ-ક્રિયાને સમયે કે સ્થળે થતી હોય
પ્રમાતે

[૧૦૦]

(૩) અત આ: સ્યાદૌ જસૂ મ્યામ્ એ ૧/૪/૧

★ સૂત્રપૃથ :- અત: આ: સિ-આદૌ જસૂ-
મ્યામ્-એ ચાર ૫૬

★ **પૃત્તિ** — ત્યાગે જમિ આપિ એ પાંચે જન
આઃ ત્યાગ । નન સમાનાનાં તેનેતિ સીધે, દેવા ।
અરીયાં સીરનાં યાપિ, નારિન સીરંગ્ય સીરના
પૂરે સીરંગ્ય રંગેટ પામેયો વિષયન ૧૧।

યદા પર્વન્યવલ્લક્ષણપૃત્તિનિ સીરંગ્યાનિ ગાર-
તમ્ ૧ । (દિતીયોત્તરવને, વર નમ્) —

❧ **પ્રત્યય** : — અર્થી પર સ્થાદિ ચમ્બ-
નિ જસુ આમ્ અથવા એ આષે ત્યારે જનો
આ થાય છે. (૫છી સમાનાનાં તેન સીધેથી)
દીધે થાય છે. દેવ+જસુ- (જ અપ્રયોગિત)
દેવ+અમ્=દેવા+અમ્ = દેવામ્ = દેવાર (સા.રુ.
૨/૧/૭૨)=દેવાઃ (ર:પદાન્તે ૧/૩/૫૩)

(અતીયે-દીધેતાને પામે છે. ૧ દીધેનું
દીધેપાત્ર રહેતુ નથી. ૨ પૂર્વનાં દીધેસ્વર
દેખાય નો પરના સ્વરનો લોપ થાય છે. ૩)
(૧. સમાનાનાં તેન સીધે, ૨ ક્લુત્તિદ્રવ્યો વા
૩. પદાન્તે પદાન્તેડસ્યલુક)

અથવા "પર્વન્યવલ્લક્ષણપૃત્તિઃ આદ્યે કે
વરસાદની જેમ વ્યાકરણના સૂત્રોની પ્રવૃત્તિ
થાય છે આ પ્રમાણે દીધેનું પાત્ર દીધે
પાત્ર થાય છે. તેથી દેવા+અમ્માં આ દીધે
છે તો પાત્ર દીધે થયો તેમ કહેવાય.

❧ **વિશેષ** : — સમાનાનાં થી ના ગિ.હ. ઝા
ન નો આ દરવાનો આ મુદ્દમાં આદ્ય છે
-તેન કાન્તુ એ કે સ્વ- હમમ્યાડેતવાદે
૨/૧/૧૧૫થી વગ+નમ્ એ નિયતિમાં બ કાર લોપની
પ્રાપ્તિ છે તેના અર્થો નિર્ણય થને અને વગ+અમ્
ન વગ+અમ્ થઈ વગ ગઈ રહેને

0 નમ્-પ્રથમા બ વ, આમ્ તુતીયા-અતુથી પંચમી
દિ વ ગ-અતુથી એ વ નો આદ્ય.

10 *પ્રત્યયા પ્રત્યયા. પ્રત્યયગૌરવગમ્-આય વડે
જમ્-આમ્-ય કહેતા ત્યાગિ પ્રત્યય છે તે સ્પષ્ટ છે
છતાં ત્યાગિ કેમ કહ્યું ?

આ સ્પષ્ટતા જળમમત્તરે ત્યાગિ મિત્રીન
૨/૧/૬૦ના પ્રયોગન માટે છે, જેમકે રાજ+આમ્
અર્થી ન.નો નો ૨/૧/૬૧થી અત્ય ન લોપ થયે

*આયા પ્રત્યયા.. આયસ્યદ્ ૫ ૫૧ આય-૨

પણ ત્યાગિ વિધી કરતી દેાય નો જળમમત્તરે ૨/૧/૬૦
થી ન લોપ અસદ્ થતાં આ. મુદ્દથી બ નો આ થઇ
અકશે નદી-એટલે કે રાજા આમ્ એવા ખોટો
પ્રયોગ પણ થયે નદી.

10 ત્યાગો કેમ કહ્યું ?

વાળજમ્ (ખાળોને ફેંકનાર) વાળાનુ જરયતિ ફિતિ
મિત્ત-ગગ+જમ્ (જમ્) અર્થી થાતુ સંબધિ જમ્
છે સ્થાદિ સંબધિ નદી તેથી વાળજઃ થયો પણ
જ નો આ થયે નદી

10 બનઃ કેમ કહ્યું ?

મુનિમ્યામ્-મુનિ+આમ્ ફ કારાન્ત છે તેથી આન થયો.
ઉનાઃ -દેવામ્યામ્-દેવ+આમ્=દેવા+આમ્=દેવામ્યામ્
દેવગમ્=દેવ+ગમ્ (અ.એ.વ.) દેવ+ય (દોહરવાવાંતો
૧/૪/૬ દેવા+ય (આ મુદ્દ થી બ નો આ)

0 પ્રથમા એ વ.

દેવઃ (ગિ) દેવો (ઔ) દેવાઃ (જમ્)

[૧૦૧]

(૪) સમાનાદર્શાડતઃ ૧/૬/૮૬

★ સૂત્રપથ — સમાનાનુ અમઃ અતઃ ત્રિપદ

★ **પૃત્તિ** : — સમાનાત્પરવાસોડઠા રચ છુદ્ધ સ્વાત્
રેમ્ । રેપી । (વહુરવને દેવ વાપ । ધારાઃ પ્રાગ્વત્)

❧ **પ્રત્યય** : — સમાન (સ્વર)થી પર
રહેલાં અમ્ પ્રત્યયના બ નો લોપ થાય છે.
જેમકે દેવ+અમ્ એ સ્થિતિમાં અમ્ નો બ
લોપાતા દેવ+મ્=દેવમ્ (દિ એ.વ થયું)
દેવો+દેવ+ઓ (પેદીત્ સંખ્ય ૧/૨/૧૨ થી ઓ)
દેવો-દિ દિવ.)

★ **અનુવૃત્તિ** : — અદેતઃ સ્વભોડુંક ૧/૪/૪૪ થી વુદ્

❧ **વિશેષ** — સમાન સ્વર :- (હરન્તાઃ
સમાનાઃ ૧/૧/૭) અ-આ-ઇ-ઉ-ઈ-ઊ-ઋ-ૠ-ઌ-ૡ

❧ દિતીયા એ.વ-અમ્ ઉપરાંત નપુંસક લિંગમાં
સ્વભોડમ્ ૧/૪/૫૭થી થતા ગિ ના અનુ મદલુ કરવું

10 સમાન કેમ કહ્યું ?

નો+અમ્=નામ્+અમ્=નાવમ્ ઓ પછી અમ્ છે માટે
જ ન લેવાય.

10 અમ્ કેમ કહ્યું ?

નવી+નમ્=નવાઃ-અમ્ છે.

૧૦ સ્વાદિ કેમ કહું ?

અચિનવમ્-ચિ+નુ+અમ્ હયસ્તન ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ
ચિનુ ૩૫ છે માટે અમ્ નો અ ન લેવાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણો

માલા+અમ્ = માલામ્ માલાને, મુનિ + અમ્ = મુનિમ્,

નદી+અમ્ = નદીમ્ - નદીને, વધૂ + અમ્ = વધૂમ્,

ધેનુ+અમ્ = ધેનુમ્ ગાયને, વન+અમ્ = વનમ્

[૧૦૨]

(૫) શસોહતા સશ્ચ નઃ પુસિ ૧/૪/૪૯

★ સૂત્રપૃથઃ— શસઃ અતા સઃ ચ નઃ પુસિ

★ વૃત્તિઃ— શસઃ સમ્ભન્ધિનાડકારેણ સહ પૂર્વ-
સમાનસ્ય દીર્ઘઃ સ્યાત્, તત્તિસન્નિયોગે ચ પુલિન્ને
શસઃ સરય નઃ સ્યાત્ । દેવાન્ । (તૃતીયૈક વચને
દેવ-ટા । ટકાર ઇત્)-

❧ વૃત્યર્થઃ—(દ્વિતીયા ખ. વ.) શસ
સંખ્યાધિ અ કાર સાથે પૂર્વનો સમાન સ્વર
દીર્ઘ થાય અને શસૂના દન્ત્ય સૂનો પુલિન્નગ
માં ન થાય.

દા.ત.દેવાન્-દેવ+શસ=દેવા+ન=દેવાન્(દિખ.વ.)
દેવાને.

★ અનુવૃત્તિઃ— સમાનાદમોઽતઃ ૧/૪/૪૬ થી
સમાનાત્

❧ વિશેષઃ— ૦ દીર્ઘ કરવામાં આસન્ન
પરિભાષા મુજબ સ્થાનની દૃષ્ટિએ નિકટનો દીર્ઘ
સ્વર થાય. જેમકે અ નો આ થતા દેવાન્ થયું
૦ પુલિન્નગ અભાવે દીર્ઘત્વ જ થાય જેમકે શાલાઃ
શાલા+શસ શાલા સ્ત્રિલિંગ છે તેથી શસૂ નો ન
થાય - એ જ રીતે શુદ્ધિઃ - નદીઃ વગેરે

૦ *ન્યારે શબ્દાનુ લિંગાનુશાસનથી પુલિન્નગ પાછું હોય
છે ત્યારે વસ્તુતઃ સ્ત્રી પણા કે નપુંસક પણામાં પણ
ન કારજ થાય છે જેમકે (સ્ત્રી લિંગે) દારાન્-સ્ત્રીઓને
દાર+શસ=દારા+ન=દારાન્ (નપુંસકલિંગે) ષ્ણદાન્-
નપુંસકોને ષ્ણદ+શસ ષ્ણદા+ન=ષ્ણદાન્ દ્વિતીયા-દેવમ્
(અમ્ દેવો (ઔ) દેવાન્ (શસૂ)

૦ અન્ય ઉદાહરણો :- મુનિ+શસ=મુનીન્ મુનીઓને

વાતપ્રમી+શસ-વાતપ્રમીન્-ઝડપી ચાલનાર સાધુ+શસ
-સાધુન્-સાધુઓને હ્રદ+શસ-હ્રદન્-ગંધર્વોને પિતૃ+
શસ=પિતૃન્-પિતાઓને

[૧૦૩]

(૬) ટાહસોરિનસ્યો ૧/૪/૪૫

★ સૂત્રપૃથઃ— ટા-હસોઃ ઇન-સ્યો દિપદ

★ વૃત્તિઃ— આત્પરયોઽટાહસોરિનસ્યો સ્યાતામ્ ।
દેવેન અતઃ સ્યાદૌ ઇત્યાડ્ઽત્વે દેવાભ્યામ્

❧ વૃત્યર્થઃ— અ થી પર રહેલાં ટા
પ્રત્યયનો ઇન્ અને હસૂ પ્રત્યયનો સ્ય આદેશ
થાય છે. દેવેન-દેવ+ટા=દેવ+ઇન=દેવેન (દેવ+૩)
(અવર્ણસ્ય ૧/૨/૬)

[૮.દિ.વ-દેવ+ભ્યામ્=દેવાભ્યામ્-એ દેવો+૩]

★ અનુવૃત્તિઃ— અતઃ આઃ સ્યાદૌ જસૂ ભ્યામ્
યે ૧/૪/૧થી અતઃ

❧ વિશેષઃ— અતઃ કેમ કહું ?
અતિ જરસા-અતિજર+ટા (વૃદ્ધાવસ્થાને ઉદ્ભવેલી ગયેલ
પ્રાણી વડે).

જરાયા જરસ્વા ૨/૧/૩થી જર નો જરસૂ આદેશ નિકટપે
થાય તેથી અતિજરસૂ+ટા=અતિજરસા સૂ વ્યંજન છે
તેથી ઇન આદેશ થશે નહીં-જો વિકલ્પ ન સ્વીકારીએ
તો અતિજર+ટા=અતિજર+ઇન=અતિજરેણ થશે.

૦ ટા-તૃતીયા એ.વ. હસૂ-ષ્ઠી એ.વ.

૦ અન્ય ઉદાહરણો :- દેવ+હસ=દેવ+સ્ય=દેવસ્ય-
દેવના. તદ્+ટા=તદ્+ઇન=ત+ઇન (આદ્દેરઃ ૨/૧/૪૧
થી દ નો અ-પૂર્વ અ લોપ થતા ત) તેન તેનાવડે
(અવર્ણેવર્ણસ્ય ૧/૨/૬થી ઇ) યદ્+હસૂ=યદ્+સ્ય=ય+સ્ય
=યસ્ય જેનું

[૧૦૪]

(૭) મિસ પેસૂ ૧/૪/૨

★ સૂત્રપૃથઃ— મિસઃ પેસૂ દિપદ

★ વૃત્તિઃ— આત્પરસ્ય સ્યાદેર્મિસ એસૂ સ્વાત્ । દેવૈઃ
■ (ચતુર્થ્યેકવચને, દેવ હે । હકારો હિત્કાર્યાર્થઃ
સર્વાત્ ।)

❧ વૃત્યર્થઃ— અ થી પર રહેલાં સ્યાદિ
સંખ્યાધિ મિસૂ નો પેસૂ થાય છે.

(સમાન સ્વર) દીધં ધાય છે. જેમકે -
 દેવાનામ્=દેવાને દેવ+નામ્=દેવ+નામ્ (દૂસ્વાડડ
 પચ્ચ ૧/૬/૩૨ થી નામ્)=દેવા+નામ્
 (આ સૂત્રથી જ દીધં થયે).

★ અનુવૃત્તિ :- સમાનાદ્યોજ્ઞઃ ૧/૪/૮૧ થી
 ગમાન

❧ વિશેષ :- ૦ નામ પ્રત્યયમા આમાનામ્વા
 ૧/૪/૩૧ થી, દ્વાપચ્ચ ૧/૬/૩૨ થી, મદનાનાનામ્
 ૧/૪/૩૩ થી -યયેસો પદી બ.વ.નો આમ્ નો નામ્
 આદેશ સમજવો.

❧ ૧ અભિયુ. કેમ ?

નિન્ય+નામ્ (ત્રિ નો તિન્ય ૨/૧/૧ થી આદેશ થયો છે)

ત્રાનુની નિન્ય+નામ્ (મદનાનાનામ્ ૧/૬/૩૨)

નિન્યનામ્ (મુવગામો ૨/૩/૬૦ થી જ)

વનન્ય+નામ્ (વનુર નો વનન્ય આદેશ)

વનન્યનામ્ (ઉપર મુજબ) આર ટ્રી બોનુ

ઉપરોક્ત ઢાઢાન્તોમાં સ્વર દીધં થયો નથી

૦ ૧ નામિ કેમ કયુ ?

વનન્ય+નામ્=વનન્યામ્-વામઙ બોનુ

૦ ૨ ત્યારિ કેમ કયુ ?

વચ્ચનામ્ કિનિ વચ્ચનામ્ અદો નામ્ એ સ્વાદિ
 પ્રત્યાય નથી

❧ ૩ મળનામ્ કષ ગિતે ધયુ' :-

-જવ્ચ થી ૧ ૨ નું બ વર્ણન થયુ છે નુ નહીં

-તેથી મળન+નામ્=મળન+નામ્ (નામ્નો નો ૨/૧/૬૧

થી અન્ય નુ નો લેાય થયો). મળન+નામ્ (મદના-

નાનામ્ ૧/૪/૩૩ થી બામ્ નુ નામ્=મળના+નામ્

★ કૃત્યવૃત્તિ :- સમી એકવચન -દેવ+તિ દેવ+

દેવે (અર્ણ-વર્ણય થી જ) દિવચન :- દેવ+

બોમ્=દેવ+બોમ્ (પદ્યમુદ્યોમિ થી જ) દેવ+ત્વોમ્

(પરેનાનામ્ થી બદ્) દેવોઃ

બદ્વચન :- દેવ+મુર=દેવ+મુ પદ્યમુદ્યોમિ થી જ)

-દેવેષુ (પ્રત ૧૨)

[૧૦૯]

(૧૨) નામ્યન્તસ્થાપયગોમ્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય મઃ
 નિશ્ચિન્તંતરેણિ ૧/૩/૧૫

★ સૂત્રપૃથ :- નામિ-અન્તસ્થા-ક વર્ગાન્ત
 પદાન્તઃ કૃતસ્ય મઃ નિશ્ચિન્તંતરેણિ પાંચ પદ

★ વૃત્તિ :- નામ્યન્તસ્થા ક વર્ગેભ્યઃ પરત્ય વર્ગેભ્યઃ
 પરત્ય વર્ગેભ્યઃ વર્ગનાનસ્વ ક્રેનિત્વ મુગ્ધંગ કૃતસ્ય
 મસ્ય પઃ રચાત, નિશ્ચિન્તંતરેણિ ન વ્યવગાનેપિ
 રચાત. ૧ દેવેષુ ૧

❧ પૃથકથા :- નામી અન્તસ્થા ક
 વર્ગેથી પર રહેલાં, પદમધ્યે વર્તેતા, અને
 કોઈપણ સૂત્ર વડે કરાયેલા 'મ્' નો 'નિ' થાય છે. એટલે કે ન કારનું વચ્ચે વ્યવધાન
 લેાય તો પણ મ્ નો ન થાય છે.
 દેવ+મુ=દેવે+મુ (પદ્યમુદ્યોમિ ૧/૬/૬ થી જ)
 =દેવેષુ (આ સૂત્રથી જ)

❧ વિશેષ :- (૧) નામી સ્વર (અનગનાંનામી)

અન્તસ્થ (ય, ર, ન, ય) ક વર્ગે ક, ય, ય, ય, ક,

(૨) કોઈપણ નિયમથી કરેલ અથવા કોઈ નિયમથી

કરેલ અદારમાં રહેલાં મ્

(૩) નામ્યાદિથી પર એટલે કે નામી પગેરે તથા

મ્ ની વચ્ચે કોઈ બિદ્ અક્ષર અથવા ન આવે તો

પણ ન થાય

નોંધ :- ધાતુપાઠમાં ધાતુની યાદીમાં રહેલાં પ નો

મ્ થાય છે. (અપવાદ ટ્યેર-ટિવ્વ વગર) કા.ત. વ્ઠા

મિતિ નિશ્ચય વ્ઠા નો રચા થયો

૦ ધાતુ પાઠ ન જળુતા હોય તેને માટે સામાન્ય

પદ્ધતિ -ધાતુની આદિમાં મ્ પછી સ્વર કે કન્ય

અવગન હોય તો પ નો મ્ થયો જળુતો

-મિત, સ્વર, અવગ, સિવ્વ સ્વય પામિ કૃત મ્ વાળા નથી

-મુવ-મુવ રતે-મ્ મ્-મ્ એ કૃત મ્ વાળા નથી

૦ ? ત્રિદ કહિતાં અનુસ્વાર આવીજ વચ છે. છતાં

ત્રિદ અને ન અલગ કેમ કર્યું ?

- ન ના સ્થાને અનુસ્વાર થયો હોત તો જ મ્ નો

પ કરવો પણ મ્ ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર હોય તો

મ્ નો પ ન થાય, માટે ન અલગ કર્યો.

કા.ત. પુલ્લ-પુલ્લ+મ્ (ચિદ્દેવેષુ) ત્યાર ૧/૮ ૩૦ થી

અનુસ્વાર થયો) અદો મ્ નો પ ન થયો.

❧ ૧ પદાન્ત કેમ ? પદાન્તે-પદાન્તે ન થાય આદિ)

વચ્ચ.એક રિતિ રિતિમ્ — દ્વો ડાંટનારો અદો

વૃત્યન્તોડસપે ૧/૧/૨૫ થી દધિ એ પદ છે તેથી
સેક્ર.ના સૂ નો જ ન થાય સૂ પદની આદિમાં છે.
પદાન્તે : - એમકે અગ્નિસ્ત્ર અહીં. “અગ્નિસૂ”
અન્તે સૂ છે તો પણ જ ન થયો. (પદાન્તરૂ-પદની
મધ્યમાંજ સૂ નો જ થાય)

૦ ? કૃત સૂ કેમ કહ્યો ?

વિસમ્-કમળનો ભાગ. *ઉનાદયોડવ્યુત્પન્નામાનિ. એ
વચનથી વિસમ્-પ્રેરણે થયું છે -વિસ્થિતિ (નામ્યુપાન્ત્ય
૫/૧/૫૪ થી) ક્ર.પ્રત્યયથી વિસમ્ અહીં સૂ નો જ ન થાય

૦ અન્ય ઉદાહરણો :—

નામી :— આશિસ+આ=આશિપા

આ+શાસ ધાતુ -આશાસતિ इति કિવપૂ (૫/૧/૪૮)

આશાસ અન્તે (આહ ૪/૪/૧૨૦ થી) ઇસ્યતા આશિસ

૦ અન્તસ્થા ગીરૂ+સુ=ગીર્ણુ-વાણીમાં રૂ અન્તસ્થ છે.

સુપ્ર પ્રત્યય લાગ્યો તેથી જ થયો

ક વર્ગ :— વાક+સુ=વાક+કુ=વાકુ-વાણીમાં

૦ (શિદ) સર્પિસ+સુ=સર્પિણુ પદે સર્પિઃષુ. સૂ+રૂ+પૂ+દ+સૂ
અહીં ઇ નામિ સ્વર પછી રહેલ સૂ શિદ છે છતાં
સૂ નો જ થઈ શકે છે.

૦ (ન) સર્પિસ+જસૂ

સર્પિસ+શિ (નપુ સકસ્ય શિઃ ૧/૪/૫૫)

સર્પિન+સ+ઈ (ષ્ટાપ્રાક ૧/૩/૬૬ થી ન)

સર્પિન+ધિ (નામિ પછી ન છે તો પણ જ થશે)

સર્પિધિ (શિદ્ધેડ્નુસ્વારઃ ૧/૩/૪૦ થી અનુસ્વાર

[૧૧૦]

(૧૩) અદેતઃ સ્યમોલુક ૧/૪/૪૪

★ સૂત્રપૃથ :— અત્-પતઃ સિ-અમોઃ લુક્

★ વૃત્તિ :— અકારાદેકારાન્તાચ્ચ સેસ્તદાદેશસ્યા-
ડમથ સંવોધને લુક્ સ્યાત્ । સંવોધનામિવ્યક્તયે
હેશવ્દસ્ય પ્રાકપ્રયોગઃ । હે દેવ । હે દેવૌ । હે દેવાઃ ।

■ એવં ઘટપટાદયોડકારાન્તાઃ પુલ્લિંગાઃ ।
સર્વાદિના તુ વિશેષઃ । સર્વ । વિશ્વ ઊમ ઊમયદ્ અન્ય
અન્યતર ઇતર ઇતર ઇતમ ત્વ ત્વત્ નેમ સમસિમૌ સર્વાયૌ ।
પૂર્વ પરાવર દક્ષિણેતરા પરાધરાણિ વ્યવસ્થામ્ । સ્વમજ્ઞા-
તિધનાખ્યાયામ્ । અન્તરમ્વહિર્યૌગોપસંખ્યાનયોપુરિ ।
ત્વંદતદ્ યદ્ અદ્સૂ ઇદમ્ એતદ્ એક દ્વિ યુષ્મદ્ ભવતુ કિમ્

* ઉનાદયો...ઉણાદિ સૂત્ર ૫૭૬

ઇત્યસંજ્ઞાયાં સર્વાદિઃ । એતે સર્વાદયઃ સ્વિલ્લિંગાઃ તત્ર
પુલ્લિંગં રૂપાણ્યુચ્યન્તે । સર્વઃ । સર્વૌ ।

❧ વૃત્યર્થ :— અકારાન્ત — અકારાન્ત
નામથી પર રહેલા સિપ્રત્યયનો અન્તે સિ નો
અમ્ આદેશ થયો હોય તો અમ્નો સંબોધનમાં
લોપ થાય છે,

(...સંબોધનની અભિવ્યક્તિ માટે પુર્વે હે
શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે) હે દેવ । -દેવ+સિ
-સંબોધનમાં આ સૂત્રથી સિ નો લોપ થશે.
તેથી -એ.વ. હે દેવ -દ્વિ.વ. હે દેવૌ -અ.વ.
હે દેવાઃ

★ અનુવૃત્તિ :— માતુર્માતઃ પુત્રોડર્હે સિનાડ્સન્નચે
૧/૪/૪૦થી આમન્ત્રયે

❧ વિશેષ :— ૦ ? સ્થાદેશત્વ વડે કરીને
જ સિ ના સ્થાનમાં થતાં અમ્ આદેશ નો લોપ સિદ્ધ
છે છતાં અમ્નુ પૃથગ્ર ગ્રહણ કેમ કયું :

૦ અમ્ ના ગ્રહણથી સિ ના સ્થાને થતાં અ-
આદેશના લોપનો અભાવ કરવા માટે - દા. ત.
હે કતરદ્ ! (કતર + સિ = કતરદ્ - હે એ માંના
એક) અહીં પચ્ચતોડન્યાદે .. ૧/૪/૫૮થી થયેલ
દ નો લુક થતો નથી - કેમકે કતર + સ = કતરદ્
-એમાંથી કયું સ ? નાસ્થાને દ થયો છે, માટે લોપ
ન થાય.

૦ ? અદેતઃ કેમ કહ્યું ?

હે ગૌઃ । (ઓંત ઔઃ ૧/૪/૭૪ થી ગો તું ઔ થયું છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

(સિ) હે જિન । (જિન+સિ-સિ લોપ) (અમ્) હે ઉપકુમ્ભ
-હે કુલની સમીપ વર્તતા (વિમક્તિ સમીપ-સમૃદ્ધિ
...૩/૧/૩૬ થી અવ્યયી ભાવ સમાસ થયો અતઃ-
સ્યમોડમ્ ૧/૪/૫૭થીઅમ્) આ સૂત્રથી અમ્ નો લોપ થયો.
૦ (સિ) હે અતિ હે - હે ને ટપી ગયેલા હે અતિ
હે+સિ આ સૂત્રથી લોપ.

★ શેષવૃત્તિ :— ઘટ, પટ વગેરે અકારાન્ત
પુલ્લિંગ શબ્દો છે સર્વાદિ શબ્દો (અકારાન્ત
હોવા છતાં તેના રૂપો લિન્ન રીતે થતાં હોવાથી
વિશેષતા છે.

મર્ગાદિ-સર્વનામા-સર્ગ, વિશ્વ, ડા, ડાચટ, અન્ય, અન્યતર, ડનર, રનર, રતન, નર, ત્વર, નેમ - આ સર્વનામો કોઈપણ અર્થમાં સર્વનામ તરીકે વપરાય છે

મમ અને મિમ નહોતો સર્વ અર્થમાં હોય તો સર્વનામ સમજવા (અન્ય અર્થને સૂચવે ત્યારે સર્વનામ ન થાય)

પૂર્વ-પર અર વલિણ, ઠલર અર-નર-આ સહોતો વ્યવસ્થા અર્થમાં સર્વનામ ગણાય છે

૧૪ યાત્રિ કે ધન અર્થમાં સર્વનામ નથી પોતાના અર્થમાં સર્વનામ છે.

અન્યતર સ્પષ્ટ અર્થોમાં અને દંકાઓ, પુષાવવા અર્થમાં સર્વનામ છે

સ્વસ્ત્ય સ્વસ્ત્ય મમસ્ત્ય દ્વસ્ત્ય મમસ્ત્ય દ્વિસ્ત્ય મમસ્ત્ય મમસ્ત્ય સર્વનામો છે

તર્કથી વિમ્ સુધીના સર્વનામો સમાવિન્ન (વસ્તુ કે વ્યક્તિના નામ સિવાય તથા ભોલાપેલા વસ્તુના અનુકરણ રૂપે ન હોય તો) અર્થમાં મર્ગાદિ સમજવા

સર્વનામના રૂપો ત્રણે લિંગમાં ચાલે છે (પુલિંગ ૪ રૂપો કહેવાય છે, જુઓ સ્ત્ર ૧૪ વગેરે)

મર્ગાદિ ગણ :-

(૧) મર્ગ-બધુ (મર્ગાદિવસ્તુઓને સર્ગાદિ) સહા અર્થ લઈએ તો એકજુ જ મદળ થાય માટે તે સર્ગાદિ ન કહેવાય વળી સર્ગાદિમાં આદિ સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા વાચક કે માટે ફરજત (બધુ) શબ્દને સર્ગાદિ ન કહેવાય

૨) વિશ્વ બધુ-બધુ જગત અર્થમાં સર્ગાદિ નહીં, (૩) ડમ એ-નિત્ય દિ વ - (પ્રત્ય) - દિ.વ થાં દ-સ્ત્રી રમાત્ વગેરે પ્રાય જ નથી તો સર્ગાદિમાં મદળ કેમ કહ્યું

મર્ગાદિ: સર્ગા: ૨/૨/૧૧૬ થી મર્ગ વિભક્તિ થાય તે માટે (૪) ઉપયદ્ય -નેડી પુગલ - (નિત્ય એ.વ. જ વ.) દ અનુભવ સ્ત્રી લિંગમાં (૨/૪/૨૦ થી) રી પ્રત્યય કરવા માટે છે ટ ફરજત -વમર્ગ -ઓલિંગમાં થાય.

સર્ગાદિ : (૧) હેમવસ્તુ સાસન સુધા આ ૧-૫ ૧૭૨-૧૭૮

(૨) મધ્યસ્થિ આવચૂરી આ ૧.૫ ૫૪૦-૪૨ આસ જોના

સ કા) ઉચ્ચ -દિત્વ -વિશિષ્ટ એ તો વાચક છે. તો પછી એકવચન બહુવચન કષ્ટ રીતે થાય ?

(સમાધાન) ઉચ્ચ સ્પષ્ટ એ અવચન વાળા સમુદાયનો યોગ્ય છે. દિત્વ વિશિષ્ટ માનવો નહીં. તેથી એક નમુદાય માટે એકવચન, અનેક સમુદાય માટે બહુવચન થાય અને દિત્વ માટે મહાપુરોહિત ઉપયોગ કયો નથી માટે ન થાય.

(૫) અન્ય - અન્ય બીજુ

(૬) અન્યતર :- જે માથી એક ઉત્તર પ્રત્યયાનામાં અન્યતર આરી જ જતો તો અલગ મદળ કેમ ? -ઉત્તમ પ્રત્યયાન્ત અનુત્તમ સર્ગાદિ નથી માટે અલગ મદળ કહ્યું.

(૭) હવર બીજો અધમ અર્થમાં સર્ગાદિ નથી.

(૮) હવર :- (૬) હવમ્ આ બંને પ્રત્યયો એને અનંત છે. તેવા સહોતો (૭ ૧/૨/૫૫) આ પ્રત્યયો દુક ચત્, તત્, દિમ્ તથા અન્ય સહોતો લાગે છે.

(સંકા) -આ બંને પ્રત્યયો સ્વાર્થિક છે તેથી *પ્રકૃતિ દ્વારા સિદ્ધ છતાં વ્યવસ્થા ઉપાસન થા માટે ?

સર્ગાદિના અન્ય સ્વાર્થિક પ્રત્યયો મદળ કરવા માટે વ્યવસ્થા મદળ કયાં.

(૧૦) સ્વ અન્ય, બીજુ

(૧૧) સ્વસ્ત્ય-અન્યસ્ત્ય

(સંકા) સ્વસ્ત્ય ના રૂપો વિશ્વજ્ઞ જેવા છે છતાં સર્ગાદિમાં મદળ કેમ ?

-એ સર્ગાદિમાં મદળ ન કરે તો જ પ્રત્યયથી સ્વસ્ત્ય થઈ અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય છે માટે.

(૧૨) નેમ-અધુ

(૧૩) ઘર સમસ્ત (સમાન અર્થમાં નહીં)

(૧૪) વિમ્-સિમા- (સિમાડે અર્થ નહીં) ઘમરામી - (૧/૮/૭) સર્ગાદિ: લાગતું નથી) ૧/૮/૬ ટંટરચોયોતી લાગે છે.

(૧૫) પૂર્વ (૧૬) પર-બીજુ (૧૭) અર-પશ્ચિમ

(૧૮) વલિણ (૧૯) અર (૨૦) અર - બીજુ

(૨૧) અર-નીચે ૧૫થી૨૧ દિશા-દેશકાળ વાંચી વ્યવસ્થા અર્થમાં સર્ગાદિ છે અન્ય અર્થમાં નહીં.

ન્યાય : પ્રકૃતિમુજો સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્તાનામો મદળમૂ ૫ ૫૦

વ્યવસ્થા :- પોતાના અર્થની અપેક્ષા રાખતો જે અવધિનો નિયમ તે વ્યવસ્થા.

(૨૨) સ્વ - પોતે (આત્મા-આત્મીયઃ - જ્ઞાન, ધન અર્થમાં નહીં.

(૨૩) અન્તર નગરી ભિન્ન બહિર્યોગ અને ઉપસંવ્યાન
(ઢંકાય) અર્થમાં :

(२३) त्वद् - ते (२५) तद् - ते

(૨૬) યદ્ - જે (૨૭) મદસ્ - એ (પરેક્ષ)

(२८) इदम् - आ (प्रत्यक्ष) (२९) एतद् - अ)

(३०) एक ओर (३१) द्वि-ये

(३२) युष्मद् तु (३३) अस्मद् ए

(३४) भवतु-आप (३५) किम् - डाम

(શંકા) દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ભવતુ ચારેમાં ઇ, સ્માત્, સ્મિન્ આદેશો થતા નથી. છતાં સર્વાદિકેમ ?
-સર્વાદિઃ સર્વાઃ ૨/૨/૧૧૯ સૂત્રથી સર્વે વિભક્તિ થાય છે તે માટે.

-સર્વાદિઃ સૂત્રમાં પઠીતો નિર્દેશ કરી તત્સમ્બન્ધિ
એવો અર્થ કર્યો છે. તેથી પ્રિયસર્વ કે અતિસર્વ માં
સર્વાદિઃ સ્ત્રોત્માતો ૧/૪૭ વગેરે વગેરે લાગતા નથી.

[၃၃၃]

(१४) जस इ: १/४/८

★ सूत्रपृथ — जसः इः द्वि प६

★ धृति :— सर्वादेरकारान्तस्य जस इः स्यात् ।
सर्वे । (सर्वं । सर्वौ । सर्वान्)

॥ **वृत्त्यर्थः** :— सर्वादि सम्बन्धि अ
कारान्त नाम (सर्वनाम) भां जसू नोई थाय
छे **दा.त.** सर्व+जसू=सर्व+इ=सर्वे-अधाने
(अवर्णस्ये १/२/६)

★ अनुवृत्ति : सर्वादिः स्मैस्मात्तौ १/४/७ थी
सर्वादिः

॥ विशेष :— ० प्रत्ययस्य ७/४/१०८ ओ
परिभाषा मुज्य जस् ना स्याते इ आदेश थयो छे
-(षष्ठ्यान्तस्य ७/४/१०६ थि मात्र अन्त्य स नो नही)
० ? अतः केम् कृत्य ?

સર્વા: - ખડીં આ થી પર જસુ છે.

० ? सर्वाणि नपुंसकलिङ्गभा नाम ग्रहणे लिङ्ग

વિશિષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણમ્ ન્યાયથી જસુ નો ફકેમ ન થયો.
 ૦ ? નપુંસકસ્ય શિઃ ૧/૪/૫૫ એ પર સ્ત્ર છે તેથી
 બળવાન છે. અને તેથી સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/૬૫ અને
 નિદીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫ થી સર્વાણિ સિદ્ધ છે.

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

विश्व+जस्=विश्व+इ=विश्वे ओ७ रीते उभये,
ते वगेरे थाय.

सर्वं ना श्ये :—

प्रथमा सवः सवौ सवे

द्वितीया सर्वम् सर्वौ सर्वान्

(सर्वान्-सर्व+शस् = सर्वा+न् शसोऽत्रासश्चनः
पुं सि थी -सर्वान्)

[१२१]

(१५) रघुवर्णान्नोण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल
चटतवर्गशसान्तरे २/३/६३

★ सूत्रपृथः— २-६-ऋ वर्णात् नः णः
एकपदे अनू-अन्त्यस्य ल-च्-ट- वर्गं श सू
अन्तरे

★ वृत्ति :— रेफ षं कार ऋ वणेभ्यः परस्य एभिः
सहैकपदस्थस्याऽनन्त्यस्य नो णः स्यात्, लादिन्वना
शेषवर्णव्यवधानेऽपि भवति । सर्वेण । एकपद इति
किम् ? अग्निर्नयति । चर्मनासिकः । अनन्त्य इति
किम् ? सर्वान् । लादि वर्जनं किम् ? विरलेन ।
भूच्छंनम् । दढेन । तीर्थेन । रसना रक्षणा ।

स्व વૃત્ત્યર્થ :— (રેફ) રૂ, વ ક્ષીર, ઋ વર્ણથી પર અને રૂ ણ ઋ સાથે એક પદમાં રહેલાં, અને અન્ય નહીં તેવા નૂ નો ણ થાય છે. —જે તેની મધ્યમાં લ વગરે [લ, ચ વગ, ટ વગ, ન વગ, શ, સ] ન હોય તે. —જેમકે સર્વ+ટા=સર્વ+ઇન (ટાડસોરિ ૧/૪/૫ થી ઇન)=સર્વેન—બધાંવડે. આ સૂત્રથી સર્વેણ થશે.

-અહીં સ+ર+વૂ+ફ+નૂ+અ છે, ર મછી વ અને ફ છે પણ તેનું વજન નથી માટે જ થઈ શકે. -બીજુ ર અને નૂ એકપદમાં છે. તેમજ ન અને નથી.

० ? एकपदे केम कह्युं ?

જનિતવતિ-અગ્નિ લઇ જાય છે.

અર્ધા અગ્નિઃ એકપદ છે નવતિ બીજુ પદ છે
ચર્મમયિ નાસિકા યસ્સસઃ=ચર્મનાસિકાઃ (ગાંધારી
નંદે કૃષ્ણા ૨/૮/૯૬ થી કૃષ્ણ) -અર્ધા સમાસ
થયા છે તેથી અતપતી વિભક્તિના લાપ
થયા છે -૫૫ વિભક્તિ સ્થાનાવત્ થવાથી
ચર્મ-નામિકા ૫૬ છુટા પડે છે. ખરે જ નો
જ થયા નહીં.

૦ ? જનન્ય કેમ હતું ?

મર્વાંગ - ૧) આનંદ છે

૦ ? જ વધેરે વર્ષન કેમ હતું ?

વિગ્લેમ, દંઢેલ, સીચેન, સ્વસ્થ વધેરે દંડાનંતો
માં ન નો જ થયા નથી.

❧ વિશેષ - જુલમાઃ સર્વે જનમર્વાંગામ ગર્ભે

૦ રૂન નીચમ - ગાર્ગ્ય - ૧૬૫

ઉપા - ૦ પુનનપુનગાનિ - ૫૫નાતિ - ૫૪-કરીને

૦ જનનનુગામ - રૂનામ - પુરુષાનુ

૦ રૂનનનનનનનનનનનનનન - ૬૫

૦ જનનનનનનનનનનનનનન - ૫૫

૦ રૂનનનનનનનન - ૫૫ - ૫૫ - ૫૫ - ૫૫ - ૫૫ - ૫૫

[૧૧૩]

(૧૬) મર્વાદિઃ સ્મે-સ્માર્તો ૧/૮/૭

★ સૂત્ર૧૫ :- મર્વાદિઃ સ્મે-સ્માર્તો

★ પ્રતિ :- સ્વાદેશ્યગાનુવ્ય દે-સ્માર્તો સ્મે
સ્માર્તો સ્માર્તામ્ । મર્વાદિઃ । મર્વાદિઃ

❧ પ્રત્યય :- જ વર્ણાન્ત સર્વાદિ
નામને છે, ટસિ પ્રત્યયનો સ્મે-સ્માર્ત સ્મે-
આદેશ થાય છે.

સર્વ+ઈ (૫ એ.૫) = સર્વ+સ્મે=સર્વ+સ્મે

સર્વ+ટસિ (૫ એ.૫) = સર્વ+સ્માર્ત=સર્વ+સ્માર્ત

★ અનુપ્રતિ :- જત આઃ સ્વાગે રમ્યસ્વાગે
૧/૪/૧ થી નવઃ

❧ વિશેષ :- ૦ નામઃ સિદ્ધિદેવ વ્યા. મા
આ સૂત્રમાં મર્વાદિ મળતી અર્ધી કરેલ છે
અર્ધી સૂત્ર ૧૦ (૧૧૧) વંદેલઃ સ્વેમાડેક્રયા થયેલ
વિગમે વા ૧/૩/૫૧ થી વિકલ્પે જ - ૩ થાય તેથી

મર્વાદિઃ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

સર્વ+ઈ=સર્વ+સ્મે=સર્વ+સ્મે

સર્વ+ટસિ=સર્વ+સ્માર્ત=સર્વ+સ્માર્ત

અન્યસ્મે જનનસ્માર્ત વધેરે

અનુપ્રતિ :- સર્વ+સ્મે-મર્વાદિ-સર્વ+સ્મે

૫૫મી :- સર્વાસ્માર્ત-મર્વાદિ-સર્વ+સ્મે

[૧૧૪]

(૧૭) અર્ણવસ્માર્તઃ સામઃ સામ્ ૧/૮/૧૫

★ સૂત્ર૧૫ :- અર્ણવસ્માર્તઃ સામઃ સામ્

★ પ્રતિ :- અર્ણવસ્માર્તઃ મર્વાદિઃ સામ્ સ્વાર્ત
સ્વાર્તવઃ । મર્વાદિઃ

❧ પ્રત્યય :- જ વર્ણાન્ત સર્વાદિ નામ

માં (૧ એ.૫) સામ્ નો સામ્ થાય છે સર્વ+

સામ્=સર્વ+સામ્ (આ સૂત્રથી સામ્ નો સામ્

થયો) મર્વાદિઃ (મર્વાદિઃ સામ્ ૧/૪/૫૧ થી વ)

સર્વ+સામ્ (સામ્યન્તર્યા ૨/૩/૧૫ થી વ)

★ અનુપ્રતિ :- સામઃ સર્વ+સ્મે=સર્વાર્ત ૧/૮/૧૫ થી
મર્વાદિઃ

❧ વિશેષ :- ૦ વર્ણાન્ત અર્ણવે ન અર્ણવે
આ નુ પ્રત્યય કરવું.

* સામિતિવાદ વ્યુત્પન્નઃ વિવિધિનિતિ* વદ વિગતસ્વ -

આ વ્યાખ્યાને આનંદ થાતીને પ્રસન્નસ્માદિ સૂત્ર અર્ધી

લાગતે એ તેમ ન થાતીએતો સર્વ ના આ કારને

સામ્ તે ન કરતો વિષાતક છે.

૦ ? જ વર્ણવ કેમ હતું ?

નરવત્ ગાનુ=નરવાનુ - આપણું

અન્ય ઉદાહરણ :-

આ-વિવા+વામ્=વિવા+વામ્=વિવા+વામ્ (અર્ણવ)

પરી મર્વાદિ મર્વાદિઃ મર્વાદિઃ

[૧૧૫]

(૧૮) ડ સ્મિન્ ૧/૮/૮

★ પ્રતિ :- સારાદેશ્યગાનુવ્ય દે સ્મિન્ સ્વાર્ત
મર્વાદિઃ । [સર્વ+વાઃ સર્વ+વાઃ । દે સર્વ, દે સર્વો,
દે મર્વો ।]

* મર્વાદિઃ...વા. ૧૮, ૫, ૧૮.

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સર્વાદિ સમ્પન્ધિ અકારાન્ત નામને હિ (સપ્તમી એ.વ.) નો સ્મિન્ થાય છે. જેમકે :—

સર્વ+હિ=સર્વ+સ્મિન્=સર્વસ્મિન્—બધામાં

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ ૧/૪/૭ થી સર્વાદિઃ (૨) અતઃ આઃ સ્યાદૌ જસૂ મ્યામયે ૧/૪/૧ થી અતઃ

❧ વિશેષ — ૦ ? અતઃ કેમ કહ્યું ?

ભવત+હિ=ભવત+ઇ=ભવતિ ત્ વ્યંજનાન્ત છે,

૦ ? સર્વાદિ કેમ કહ્યું ?

સર્વ (કોઇનું નામ)+હિ=સર્વ+ઇ=સર્વે (અવર્ણસ્યે... ૧/૨/૧ થી એ)

સપ્તમી :- સર્વસ્મિન્ સર્વથોઃ સર્વેષુ

૦ સર્વથો :- સર્વ+ઓસૂ=સર્વે+ઓસૂ

(એદવ્હુસ્મેસિ ૧/૪/૪ થી એ)=સર્વથૂ+ઓસૂ

(એદૈતોડયાયૂ ૧/૨ ૨૩ થી અયૂ)=સર્વથોઃ

૦ સર્વેષુ :- સર્વ+સુ=સર્વે+સુ (એદવ્હુસૂ ૧/૪/૪ થી એ)=સર્વેષુ (નામ્યન્તસ્યા ૨/૩/૧૫)

સંબોધનઃ હે (સંબોધન સૂચક શબ્દ)

હે સર્વ, હે સર્વો, હે સર્વે

[પ્રથમા ત્રિલક્ષિતની જેમ રૂપો થશે.]

[૧૧૬]

(૧૯) નવમ્યઃ પૂર્વેમ્ય ઇસ્માત્ સ્મિન્વાઃ ૧/૪/૧૬

★ સૂત્રપૃથ :— નવમ્ય પૂર્વેમ્યઃ ઇસ્માત્-સ્મિન્ વા

★ વૃત્તિ — પૂર્વાદિ નવકાત્ જસૂ હસિ હીં નામ્ ઇ-સ્માત્ સ્મિનો વા સ્યુઃ । પૂર્વે પૂર્વાઃ । પૂર્વસ્માત્, પૂર્વાત્ । પૂર્વસ્મિન્, પૂર્વે । નવકાદિતિ કિમ્ ? ત્યે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— (સર્વાદિ સમ્પન્ધિ) પૂર્વાદિ નવ [પૂર્વ-પર-અધર-દક્ષિણ-ઉત્તર-અપર-અધર-સ્વ અન્તર] થી પર જસૂ (પ્રથમાં બ.વ.) નો ઇ, હસિ (પ્રથમી એ.વ.) નો સ્માત્ અને હી (સપ્તમી એ.વ.) નો સ્મિન્ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :—

૦ પૂર્વ+જસૂ=પૂર્વ+અસૂ=પૂર્વાઃ પક્ષે

પૂર્વ+ઇ=પૂર્વે-પૂર્વના લોકો.

૦ પૂર્વ+હસિ=પૂર્વ+અસૂ=પૂર્વસ્માત્=પૂર્વસ્માત્-પૂર્વથી વિકલ્પે પૂર્વ+આત્ (હિ હસ્યો ૧/૪/૬)=પૂર્વાત્

૦ પૂર્વ+હી=પૂર્વ+ઈ=પૂર્વે વિકલ્પે પૂર્વ+સ્મિન્=પૂર્વસ્મિન્-પૂર્વમાં

૦ ? નવકાત્ એમ કેમ કહ્યું ?

ત્યે-તેઓ ત્ય+જસૂ=ત્ય+હૂ=ત્યે

અહીં ત્યહૂ શબ્દ પૂર્વાદિ નવમાં આવતો નથી માટે વિકલ્પે પ્રાપ્તિ થશે નહીં.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અત આઃ સ્વાદૌ જસૂમ્યામયે ૧/૪/૧ થી અતઃ (૨) જસૂ ઇઃ ૧/૪/૯ (૩) હોઃ સ્મિન્ ૧/૪/૮ (૪) સર્વાદિઃ સ્મૈ સ્માતૌ ૧/૪/૭

❧ વિશેષ :- નોધ :- પ્રથમા, સંબોધન બહુવચન, પ્રથમીએકવચન, સપ્તમીએકવચન સિવાયના બધાં રૂપો સર્વ જેવા થાય. જેમકે :- પૂર્વઃ પૂર્વો વગેરે.

પ્રથમા :- પરઃ પરો પરે-પરાઃ વગેરે.

[૧૧૭]

(૨૦) નેમાર્દ્ધ પ્રથમ ચરમ તયાચાલ્પ કતિપયસ્ય વા ૧/૪/૧૦

★ સૂત્રપૃથ :— નેમ અર્દ્ધ પ્રથમ ચરમ તય અય અલ્પ કતિપયસ્ય વા

★ વૃત્તિ :- નેમાદિનાં શબ્દાનાં તયાય પ્રત્યયાન્તાનાં ચ જસૂ ઇર્વા સ્યાત્ । નેમે, નેમાઃ । દ્વિતયે, દ્વિતયાઃ । ત્રયે, ત્રયાઃ । અત્ર નેમ શબ્દસ્ય સર્વાદિ ત્વાન્નિત્ય પ્રાપ્તે, શેષાણાં ચાપ્રાપ્તે વિકલ્પઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- નેમ, અર્દ્ધ, પ્રથમ, ચરમ અલ્પ, કતિપય શબ્દો તથા તયહૂ (તય), અયહૂ (અય) પ્રત્યયાન્ત નામમાં જસૂ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :- નેમ+જસૂ=નેમાઃ (અત આઃ ૧/૪/૧ થી આ) વિકલ્પે નેમ+ઇ (આ સૂત્રથી ઇ) નેમે (અવર્ણસ્યે ૧/૨/૧ થી એ) એ જ રીતે

દ્વિતય+જસૂ=દ્વિતયાઃ પક્ષે દ્વિતયે

ત્રય+જસૂ=ત્રયા પક્ષે ત્રયે

અહીં નેમ શબ્દથી સર્વાદિમાં નિત્ય પ્રાપ્તિ

દત્તી બાટીના શબ્દોમાં અપ્રાપ્તિ દત્તી. તે બન્નેમાં વિરોધ પ્રાપ્તિ આસૂચી થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— અત્ર આઃ સ્વાતી ત્રયુદ્યમ્ ૧/૪/૧ થી અત્ર (૨) ત્રયુદ્ય : ૧/૪/૬

❧ વિશેષ — નેત્રાદિના અર્થો નેત્ર-અર્ધુ,

અર્ધુ=અર્ધુ, પ્રથમ-પરેધુ વાન-ઉર્ધુ, અર્ધ-અર્ધુ, કલિરત્ર-કેટલુ, ત્રયુદ્યમ્ એમકે દિત્ત-અર્ધ-અર્ધ-અર્ધુ

બન્ને પ્રત્યય ૦ ત્ર-અર્ધુ અર્ધ-અર્ધુ

૦ નેત્ર શબ્દમાં પ્રથમા બ.વ.માં આ બન્ને લાગતે બાકીના રૂપો મુજબ થયે

૦ અર્ધ થી કલિરત્ર માં પ્રથમાં બ.વ.માં આ બન્ને લાગતે બાકીના રૂપો એ મુજબ થયે

૦ નામ (અર્ધ) દોષનો આ બન્ને ન લાગે એમકે કેટલુ નામ રૂપ છે તે અર્ધ+ત્રયુદ્ય=ત્રયુદ્ય

૦ નેત્રાદિના કટુ નેત્રી સમાસમાં રહેલા પ્રિયનેનાઃ - વિરોધે ૩ ન થયે

૦ ત્રયુદ્ય પ્રત્યયમાં પણ વિરોધ ન થાય એમકે - નર્-અર્ધુ અર્ધો અર્ધે ક પ્રત્યય છે

૦ ૧ કલ્પ શબ્દ અર્ધ પ્રત્યયના છે બન્નેના બન્ને કેમ ન લાગે.

સર્વાદિમાં કેટલુ કેટલુ ત્રયુદ્ય પ્રત્યય રહિત જણવ છે માટે વિરોધે ૬ ન થાય

૦ અર્ધ કેટલુ રૂપ : - પ્રથમ+ત્રયુદ્ય=પ્રથમે વર્ણે પ્રથમાઃ

પ્રથમ+ત્રયુદ્ય=પ્રથમે-વર્ણે પ્રથમાઃ

અર્ધ+ત્રયુદ્ય=અર્ધે-વર્ણે પ્રથમાઃ

કલિરત્ર+ત્રયુદ્ય=કલિરત્ર-વર્ણે કલિરત્રમાઃ

[૧૨૮]

(૨૧) દ્વંદ્વે ચ ૧/૮/૧૨

★ વૃત્તિ :— દ્વંદ્વ સર્વાદિ સર્વાદિ ત્રય રૂપો સ્વાત્ર : રૂપાંતર, રૂપાંતરઃ

❧ વૃત્ત્યર્થે :— દ્વંદ્વ સમાસમાં સર્વાદિના ત્રયુદ્ય નો ૬ વિરોધ થાય છે.

દી.ત. પૂર્વ+અર્ધ+ત્રયુદ્ય=પૂર્વાંતરઃ પૂર્વ+અર્ધ

પાર વિરોધ-પૂર્વાંતર+ત્રયુદ્ય=પૂર્વાંતર (ત્રયુદ્ય નો ૬ વિરોધ થતા એ રૂપો થયા)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) અત્ર આઃ સ્વાતી ત્રયુદ્યમ્ ૧/૪/૧ થી અત્ર (૨) સર્વાદિઃ સ્વાતી ૧/૪/૭ થી સર્વાદિઃ (૩) ત્રયુદ્ય : ૧/૮/૬

❧ વિશેષ :— દ્વંદ્વ સમાસ :— વર્ણે દ્વંદ્વઃ

સર્વાદિ-સર્વાદિ સર્વાદિ એ કે વર્ણે નામ વ કાર પૂર્ણ કરવાથી દ્વંદ્વ સમાસ થાય છે. એમકે :—

૦ દિ.૧. ગવય મદનગધનમગધકટિઃ સર્વાદિ

૦ બ.૧. રામય મદનગધનમગધકટિઃ સર્વાદિ

૦ બ.૧. સીમા વ રામય=સીમાસર્વાદિ

૦ ન સર્વાદિઃ ૧/૪/૧૨ ત્રયુદ્ય સમાસમાં સર્વાદિનો વિરોધ કરે છે. તેનું આ બાધક દ્વંદ્વ છે. તથા

ત્રયુદ્ય : ૧/૮/૬ ને પણ વિરોધે બાધક છે.

૦ ત્રયુદ્યવિરોધિ ન થી પ્રિયકટર કટનાઃ એ પ્રયોગ માં ત્રયુદ્ય નો ૬ ન થાય કેમકે પ્રિયકટર સર્વાદિ નથી.

—પણ સર્વાદિસર્વાદિ સર્વાદિ-કટનાઃ :— સર્વાદિ-કટનાઃ એવા એ રૂપ વિરોધે થઈ શકશે

૦ કટર :— કટર

કિન્ન+કટર (ત્રિત્રિવિધ+૭/૩/૫૩)

૦ કટર :— કટર

કિન્ન+કટર (વહુનાંતર+૭/૩/૫૩)

[૧૨૯]

(૨૨) ન સર્વાદિ ૧/૪/૧૨

★ વૃત્તિ :— દ્વંદ્વે સર્વાદિઃ સર્વાદિ સ્વાત્ર : પૂર્વાંતરઃ કટરકટનામા

❧ વૃત્ત્યર્થે :— દ્વંદ્વ સમાસમાં સર્વાદિ (મધ્ય) સર્વાદિ મધ્યનો નથી. [સર્વાદિ સર્વાદિ ઉદેશીને થતું કારણ દ્વંદ્વ સમાસમાં થતું નથી.] પૂર્વાંતરઃ -અર્ધમાં એ.વ. અર્ધો

સર્વાદિથી એ પ્રત્યય થાય નહીં.

પાંડી બ.વ. → કટર+કટનામા સર્વાદિ કટર

કટનામા અર્ધો પણ સર્વાદિથી કટર-કટનામા થઈ શકે નહીં.

* સમાસમાં કેટલુ પદસરખું મદનવૃન્નને સ્વતંત્ર છે. પછેની સંખ્યા પછી સમાસનું વચન નહી

થાય છે. કેટલુ પદની ભાતિ આખા સમાસની ભાતિ બને છે. સંસ્કૃત આ ધિ. ૮ ૧ ૫૧

★ અનુવૃત્તિ :— દ્વન્દ્વો વા ૧/૪/૧૧ સર્વાદિઃ
સ્મૈ સ્માતૌ ૧/૪/૭ થી સર્વાદિ

❧ વિશેષ :— સર્વાદિને લાગતાં સ્મૈ સ્માત્

સ્મિન્ સામ પ્રત્યયો અહીં લાગતા નથી અને સૂત્ર
૨૧ (૧૧૬) થી જસૂ નો ફ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :—
પૂર્વાશ્ચ અપરશ્ચ ઇતિ પૂર્વાપરમ્ - તસ્મૈ = પૂર્વાપરાય
[ચતુર્થી એ વ. હો નો હોડસ્યો ૧/૪/૬ થી ય]
તે જ રીતે...

પૂર્વાપરાત્ (પૂર્વ-અપરથી)

પૂર્વાપરે - (પૂર્વ-અપરને વિષે)

[૧૨૦]

(૨૩) તીચંઙિત્કાર્યેવા ૧/૪/૧૪

★ સૂત્રપૃથ :— તીયમ્ ઙિત્ કાર્યે વા

★ વૃત્તિ :— તીયાન્તં હો ડસિ ઙિપુ સર્વાદિર્વા
સ્યાત્. દ્વિતીયસ્મૈ, દ્વિતીયાય. દ્વિતીયસ્માત્, દ્વિતીયાત્
દ્વિતીયસ્મિન્, દ્વિતીયે. તૃતીયસ્મૈ, તૃતીયાય. તૃતીય-
સ્માત્, તૃતીયાત્. તૃતીયસ્મિન્, તૃતીયે. શેષદેવવત્

■ ઉમશબ્દો નિત્યદ્વિવચનાન્ત ઉમૌ ૨ ।
ઉમામ્બ્યામ્ ૩ । ઉમયોઃ : ૨ । ઉમયશબ્દસ્ય દ્વિવચના-
ભાવઃ । એવં ચ દ્વિત્વે ઉમશબ્દઃ, એકત્વવહુત્વયો
શ્વેભયશબ્દઃ પ્રયોજ્યઃ - ઉમયો મણિઃ ઉમયે દેવમનુષ્યાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— તીય અન્તવાળા નામો
માં હો (સ્મૈ), ડસિ (સ્માત્) ઙિ (સ્મિન્)
વિકલ્પે સર્વાદિ થાય છે. જેમકે :—

દ્વિતીય+હો-ઙિત્ કાર્ય થાય તો સ્મૈ (સર્વાદિઃ
સ્મૈ-સ્માતૌ ૧/૪/૭) થી દ્વિતીયસ્મૈ વિકલ્પે
હોડસ્યો ૧/૪/૬ થી દ્વિતીયાય

દ્વિતીય+ડસિઃ - બીજાથી

(ઙિત્) - દ્વિતીયસ્માત્ પક્ષે દ્વિતીયાત્

દ્વિતીય+ઙિ બીજામાં

(ઙિત્) - દ્વિતીયસ્મિન્ (હોઃ સ્મિન્ ૧/૪/૮)

વિકલ્પે દ્વિતીયે

એ જ રીતે

ચતુર્થી એ.વ. તૃતીયસ્મૈ પક્ષે તૃતીયાય

પંચમી એ.વ. તૃતીયસ્માત્ પક્ષે તૃતીયાત્

સપ્તમી એ.વ. તૃતીયસ્મિન્ પક્ષે તૃતીયે

બાકીના રૂપો દેવ જેવા થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ ૧/૪/૭ થી
સર્વાદિઃ

❧ વિશેષ :— ઙિત્ કાર્ય એટલે કે અનુ-
અધવાળા પ્રત્યયો સમ્બન્ધિ કાર્ય જેમાં હ, ડસિ,
હસૂ, ઙિ ચાર પ્રત્યયો સમાવિષ્ટ છે

૦ સર્વાદિ પ્રત્યયમાં હસૂનું વિધાન અત્રે નથી કથું
કેમકે હસૂને બદલે અન્ય કોઇ પ્રત્યયનું વિધાન નથી.

૦ તીય અન્તનામોમાં હો (ય-સ્મૈ) ઙિ સા (આત્ -
સ્માત્). ઙિ (ઇ-સ્મિન્) પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગી એ
રૂપો થશે. બાકીના રૂપોમાં કોઈ ફેરફાર ન થતો
હોવાથી પુલ્લિંગના રૂપો દેવ જેવા અને નપુંસક-
લિંગના રૂપો કુણ્ડ જેવા થશે.

૦ દ્વિતીયા સ્ત્રીલિંગમાં ૨/૧/૧૮ થી ઙિત્ કાર્યના
ચારે રૂપો (યેન્ડસ્યૌ યાસૂ-ડસ્યાસૂ, યાસૂ-ડસ્યાસૂ,
યામ્-ડસ્યામ્) જેમાં હૂ ઇત્ત છે) વિકલ્પે બંને થશે.
બાકીના રૂપો મારા જેવા થશે

૦ આ સૂત્ર ઙિત્ કાર્યમાંજ વિકલ્પે સર્વાદિકરે છે.
તેથી ત્વાદિ સર્વાદિઃ ૭/૩/૨૬ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ
પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થતો નથી. પણ કુત્સિતાલ્પાજ્ઞાતે
૭/૩/૩૩ થી સ્વાયે કપ્ (ક) પ્રત્યય થાય છે.

દા ત. દ્વિતીયકાર્ય જ થશે.

૦ અર્થવત્ ગ્રહણે નાનર્થકસ્ય ગ્રહણમ્ ન્યાય* થી
પટુપ્રકારોચસ્ય ઇતિ પટુજાતીય (પ્રકારે જાતીય ૨ ૭/૨/૭૫)
તસ્મૈ પટુજાતીયાય (ય. એ વ.) હહાપણ્ જેનું વિશેષ
છે તેવા માટે અહીં જાતીય શબ્દ અર્થવાન છે તીય
પ્રત્યય નહીં. તેથી આ સૂત્ર લાગશે નહીં.

૦ લાક્ષણિક પ્રતિપદાક્તયોઃ પ્રતિ પદાક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્
ન્યાય* મુજબ મુખ્ય મુખ્યતો મેવા મુખ્યતીયઃ ગહાદિમ્બ્યઃ
૬/૩/૬૩ હ્ય તસ્મૈ મુખ્યતીયાય અહીં લાક્ષણિક તીય
છે. માટે આ સૂત્ર લાગશે નહીં

★ શિષ્યવૃત્તિ :— ઉમ(મે)શબ્દ નિત્ય દ્વિવચનાન્ત છે.

પ્રથમા :— ઉમૌ, દ્વિતીયા : ઉમૌ, તૃતીયા :— ઉમામ્બ્યામ્,

ચતુર્થી :— ઉમામ્બ્યામ્, પંચમી :— ઉમામ્બ્યામ્,

પક્ષી :— ઉમયોઃ સપ્તમી :— ઉમયોઃ

ન્યાય : અર્થવત્ :— ન્યાય :— ૧૪, પૃ. ૧૪.

ન્યાય : લાક્ષણિક :— ન્યાય ૧૫, પૃ. ૧૫.

ઉત્તર શબ્દમાં દિવસનનો અર્થ છે એ વ.
-અ વ નુ ૧૮ પ્રદબ્ છે. ઉત્તર-પ્રયોગમાં -
ઉત્તરોત્તરિ - એકઉત્તર પ્રયોગ
ઉત્તરે દવમુલ્લા :- બહુવચન પ્રયોગ

[૧૨૧]

(૨૪) મામનિદાડસનસ્ય શસન્દાં લુપ્તાર/૧/૧૦૦

★ સૂત્રપૃથ :- મામનિદા ધાવનસ્ય શસ-કાચે સ્થા

★ ધૃતિ - જણારો સ્વાકાંચોં હગ મ્યાન્ ।
પદ્ધત્યો નિર્દિષ્ટાન્ત્યસ્ય કાચમ્ । મામ, માગાન ।
મામા મામન ।

❧ પુત્રપથ :- કયાદિ સમ્બન્ધ શસ્ત્ર
વગેરે (શસ્ત્ર થી લુપ્ત) પ્રત્યયો માસ નિદા
અને જાસન શબ્દને લાગે ત્યારે શબ્દના
અન્ય સ્વરનેા વિકલ્પે લેાય થાય છે. -
પદ્ધી વિસર્જન દ્વારા નિર્દેશન અન્યનું કાય
થાય છે. પરિભાષા ૭/૬/૧૦૬ 'વપ્ત્યાન્યસ્ય'
માસ+ગમ્=માસ+અમ્ (આ સૂત્રથી વિકલ્પ)
=માસઃ (માઃ, ટ વ્યાન્તે) વિકલ્પે માસ+રાસ
=મામાન્ (શમોડનાશચ ૧/૬/૬૮)
માસ+શ=માસ+શન (શાન્તોગિ ૧/૬/૫)=માનેન
(અચળ સ્વે ૧/૨/૬) પદ્ધે-માસ+આ=માસા

❧ વિશેષ :- ૦ છત્ર થી છત્ર અંતે બીજી
વિભક્તિ બહુવચન નુધી

ઐશિને :- નિગાન+ગમ્=નિગ+અમ્=નિગઃ પદ્ધે
નિદાઃ (સમાવાત થી દીર્ઘ) ગત્રીએતે

નુધિએ :- જાવન+કિ=જાવન+ક=જાગનિ

પદ્ધે જાવન+ક=જાગને -આયન ઉપર

૦ બુદ્ધિહિત ભાગ-૧ ૧-૧૭-મ્યાદિની અનુવૃત્તિ
-આદિ શબ્દની વ્યવસ્થા વાચિતા થી પ્રાપ્ત છે અથવા
તો *૧ મનુદ્ધ પ્લુતિ ન્યાયથી પ્રાપ્ત છે.

૦ *૨ ત્યાદિ કહેવાથી ગમ્ તદ્વિતનો ન આવે

[૧૨૨]

(૨૫) નામ સિદ્ધ વ્યવર્તન ૧/૧ ૨૧

★ સૂત્રપૃથ :- નામ સિદ્ધ અવ્યક્તને

* ૧-ન્યાય :- કંપેકાનો ઉપચાર ન્યાય ૧૨. ૫ ૧૨ માં
મનુદ્ધ વ્યક્તિ ન્યાય

* ૨-ત્યાદિ :- ગમ્ પ્રથમ મુન્ડકે મંજરી ૧ ૫ ૧૫૦

★ ધૃતિ :- ચિત્તિ પ્રત્યયે ચ વર્ગે વ્યવજ્ઞારો
ચ પરે નામ વર્ગે મન્

❑ અર્થ મોરિતિ કુર્કાક મામ્યામ્ । પુટસ્ત્રીયઃ ફિદલ્લે
માદમ્યામ્ । ચર્ચ વિમરિતિતુ વા ભુગતિ કેવારિ માઃ મામઃ ।

❧ પુત્રપથ :- સિત્ પ્રત્યય અને ચ
સિવાયના આદિ વ્યવજનવાળો પ્રત્યય જે
નામ પછી આવે તેને પદ કહેવાય.

★ અનુવૃત્તિ :- મન્ ૧/૧/૨૦

❧ વિશેષ :- મિત્ - જે પ્રત્યયની સાથે
જ અનુવર્તે લેાય તેને સિત્ પ્રત્યયો કહેવાય
= અન્ - જ સિવાયનો વ્યવજન જે પ્રત્યયની આદિમાં
લેાય તે અન્ વ્યવજન

(૫) ઇ.ત. અવન+ઈયમ્ = અવન+ઈય (જુ દલ છે) =
અવઈયઃ આપનો (પુટસ્ત્રી ૨/૧/૭૬ થી ૬)

(અન્) ઇ.ત. વગ્ન+મ્યામ્ = વાગ્ન+મ્યામ્ (પદાન્તે યતા
ન નો ૨ માઃ થી યથ જોવરતિ થી ૩.

(૫) ઇ.ત. વાચ+ચનિ (વાચમ્ ફલ્કતી વાપ્તિને ઇન્ડે
છે.) અદો ય આદિમાં છે માટે ૧જુ પદ ન થાય
૦ આ વૃત્તમાં સિત્ પ્રદબ્ કરીએતા પજુ હુમ
વિભક્તિનો સ્થાનીયતા આવ ખાનીને નરકીય પ્રયોગ
દિ.ક યથ વન છે. છતાં પ્ર-ચાર મિદ્ધનું પ્રદબ્
કરીને વાપ્તિ છે કે પ્રત્યય પર છતાં હુમ વિભક્તિ
સ્થાનીયત્ આવ ખાનીને પદ સગા થતી નથી.

૦ ! મિદ્ધવ્યવજન કેમ કહ્યું ?

રાજાનો મગ્ન+ઝો-જો પ્રત્યય છે

૦ ! નામ કેમ કહ્યું ?

ધાતુમાં ન થાય વચ્ચિન=વચ્ચનિ

★ યેપવૃત્તિ :- મામ્+મ્યામ્-આ વૃત્ત થી પદ
અન્ - મામ્+મ્યામ્ (માઃ ૨/૧/૭૨ થી ક-ના+મ્યામ્
અર્થ મો ગંગા ૧/૩/૨૨ થી ૨ લેાપ) મામ્યામ્, વિકલ્પે
મામ્+મ્યામ્=માદ+મ્યામ્ (પુટસ્ત્રીયઃ ૨/૧/૭૬
થી ૬) જે વ નો લેાપ ન થાય તો માસામ્યામ્
(જત્ર જાઃ સ્વામો ૧/૪/૧)

૦ કહેવાક આચાર્યો સર્વ વિભક્તિમાં જ નો વિકલ્પે
લેાપ છન્ડે છે

ત્યારે :- માઃ પદ્ધે માઃ (પ્ર. એ વ.)

[૧૨૩]

(૨૬) દન્તપાદનાસિકાહૃદયામૃગ્યૂપોદકદોષ-
કૃચ્છકૃતો દત્તપન્નસૂ હૃદસન્યૂષનુદન્દોપ-
ન્યકચ્છકન્વા ૨/૧/૧૦૧

★ સૂત્રપૃથ :—(૧) દન્ત (૨) પાદ (૩) નાસિકા
(૪) હૃદય (૫) અમૃજ (૬) યૂષ (૭) ઉદક (૮) દોષ
(૯) ચક્રત (૧૦) શક્રત — (૧) દત્ત (૨) પદ (૩) નસૂ
(૪) હૃદ (૫) અસન (૬) યૂષન (૭) ઉદન (૮) દોષન
(૯) ચક્રન (૧૦) શક્રન વા ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :— શસાદૌ સ્યાદૌ પરે દન્તાદીનાં દશાનાં
દત્તપ્રમૃતયો દસાદેશાઃ વા સ્યુઃ । દત્તઃ દન્તાન્ ।
દદ્મ્યામ્ । પદઃ પાદાન્ । પદ્મ્યામ્ પાદામ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સ્યાદીના શસૂ વગેરે પ્રત્યયો
ભાગે ત્યારે દન્ત નો દત્ત પાદ નો પદ, નાસિકા નો
નસૂ, હૃદય નો હૃદ, અમૃજ નો અસન, યૂષ નો
યૂષન, ઉદક નો ઉદન, દોષ નો દોષન, ચક્રત નો
ચક્રન, અને શક્રત નો શક્રન આદેશ વિકલ્પે થાય
છે. દન્ત (દાંત)+શસૂ= (૧) દત્ત+શસૂ=દત્ત+અસૂ=દત્તઃ
વિકલ્પે (૨) દન્ત+શસૂ=દન્તાન્ (શસોડતાસથ ૧/૪/૪૯)
દન્ત+મ્યામ્= (૧) દત્ત+મ્યામ્=દદ્મ્યામ્ (ધૃતસ્તૃતીયઃ
૨/૧/૭૬) પક્ષે (૨) દન્તામ્યામ્ (અત આઃ સ્યાદૌ)
એ જ રીતે પાદ+શસૂ=પદઃ પક્ષે પાદાન્-પગોને
પાદ+મ્યામ્=પદમ્યામ્ પક્ષે પાદામ્યામ્

★ અનુવૃત્તિ :— માસનિશાડસનસ્ય શસાદૌ હુગ્વા
૨/૧/૧૦૦ થી શસદૌ સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :— ૦ શસૂ વગેરે ત્યાદિની ખીજ
વિભક્તિ બહુવચન થી સપ્તમી વિભક્તિ બહુવચન
૦ નામના રૂપોની સાધનિકાની દૃષ્ટિએ ઉપરોક્ત
આદેશોના બે ભાગ પડી શકે
(૧) ન અન્ત્ય હોય તેવા શબ્દો ચક્રન શક્રન
(૨) ન અન્ત્ય ન હોય તેવા શબ્દો દત્ત થી હૃદ
ન અન્ત્યાદેશ વાળા શબ્દોની સાધનિકા નીચેના
બે સૂત્રો ૨૭-૨૮ મુજબ થશે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

નાસિકા (નાક)+ટા=નાસિકયા પક્ષે નાંસા સ.એ.વ.—
હૃદય+ડી=હૃદયે પક્ષે હૃદિ-હૃદયમાં

[૧૨૪]

(૨૭) અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮

★ સૂત્રપૃથ :— અનઃ અસ્ય

★ વૃત્તિ :— ડ્યામઅધુદ સ્વરે ચ અનોડસ્ય હુક્
સ્યાત્ । યૂષ્ણઃ, યૂષાન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :—અન્ ના અ નો ડી પ્રત્યય
અને ધુદ્ વર્જિત સ્વરાદિ (સ્યાદિ) પ્રત્યયો.
પરમાં આવે તો લોપ થાય છે.

યૂષ નો દન્તપદ...૨/૧/૧૦૧ થી યૂષન્
૦ યૂષ+શસૂ=યૂષાન્ (શસોડતા ૧/૪/૪૯) વિકલ્પે
યૂષન+શસૂ આ સૂત્રથી અ લોપ થતાં યૂષન+
અસૂ=યૂષ્ણ (રપૂવર્ણાન્નો થી ણ)

❧ અનુવૃત્તિ :— શ્વન્ યુવન્ મધોનો ડી-સ્યાચધુદ
સ્વરે ચ ડઃ ૨/૧/૧૦૬ થી ડી સ્યાચધુદસ્વરે

❧ વિશેષ :— ૦ ડી-નારી જ્ઞાતનો સ્ત્રયકર્ત્ર
૦ ધુદ વર્જિત-ધુદ સંજ્ઞા-શિર્ષુટઃ ૧/૧/૨૮, પુલ્લિયોઃ
સ્યમોજસૂ ૧/૧/૨૯ બન્ને સંજ્ઞાથી પુલ્લિંગ-સ્ત્રીલિંગમાં
-સિ, અમૂ, ઔ, જસૂ, -પાંચે ધુદ છે.
નપુંસકલિંગે-જસૂ અને શસૂ નો શિ જેમકે :-
(પુ.) રાજન્+શસૂ=રાજન્+અસૂ=રાજ્+અસૂ=રાજ્ઃ રાજાઓને
(સ્ત્રી) રાજન્+ડી=રાજન્+ઈ=રાજી-રાણી (જ્+ઞ્=જ્ઞ)
ન નો ઞ્ -તવર્ગશ્વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી થયો છે.
(૩ નપું) =કુલ+જસૂ=કુલ+શિ(નપુંસકસ્યશિઃ ૧/૪/૫૫)
કુલ+નૂ+ઈ (સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/૬૫)=કુલાનિ -(નિદીર્ઘઃ)
૦ ? સ્ત્રી પ્રત્યય ડી કેમ કહ્યું ?

કુલ+ડી (સપ્તમી એ વ)=કુલે

૦ ? અધુદ કેમ કહ્યું ?

રાજાનો=રાજન્+ઔ - (ઔ ધુદ છે)

૦ ? સ્વર કેમ કહ્યું ?

રાજમ્યામ્=રાજન્+મ્યામ્ (અધુદ છે પણ સ્વરાદિ નથી)
ન નો લોપ - નામ્નોનો ૨/૧/૯૧ થી થયો. તેથી
રાજ+મ્યામ્ થયું

[૧૨૫]

(૨૮) નામ્નોનોડનહઃ ૨/૧/૯૧

★ સૂત્રપૃથ :— નામ્નઃ નઃ અનહઃ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તે નામ્નોઃ નસ્ય હુક્ સ્યાત્,
સ ચેદહનો ન સ્યાત્ । યૂષમ્યામ્, યૂષામ્યામ્ ।

ક્રિ પ્રત્યય — પદને અન્તે નામના ન નો લેાપ થાય છે એ ને અદ્દ નો ને ન લેાપ નો જેનકે. — પૂર્વ આશ્રાયણ પૂર્ણ+આમ=આ મુનથી ને લેાપ પૂર્ણ+આમ=પૂર્ણઆમ — ચિદ્દેવ પૂર્ણ+આમ=પૂર્ણઆમ (જન આ: મ્યારી)

*** અનુવૃત્તિ** — હો રૂઢ પદનંદ ૧/૮૨ થી કાઢાને

ક્રિ વિશેષ :— ૦૧ અદ્દનું વર્તન કેમ હતું? અદ્દનંદ-અદ્દન+નંદ (અદ્દન છે માટે આ વ્યયી ન નો લેાપ ન થાય.) અદ્દન+નંદ:—[ગુરુચરિત્ર ૧/૭૫ થી ૨ અદ્દનંદ]

૦૨ નામ કેમ હતું?

અદ્દન કાળુ હતું. અન્તર્ધર્મી શિર-અન્તરદાદ. ય: ૪ ૬ ૬/૩/૩૮ થી શિર નો લેાપ — અન્તર્ધર્મી અદ્દ નામન થતા અદ્દન

૦૩ માતૃપુત્ર: કેમ થયું?

મહા પુત્ર કવિ મત્ર પુત્ર મત્રન+પુત્ર, પૂર્વપદ મત્રના પદ છે તેથી આ વ્યયી ન નો લેાપ થયો

[૧૨૬]

(૧૬) રંગા વા ૧/૧/૧૦૬

*** મુનપ્રથ** — કે કો વા

*** વૃત્તિ** :— દહાર સો ૪ પદનાઅવ રૂપા વ્યાપ્તિ. વૃત્તિ, વૃત્તિ પુષ્પ

ક્રિ પ્રત્યય — કે કાર અને હો પરમાં લેાય ત્યારે [જન અન્તે વાગ્યા નામના] અન્ત નો જ નો ભુક્તિ [વિદ્દેવ થાય છે. પૂર્ણ+હં=પૂર્ણ+હં (૧) પૂર્ણ (અવર્ણ+હં) પદો પૂર્ણ+હં=પૂર્ણ+હં (આ મુનથી જ લેાય) = પૂર્ણ+હં (૨) =પૂર્ણ (૩) પૂર્ણ+અન્ત નો જ ન લેાય ત્યારે પૂર્ણ+હં થયું.

*** અનુવૃત્તિ** — અન્તર્યામ ૨/૧/૧૦૮

ક્રિ વિશેષ :— ૦૧ પ્રત્યય-અધર્મી વિવક્ષિત એવંઅધર્મી અધર્મી. કે પ્રથમા-દિતીયા દિવ્યવત્તો જો ને અન્તે યંત્રો કે રૂપો :- અધર્મ+ઓ=અધર્મ+રં=અધર્મ+રં=અધર્મ પદે અધર્મ — એ અધર્મના

[૧૨૭]

(૩૦) ભુગંગાન્નામ: ૨/૧/૧૦૩

*** મુનપ્રથ** :— ભુગ્ જાત: અન્ત-આવ:

*** વૃત્તિ** — આગ રસકામસ્ય દ્વાં દગ્ધો સ્વો દેવ ઉદ્દગ્ધાગ. વિષય: દિવ્ય. વિષયભાગ. અદ્દ. સ્વભાવિકતાનુ દેવ ઉદ્દગ્ધાગ સ્વભાવે વિષયભાગ: ૧ દે વિષય: ૧ દ્વાં ભાગનાઅવધ: ૧

ક્રિ પ્રત્યય :— આપ્ વચ્ચેને [આ કારનાત સ્ત્રીલિંગને વચ્ચેને] અન્ત આ કારનાત નામના આ નો જો (સ્ત્રીલિંગ) અને ગણાદિ સ્વરદાદ પ્રત્યયો પરમાં લેાય ત્યારે લેાય થાય છે. જેનકે :- વિષયા-દિતીયા અ.વ. વિષયા+શ્મ=વિષયા+શ્મ (આ મુનથી આ લેાય)= વિષયા દિતીયા અ.વ. વિષયા+દા=વિષયા+આ=વિષયા

૦૧ સ્વગદિ કેમ? વિષયા+શ્મ+વિષયા+શ્મ

૦ અદ્દન: સ્વભાવુ ક્ ૧/૮/૮૮ થી અધ્યાપનમાં

નિ નો લેાય નર્દા થાય. જેનકે ત્યાં જ કારથી પદ લેાયનું વિધાન છે. તેથી દે વિષયા:

*** અનુવૃત્તિ** :— જ્ઞા. પૂર્ણ મંગેના હોઆનુદ્ધ સ્વા ૪ ૪: ૨/૧/૧૦૩ થી રોઆગ ઉદ્દ સ્વં.

ક્રિ વિશેષ :— ત્રિદેવ અ. માં દગ્ધારિ ત્યાં ને ખસેને અદ્દ સ્વરે હતું છે.

૦૧ આગ વર્તન કેમ?

ગાગ+અદ્દગાગા: ગાગાઅને — નીલિત છે.

૦૨ આગ કેમ હતું?

તરી: — કે કાર. છે માટે લેાયન થાય

૦ અન્ત દિવ્યવત્તુ :- વિષયના + શ્મ = વિષયના

૦ દાદા+દે. પ)=દાદા+દે=દાદાનામના એ લેવેને

[૧૨૮]

(૩૧) રૂઢોડાન્તર્મદ્ ૧/૮/૧૦૬

*** મુનપ્રથ** :— રૂઢ-અન્ત: અન્ત: રૂઢ ઉદ્

*** વૃત્તિ** — રૂઢોડાન્તર્મદ્નામના અદ્દ સ્વરે: અન્ત. ૧ મુની

ક્રિ પ્રત્યય :— ત્રિશબ્દને વચ્ચેને અન્ત રૂઢે ૧ કારનાત તથા રૂઢે ૨ કારનાત રૂઢે ૩ ની સાથે અનુક્રમે દીપ્ત દે કારનાત, દીપ્ત ક કારનાત થાય છે. જેનકે :- મુનિ+ઓ=મુની

★ અનુવૃત્તિ :— ઔતા ૧/૪/૨૦

❧ વિશેષ :— અસ્ત્રોઃ કેમ કહ્યું ?

—અતિસ્વિયૌ (સ્ત્રીને ઓળંગી જનારા પુરુષો) સ્ત્રિયાઃ
૨/૧/૫૪ થી રૂ નો રૂ આદેશ

પ્રશ્ન ? સ્ત્રિયાઃ ૨/૧/૫૪ એ પર સૂત્ર છે તો આ
સૂત્રનું પ્રયોજન થું ?

સ્ત્રી શબ્દના વર્જન દ્વારા એમ જણાવે છે કે પર
એવા રૂ આદેશ વડે કરીને રૂ, રૂ ના સ્થાનમાં
દીર્ઘ રૂ, જ નો આધ થતો નથી તેથી જ અતિસ્વિ
+જસમાં અતિસ્વયઃ (જસ્યેદૌત્ ૧/૪/૨૨ થી) થયું.
પણ સ્ત્રિયાઃ સૂત્ર લાગ્યું નહીં.

એજ રીતે હિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ હિઙૌ ૧/૪/૨૫માં
પણ સ્ત્રિયાઃ આધક બનશે નહીં.

પુનઃપ્રશ્ન :—અતિશસ્ત્રિ+ઔમાં અતિશસ્ત્રી કઈ રીતે થયું?

* ન્યાય :— અર્થવદ્ પ્રહણે ન અનર્થકસ્ય મુજબ અર્થ-
વાન એવો શસ્ત્ર શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે અનર્થક
સ્ત્રી શબ્દ ગ્રહણ કર્યો નથી. માટે ઔ ની સાથે દીર્ઘ
શસ્ત્રી બની શકયું.

૦ ? સહયૌ, પત્યૌ કઈ રીતે થયું ?

સહિ+હિ (સપ્તમી એ.વ.)=સહિ+ઔ (કેવલ સહિ
પતેરૌઃ ૧/૪/૨૬ થી)=સહ્ય+ઔ (સ્વર્ણાદિસ્વે થી રૂ)
=સહ્યૌ-અહીં ઔ ની સાથે દીર્ઘ રૂ ની પ્રાપ્તિ છે
પણ સૂત્રના વિધાન સામર્થ્યથી થાય નહીં.

[૧૨૯]

(૩૨) જસ્યેદૌત્ ૧/૪/૨૨

★ સૂત્રપૃથ :— જસિ ઇત્-ઔત્

★ વૃત્તિ :— રૂદુન્તયોર્ઙ્ગસિ પરે એદૌતૌ સ્યાતામ્ ।
મુનયઃ । [મુનિમ્, મુની, મુનીન્]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— રૂ કારાન્ત ઉ કારાન્ત
નામો પછી જસૂ પ્રત્યય આદેતો અન્ત્ય રૂ
અને રૂ નો અનુક્રમે ઇત્, ઔત્ આદેશ થાય છે
મુનિ+જસ=મુને+અસ=મુનય+અસ (એદૌતૌડયાઙ્
૧/૨/૨૩)=મુનયઃ

★ અનુવૃત્તિ :— રૂદુતૌડસ્ત્રેરીદત્ ૧/૪/૨૧ થી
રૂત્+રૂત્

❧ વિશેષ :— ૦ ? જસૂ કેમ કહ્યું ?

મુનિ + સિ = મુનિઃ

૦ ? અતિસ્વયઃ કેમ થયું ?

પૂર્વસૂત્રમાં જે અસ્ત્રોઃ કહ્યું, તેની અનુવૃત્તિ અહીં નથી.
તેથી અતિસ્વિ+જસનું અતિસ્ત્રો+જસ થઈ અતિસ્વયઃ થયું

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

(૩) સાધુ+જસ=સાધો+જસ=સાધવ+જસ=સાધવઃ સાધુઓ
વુદ્ધિ+જસ=વુદ્ધે+અસ=વુદ્ધય+અસ=વુદ્ધયઃ

★ શેષવૃત્તિ :— પ્રથમા :— મુનિઃ મુની મુનયઃ

દ્વિતીય :— મુનિમ્ મુની મુનીન્

(મુનીન્=મુનિ+શસ શસોડતા થી મુનીન્ થયું છે)

[૧૩૦]

(૩૩) ટઃ પુન્સિ ના ૧/૪/૨૪

★ વૃત્તિ — રૂદુન્તાભ્યાં પુન્સિ ટાયા ના સ્યાત્ ।
મુનિના [મુનિભ્યામ્, મુનિભિઃ]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— રૂ, રૂ અન્તે હોય
તેવા પુલિંગ નામોમાં ટા પ્રત્યયનો ના
આદેશ થાય છે. જેમકે મુનિ+ટા=મુનિ+ના=
મુનિના-મુનિવડે (તૃતીયા એકવચનનું રૂ છે)

★ અનુવૃત્તિ — રૂદુતૌડસ્ત્રેરીદત્ ૧/૪/૨૧ થી
રૂત્+રૂત્

❧ વિશેષ :— ૦ ? પુલિંગ કેમ કહ્યું ?

વુદ્ધિ+ટા=વુદ્ધયા-મુદ્ધિવડે રૂ કારા. સ્ત્રીલિંગ છે.

૦ નપુંસકલિંગ :— અમુના કુલેન માં ના કઈ રીતે થયો ?
અહીં અનામ્ સ્વરે ૧/૪/૬૪ થી નૂ નો આગમ થયો
છે પછી અમુન્+ટા (આ)-થી અમુના થયું અમુના કુલેન
૦ અન્ય ઉદાહરણ

અતિસ્વિ+ના (ટા)=અતિસ્વિના (સ્વર્ણાન્નો થી ણ)
સ્ત્રીને ટપી નય તેવા પુરુષો વડે.

૦ પુલિંગમાં-અમુના-અદસ+ટા-આદ્વેરઃ ૨/૧/૪૧ થી
સૂ નો અથતાં અદ+અ+ટા) લુગસ્વાદેત્ય ૨/૧/૧૧૩
થી અદ+અ અદ+ટા-મોડવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી અમ+ટા
પ્રાગિનાત્ ૨/૧/૪૮ થી અમુ+ટા આ સૂત્રથી અમુના
તૃતીયા મુનિના મુનિભ્યામ્ મુનિભિઃ

[૧૩૧]

(૩૮) ટિપ્પણિ ૧૬૪૩

★ મુદ્રાધ્ય : ટિ નિ પ્રતિનિ

★ મુનિ : — મુનિવિદિતિદિવસતે તદ્વત્તવસાતે
પ્રત્યક્ષાત મુદ્રાધ્ય મુદ્રાધ્ય મુદ્રાધ્ય

❧ મુદ્રાધ્ય : — વિન વચ્ચેનું ક્યાદિ
વ્યવસ્થા પિ વિન (કે દમિ, દમ્પટિ) પ્રત્યક્ષા ૫૫
કર્તા કાકાના, કાકાના, નાનાના અને
કેના અનુક્રમે અને પ્રાચીન છે જેમકે :-
મુનિ + ૮ = મુને - ૮ (આ મુદ્રાધ્ય ૭)
મુદ્રાધ્ય (મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી પ્રત્યક્ષા)
મુદ્રા - મુદ્રાધ્ય નિદેશવત

★ અનુક્રમ : ૧/૫/૧૦૦ ૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
(૩) ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

❧ વિશ્લેષ : — મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી
મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦
મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦
મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦
મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦

મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦
૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

૦ મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી —

૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦
૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

[૩૩૩]

(૩૫) મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦

★ મુદ્રાધ્ય : મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦

★ મુનિ : — મુનિવિદિતિદિવસતે તદ્વત્તવસાતે
પ્રત્યક્ષાત મુદ્રાધ્ય મુદ્રાધ્ય મુદ્રાધ્ય મુદ્રાધ્ય

❧ મુદ્રાધ્ય : — [નામને અને મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી
૫૫ થી ૫૫ થી (મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી) અને મુદ્રા
(૫૫ થી) નો ૨ વ્યાપ્તિ થયે] પ્રત્યક્ષા
પ્રત્યક્ષા પિ વિન મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૫૫ થી
(પ્રત્યક્ષા ૫/૫/૧૦૦ પ્રત્યક્ષા) જેમકે :-
મુનિ + ૮ = મુને + ૮ (મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૫૫ થી ૧)
થી ૭) - મુને + ૨ (આ મુદ્રાધ્ય ૨) = મુને.
(૭ મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી વિનમ) એવ મુનિ
૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૫૫ થી

❧ વિશ્લેષ : — ૧ મુદ્રા ૫૫ - મુદ્રા ૫૫
મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી
૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૦ ૧ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી
૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી
૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

(૧) મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૧/૫/૧૦૦ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૦ ૧/૫/૧૦૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

[૩૩૩]

(૩૬) ટિપ્પણિ ૧/૫/૧૦૦

★ મુદ્રાધ્ય : — ટિપ્પણિ

★ મુનિ : — મુનિવિદિતિદિવસતે તદ્વત્તવસાતે

❧ મુદ્રાધ્ય : — મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી મુદ્રાધ્ય ૫૫ થી ૧/૫/૧૦૦

★ અનુક્રમ : ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦ ૧/૫/૧૦૦

❧ વિશ્લેષ : — ૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૧ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

૦ મુદ્રા ૫૫ થી મુદ્રા ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી ૫૫ થી

બુદ્ધિ+આમ્=બુદ્ધ્યામ્=બુદ્ધિમાં અહીં દ નિશાની વાળો છે તેથી ડૌ ન થયું.

૦ સૂત્રમા હો: એમ નિર્દેશ ન કરતાં હિ: નિર્દેશ પ્રથમાન્ત કરવાથી સમમી એ.વ નો જ હિ: આવે. ચતુર્થી એ.વ. હે- નહીં.

૦ જ કાર અન્ત્ય સ્વરાદિ લોપ માટે છે.

૦ અન્ત્ય ઉદાહરણો

મુનિ+હિ=મુનિ+ઙૌ = મુન+ઔ (હિત્યન્ત્ય સ્વરાદે: ૨/૧/૧૧૪ થી જ લોપ થયો) = મુનૌ - મુનિમાં માનુ+હિ=માનુ+ઙૌ=માન+ઔ માનૌ-સૂત્રમાં

[૧૩૪]

(૩૭) હિત્યન્ત્યસ્વરાદે: ૨/૧/૧૧૪

★ સૂત્રપૃથ :— હિતિ અન્ત્ય સ્વરાદે:

★ વૃત્તિ :— અન્ત્યો ય: સ્વર: તદાદે: શબ્દસ્ય હિત્યપ્રયયે લુક્ સ્યાત્ । “આચન્તવદેકસ્મિન્” ।

[મુનૌ મુન્યો: મુનિષુ । સમ્બોધને :-]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— હિત્ (હિ-હત્) પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો તથા સ્વરાદિ (એટલે અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વના સ્વર સહિત) લોપ કરવો. જેમકે મુનિ+હૌ=મુન+ઔ=મુનૌ

★ અનુવૃત્તિ :— લુગસ્યાદેત્યપદં ૨/૧/૧૧૩થી લુ

❧ વિશેષ : ઉદાહરણો :-

૦ સાધુ+હિ=સાધુ+ઙૌ (હિ-ઙૌ) સાધ+ઔ=સાધૌ

૦ પિતૃ + હ-સ = પિતૃ+હૃ (ઘ્રોતોહૃ ૧/૪/૩૭) = પિત+હૃ=પિતુ:

૦ મહત્+ઙ + કર: = મહ+આ+કર: (અન્ત્ય સ્વરાદિ લોપથી અત્ લોપ) મહાકર: - મોટાનો હાથ

૦ સમમી :- મુનૌ/મુન્યો: મુનિષુ

[૧૩૫]

(૩૮) હસ્વસ્ય ગુણ: ૧/૪/૪૧

★ વૃત્તિ :— સિના સહ ગુણો ભવતિ । હે મુને

■ [હે મુનો, હે મુનય: એવં રવિ પ્રવૃત્તય: ।

સાધુ પ્રવૃત્તય ઉકારાન્તા અપ્યેવન્]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— (આમંત્રણ અર્થમાં

વર્તતા હસ્વ સ્વરનો) સિ સાથે ગુણ થાય છે. હે મુને - મુનિ + સિ (સંબોધને) = મુને થયું (જ નો ગુણ પ થાય. ગુણોડરેદાત્ ૩/૩/૨ સૂત્રથી)

★ અનુવૃત્તિ :- માતુર્માતિ: પુત્રોડદે સિનાડમન્ત્યે ૧/૪/૪૦ થી સિનામન્ત્યે

❧ વિશેષ :- ૦ હસ્વસ્વર :-

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ - (પાંચ)

૦ અહીં ગુણ કહેવાથી ગુણ શબ્દ થતો નથી. પણ સૂત્ર ગુણોડરેદાત્ લાગીને આસન્ન પરિકાંપા મુજ પ ગુણ થાય જેમકે હે નો પ થયો છે. એટલે હે+સ=પ, હ+સ=ઓ, ઋ+સ=અર, તેથી હે બુદ્ધે, હે માનૌ, હે પિતરૂ એવા રૂપો થશે.

૦ ? હસ્વસ્ય કેમ હતું ?

હે શ્રી: - હે લક્ષ્મી -અહીં શ્રી હીયં હે કારા છે -તેથી ગુણ ન ગયો.

૦ ? હે કર્તૃ, હે વારિ, હે વપુ કઈ રીતે થયું ?

૦ આ ત્રણે શબ્દો નપુંસક લિંગી છે. તેથી જનતા-લુપ્ ૧/૪/૫૬ પરસૂત્ર અળવાન થવાથી સિ નો લોપ થશે. -લુપ્ કરણે સ્થાનિવદ્ ભાવ નિપંધાર્થમ્ -ન્યાયથી સિ નો લોપ સ્થાનિવદ્ ન થાય. તેથી આ સૂત્ર લાગશે નહીં. પણ જાનિતા લગ્ના ૧/૪/૬૧ મુજથી વિકલ્પે સિ નો લોપ થાય છે. તેથી સિ નો લુપ્ ન થાય ત્યારે વિકલ્પ પદો ગુણ પ્રાપ્ત થશે -જેમકે કર્તૃ+સિ તેથી હે કર્ત: એ રીતે હે વારં હે વપા થાય.

★ એપવૃત્તિ :- સંબોધન :- હે મુને । હે મુનૌ ।

હે મુનય: એજ રીતે રવિ (મુખ) વગેરેના રૂપો થાય. જેમકે રવિ: સ્ત્રી સ્વયં:

રવિમ્ સ્ત્રી સ્ત્રીન્ વગેરે

મુનિ અનુસાર જ રૂપો થશે.

૩ કારાન્ત સાધુ=સાધુ શબ્દના રૂપો

૦ પ્રથમા :- માયુ: માયુ માયવ:

(૧-હિ.) માયુ+ઙૌ=માયુ- (દ્વંતોડરેદાત્ ૩/૩/૨ થી ૩ દીર્ઘ

(૧-ગ) માયવ: - માયુ + ગમ્ = માયો + અમ

0 અન્ય ઉદાહરણ

स्त्री+अम्=स्त्रीम् पक्षे स्त्रियम्

स्त्री+शस्=स्त्रीः पक्षे स्त्रियः

अेञ् रीते परमस्त्रियम् - परमूस्त्रीम्

★ શેષવૃત્તિ :— અતિશ્ચિ શબ્દના રૂપો ઉપરોક્ત સૂત્ર ૭૯માં લખ્યા છે તેથી અહીં ફરી નોંધેલ નથી. શ્લોક :- ઓસ્, ઓ કાર પર છતાં નિત્ય ઇચ્છુ આદેશ થાય છે, અમ્-જાસ્ પર છતાં વિકલ્પે ઇચ્છુ થાય છે. અન્યત્ર ઇચ્છુ આદેશ સ્ત્રીના ગૌણત્વમાં પુલ્લિંગે થતો નથી.

[१३८]

(४१) सख्युरितौऽशावैत् १/४/८३

★ सूत्रपृथः— सख्युः इतो अशौ ऐत्

★ वृत्ति :— इदन्तस्य सखि शब्दस्य स्वसम्बन्धिन्य-
सम्बन्धिनि वा सिवजे^१ शेषे घुटि ऐत् स्यात् । सखायौ ।
सखायः । सखायम् । सखायौ । सखीन् ।

॥ वृत्त्यर्थः — शि (नपुंसक लिंग -
 प्रथमा - द्वितीया अ.व.) ने वहाँने अन्य
 शेषधुद्र प्रत्ययो पर उतां इस्व इकारा सखि
 शब्दने स्वसम्बन्धि के अन्य सम्बन्धिमां
 -अन्त्य इ ने थाय छे. प्रथमा द्वि.व.
 सखि+औं=सखे+औं -आ सूत्रयी ए=सखाय
 +औं=सखायौ थशे. ० प्रथमा अ.व. सखि+जस्
 =सखि+अस्=सखायः ० द्वितीया अ.व -सखि
 +अम्=सखे+अम् = सखाय् + अम् = सखायम्
 ० ? शेषधुद्र केम कहुं ?

सखि+शस्त्र=सखीन्-शस्त्र प्रत्यय छुट् नथी भाटे
इ ने। ए नं थये।

★ અનુવૃત્તિ :- વા: શેપે ૧/૪/૮૨ થી શેપે

ॐ विशेष — प्रथमा विर्भाक्तमां धुद्र सि
 लागे छतां ऋद्वानसू-पुसद् शोऽनेहसश्च सेर्गः १/४ ८४
 थी सि तो डा.थरी. तेथी सखि+सि=सखि+डा=सख
 +आ=सखा ज्येवं प्रथमा ज्येकवयन्तुं ३५ थरी.

० ? इत् डेम कश्चु ?

सखी+औ=सख्यौ थशे *नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्यापि

0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

* न्यय :- नामग्रहणे-न्याय '१६, पृ. १६ -

ગ્રહણમ્--ન્યાયથી નામના ગ્રહણથી લિંગ-વિશિષ્ટનું
પણ ગ્રહણ થાય છે. અને *એકદેશવિકૃતમનન્યવત્
એ ન્યાયથી એકદેશ વિકાર પામેલો હોય તો તે ભિન્ન
ગણાતો નથી તેથી બન્ને ન્યાયોને આશ્રીને અહીં
સહ્યુઃ પછી રૂઢિ એમ અલગ મુકયુઃ તેથી માત્ર ફકારા-
ન્ત એવો હ્રસ્વ સહિ શબ્દ ગ્રહણ થશે-પણ દીર્ઘ
સહી -સ્ત્રીલિંગનું ગ્રહણ થશે નહીં.

0 ? શિ વર્ગના કેમ કયું ?

अतिसखि+जस्=अतिसखि+शि(नपुं सकस्य शिः १/४/५५)
 अतिसखिन्+इ (अनामूस्वरे १/४/६४ थी न् व्यागम)
 =अतिसखी+नि (नि दीर्घः १/४/८५ थी दीर्घ ई)
 =अतिसखीनि-३५ थयुं

અહીં શિ વર્જન છે તેથી ફ.નો. એ ન થાય.

૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ?

संशोधनमां -सि प्रत्यय ध्रुव नथी. तेथी हे सखिन
सि=हे सखे (ह्रस्वस्य गुणः १/४/४१ थी गुण थयो)

૦ ? અશાવૈત્ત ને બદલે સૂત્રમાં અશાવાયૂકેમ ન મુક્યું ?
— જો અશાવાયૂ મુકે તો એદૈતોડચાચ્ચ એ સૂત્ર લગાડવાની જરૂર ન રહે તે દૃષ્ટિએ અશાવાચ્ચ યોગ્ય લાગે પણ અનેક વર્ણ : સર્વસ્ય પરિભાષા મુજબ સચ્ચિ ના હ ને બદલે આખા સચ્ચિ શબ્દનો જ આદેશ થઈ જશે.

0 प्रथमा :- सखा सखायै सखायः

0 द्वितीया :- सखायम् सखायौ सखीन्

0 અન્ય ઉદાહરણ :—

પ્રિય સહાયી - પ્રિય છે મિત્ર જેને તે બંને

[୧୩୯]

(४२) ननाडिदेत् १/४/२७

★ सूत्रपृथः— न नाडित् पेत्

★ धृति :— केवल सखि पतेय^१ष्टाया ना डिति
परे एच्चेाक्तः, स न स्यात् । सख्या सख्ये । केवल
इत्युक्तेः समस्तस्य स्यात् । प्रियसखिना । प्रियसख्ये ।

★ વૃત્ત્યથ^૧ :— કેવળ સ્વાસ્થિ-પતિ શબ્દ પછી
તા પ્રત્યયનો ના થાય નહીં.

○ □ ○ □ □ □ ○ ○ ○ ● □ □ ● □ ○ ○

* न्याय :- एकदेश-न्याय ८, ५ ८.

અન્ત્ય ન્ લોપ થતાં પચ્ચ.

આજ રીતે સપ્તન્, અષ્ટન્, નવન્, દશન્, એકાદશન્ થી અષ્ટાદશન્ સુધીનાં રૂપોમાં સમજવું.

૦ શતાનિ સહસ્ત્રાણિએ શત સહસ્ત્રના પ્રથમા દ્વિતીયા બવ.ના રૂપો છે. જેની સાધનિકા કુણ્ડાનિ માફકજ સમજવી (નપુ.સકલિંગે-કુણ્ડ શબ્દ).

અહીં શત-સહસ્ત્ર થી પર સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/૬૫ સૂત્રથી ન્ કારાન્ત માનીએ તો પણ આ સૂત્ર થી જસ્-શસ્ નો લોપ થશે નહીં. કેમકે સન્નિપાત લક્ષણો વિધિરનિમિત્ત ન્યાય લાગીને જસ્-શસ્ના સ્થાને થયેલો શ્ચિ તેનો વિધાતક બને નહીં.

૦ સૂત્રમાં ષ્ પછીના ન્ નો ન ૧ ઋષુવર્ણાન્નો થી કયો છે તેથી ણઃ એમ લખ્યું.

[૧૪૫]

હસ્વ હ કારાન્ત સાધનિકા સમાપ્ત
(૪૮) ધાતોરિવર્ણોવિર્ણસ્યેયુવ્સ્વરે પ્રત્યયે ૨/૧/૫૦

★ સૂત્રપૃથ :— ધાતોઃ ૬ વર્ણ ઉ વર્ણસ્ય
ઇય્ ઉવ્ સ્વરે પ્રત્યયે

■ નિયઃ ૧ નિયા ૧ નીમ્યામ્ ૨ ૧ નિયે ૧ નિયઃ ૨ ૧

❧ વૃત્ત્યથ :— સપ્તમ્યા આદિઃ પરિભાષા
૭/૪/૧૧૪ થી સ્વરે પરે સમજવું ધાતુના ૬
વર્ણ અને ઉવર્ણનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં
અનુક્રમે ઇય્-ઉવ્ થાય છે. જેમકે :— નિ+ઔ
=નિચૌ થશે. ની— લઘ્જનાર,

❧ વિશેષ :— અહીં 'દીર્ઘ' હ કારા. ની
શબ્દનું ઉદાહરણ છે : [ર્ણીગ્રપ્રાપ્તે] ની ધાતુ છે.
પાઠે ધાત્વાદેર્ણો નઃ ૨/૩/૬૭ થી જ નો ન્ થયો છે.
નયતિ ઇતિ કિવપ્ થી ની શબ્દ બન્યો છે.

૦ સપ્તમ્યા આદિઃ થી સ્વરે નો અર્થ સ્વરાદૌ થયો છે.

૦ સૂત્રમાં પ્રત્યયે એમ કહ્યું છે તેથી *પ્રત્યયાડપ્રત્યયોઃ
પ્રત્યયસ્યૈવ ન્યાયથી પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય છે.

૦ ? પ્રત્યય કેમ ? ની+અર્થઃ = ન્યર્થઃ નેતાનુધન,
લૂ+અર્થઃ =લ્વર્થઃ — લણનારનું ધન બનેમાં સ્વર
પરમાં છે પણ પ્રત્યય નથી.

૦ નાયકઃ કેમ બન્યું ?

*પ્રત્યયા ન્યાય-૨, ૫-૫૧.

ની+નક્ ૦ નૈ+અક્=નાયકઃ અહીં ની પછી સ્વરાદિ
પ્રત્યય છે. પણ નામિનોડકલિહલેઃ ૪/૩/૫૧ વૃદ્ધિ
સૂત્ર પર સૂત્ર છે માટે પૂર્વાત્ *પરમ્ વલિય ન્યાયે પર સૂત્ર
લાગતાં. —ઈ નો ઇય્ ન થયો.

૦ ધાતુ કેમ કહ્યું ?

લક્ષ્મી+આસ=લક્ષમ્યાઃ અહીં *લક્ષ્મી ધાતુ નથી.

૦ હ-ઉ વર્ણ કેમ કહ્યું ?

મ્લૈ+અ+તિ=મ્લાયતિ — ધાતુ એ અન્તવાળી છે માટે
સૂત્ર ન લાગે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

લ્+ઔ=લુવ=ઔ=લુવૌ —એ લણનાર

ક્રિયાપદ :— અધિ+ઇ+અન્તે=અધિ+ઇય્+અન્તે ૪/૨/૧૧૪
અનતોડન્તો થી ન્ લોપ અધીયતે —તેઓ બણે છે.

લ્+ઉસ=લુલ્+ઉસ (દ્વિધાતુઃ પરાક્ષા હો ૪/૪/૧ થી
દ્વિત્વ, હસ્વઃ ૪/૧/૩૯) લુલ્વ+ઉસ (ક નો ઉવ્)
=લુલુઃ —તેઓએ લણ્યું.

★ શેષવૃત્તિ :—

૦ પ્રથમા :— ની નિચૌ નિવઃ

૦ દ્વિતીયા :— નિયમ્ નિચૌ નિવઃ

૦ તૃતીયા :— નિચા નીમ્યામ્ નીમિઃ

૦ ચતુર્થી :— નિચે નીમ્યામ્ નીમ્યઃ

૦ પંચમી :— નિચઃ નિમ્યામ્ નીમ્યઃ

૦ ષષ્ઠી :— નિચઃ નિચોઃ નિચામ્

૦ સપ્તમી :— નિચામ્ નિચોઃ નીધુ

[૧૪૬]

(૪૯) નિયઆમ્ ૧/૪/૫૧

★ વૃત્તિ :— નિચઃ પરસ્ય હેરામ્ સ્યાત્.
નિચામ્ ૧ હે નીઃ ૧

■ એવં લૂઃ લુવૌ લુવઃ લુવિ હે લૂઃ

❧ વૃત્ત્યથ :— નિઃ થી પર રહેલા હિ
(સપ્તમી એ.વ.) નો આમ્ (આદેશ) થાય છે.

ની + હિ = નિય્ + આમ્

(ધાતોરિવર્ણો...૨/૧/૫૦ થી નિચ

*પરિભાષા સ્પર્શ પરમ્ ૭/૪

*લક્ષ્મોડન્તસ્ય ઉણાદિ ૭/૫ થી હ પ્રત્યય

મૂલ લાગતુ નથી ટકુ નવતિ દ્વિતિ ત્રિવૃ (નિવૃ
૫/૧/૧૪૮) ત્રિવૃત્તે: ૨/૧/૫૮ થી ચુ

વસી+અસ=અન્નચુ+અસ

(૩) સમુચ્ચવ. -મટન+સુ=સહસ્ત્ર સહસ્ત્રવ+અસ

[૧૫૦]

(૫૩) વેમુવાડલિયા: ૧/૪/૩૦

★ મૂલપૃથ :- વા રૂઃ ઉચ્ચ: અ-લિયા:

★ વૃત્તિ :- ઇયુસ્થાનિનો ચો નિત્યસીછિદગવીતો
વદન્તાત્ મીવજાતવરેયો સ્થાવરદિવા દે શસ્ શસ શમો
વા લુ: । મુથિયે મુથિયે । મુથિયા: મુથિય., ૨ ।

✠ પુરપથ :- છો શબ્દને વર્ણને રૂઃ,
ઉચ્ચ સ્થાનવાળા નામો બે નિત્ય સીછિગી
એવા દીધે ફે-ક્રવાળા નામો હોય તો તેનાથી
પર સ્થાપિના દિત્ પ્રાપ્ત થા. ડસિ. ટસ,
કિને બહો અનુક્રમ દે શસ શસ શમ વિકલ્પે
થાય છે. જેમકે :- મુથી+કે=મુથિય+કે
(સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨) થી =મુથિય+પ=મુથિયે
વિકલ્પે મુથિય+ફે=મુથિય+પે=મુથિયે
એજ રીતે મુથિય+ડસિ/ટસ=મુથિય+અસ
=મુથિય પક્ષે (વાસ) મુથિયા:

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) લિયા કિતાં વા દે શસ
શસ શમ ૧/૪/૨૮ કિતાં દે શસ શસ શમ

✠ વિશેષ :- ૦ જેમને છેડે આનેલા ફ નો
ફ, ક નો ટગુ બોલાતો હોય તેવા નિત્ય સીનિગી
શબ્દો જ અર્ધો લેવાના છે.

૦ અલિયા: કેમ કહ્યું ?

છી શબ્દને નિવચ ન લાગે સ્ત્રીત: ૧/૪/૨૯
થી એક જ રૂપ થાય સિયે, સિયા:

□ ૧ ઇયુ. કેમ કહ્યું ? આખ્યાવતિ - આપી બા-ચે
-આપી+કે=આપી+ફે-આપી શબ્દ દીધે ફે કારાન્ત
છે પણ તેના ફ્ય થતો નથી.

૦ સ્ત્રીત: કેમ કહ્યું ?

મવકિયે-યવકા દીધે ફે કારાન્ત છે પણ સ્ત્રીલિંગ
નથી તેથી ક નો ફે આદેશ ન થાય -યવકિય+અ

□ અન્ય ઉદાહરણ :-

ક મુ+કે=મુમ+કે=મુવે પક્ષે મુમ+ફે=મુમો-બવા માટે

બુ+અસ=બુવ. પક્ષે બુબ+શસ બુવા: - એજ પ્રમાણે
અતિથિયે પક્ષે અતિથિયે । થિયે પક્ષે થિયે

[૧૫૧]

(૫૪) આમો નામ્યા ૧/૪/૩૧

★ મૂલપૃથ :- આમ: નામ્ વા

★ વૃત્તિ :- મુથિયામ્, મુથીનામ્ । [મુથિયામ્,
મુથિય ।]

✠ પુરપથ :- [ફ્ય, ઉચ્ચ સ્થાનવાળા
સીછિગી દીધે ફે, ક અન્તવાળા નામથી
પર પક્ષી બહુવચનના આમ્ નો નામ્ વિકલ્પે
થાય છે.] મુથી+આમ્=મુથિય+આમ્. સંયોગાત્
૨/૧/૫૨ ફે નો ફ્ય [વિકલ્પે મુથી+નામ્=મુથીનામ્

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સ્ત્રીત: ૧/૪/૨૯

(૨) વેમુવાડલિયા: ૧/૪/૩૦ થી ઇયુવ: અલિયા:

✠ વિશેષ :- સિદ્ધહેમ બ્યાહરણમાં વૃત્તિ
આપી છે તે મુજબ ઉપર કો સમા અર્થ લખેલ છે,
-તે ઉપરાંત -આ નિયમ “છી” શબ્દને લાગતો નથી.
જેમકે છી+આમ્=છી+નામ્=છીનામ્-એક જ રૂપ થશે.

૦ ૧ ઇયુવ કેમ કહ્યું ?

પ્રથીવામ્-પ્રથી ના અન્ત્ય ફે નો ફ્ય થતો નથી માટે
વિકલ્પે મૂલ ન લાગે

૦ ૧ સ્ત્રીત: કેમ કહ્યું ?

મુથિયામ્ મુથી+આમ્ અર્ધી ફે નો ફ્ય તો થયો પણ
આલિંગ નથી.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

અતિબુ+આમ્ = અતિબુવામ્ પક્ષે અતિબુગામ્ -બવાને
ટપી જનાર વડે

★ શેષવૃત્તિ :- મુથી+કિ=મુથિય+ફે=મુથિય

[૧૫૨]

(૫૫) શ્રુતો: ૨/૧/૫૩

★ વૃત્તિ :- બુનોસ્વર્ણસ્વ સ્વરાગ્રે વળ સ્યાત્ ।

અતિબુરૈ, અતિબુવે અતિબુવા: અતિબુવ: ૨ । અતિ-

બુગામ્ અતિબુવામ્, અતિબુવિ

★ શેષવૃત્તિ :- હે અનિય: । નિત્યરનીત્વ

અમાવાત્ ગ્રામણ્યે ઇત્યાદૌ, આઘ્યૌ પ્રઘ્યૌ ઇત્યાદૌ
ઇયુસ્થાનિત્વાભાવા ચ્ય નાયં વિધિઃ । ક્વિવન્તા
ધાતુત્વં નોઙ્ઙન્તિ શબ્દત્વં ચ પ્રતિપદ્યન્તે ઇત્યેષાં
ધાતુત્વં જ્ઞેયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ : - બ્રૂ-શ્નુ (બ્રૂ શબ્દ, શ્નુ
પ્રત્યય)ના ડ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર આવે
તો ઉવ થાય છે. (બ્રુવમ્ અતિક્રાન્તા છી)
(૧)(૪.એ.)અતિબ્રૂ+હં=અતિબ્રૂવેપક્ષેવેયુવોઽસ્ત્રિયા
૧/૩/૩૦ થી દૌ થતાં અતિબ્રૂવ+હં (દૌ)=અતિબ્રૂવૌ
(૨)(૫.૬/એ.)=અતિબ્રૂ+હસિ-હસૂ અતિબ્રુવઃ પક્ષે(દાસૂ)
અતિબ્રુવાઃ (૩)(૬.૫.) અતિબ્રૂ+આમ્=અતિબ્રુવામ્
પક્ષે = અતિબ્રુણામ્ પ્રત્યેક સ્વરાદિ પ્રત્યય
લાગતાં ડ નો ઉવ થયો છે.

★ અનુવૃત્તિ :— સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨ ધાતોરિવર્ણો
વર્ણસ્યે યુવસ્વરે પ્રત્યયે ૨/૧/૫૦ ઉવર્ણસ્યે ઉવ્ સ્વરે
પ્રત્યયે

❧ વિશેષ :— ૦? સંયોગાત્ કેમ કહ્યું ?
ચિન્વન્તિ-ચિ+નુ
૦? સ્વરાદિ કેમ કહ્યું ? બ્રૂ+સિ=મ્
૦? પ્રત્યય કેમ કહ્યું ? મ્+અગ્રમ્=મ્+અગ્રમ્
૦ બ્રૂ શબ્દ હોવાથી શ્નુ પ્રત્યય હોવાથી પૂર્વના
સૂત્રોથી અપ્રાપ્ત હોતા આ સૂત્ર બન્યું.
૦ સિદ્ધહેમ વ્યા -વૃત્તિ મુજબ- બ્રૂ શબ્દ અને શ્નુ
નો ડ વર્ણ સંયુક્ત અક્ષરથી પર હોય તો ડ વર્ણનો
ઉવ થાય છે. જેમકે આપ+શ્નુ+અન્તિ=આપ્નુ+અન્તિ
આપ્નુવન્તિ-તેઓ મેળવે છે

★ શેષવૃત્તિ :— નિત્યસ્ત્રીલિંગત્વના અભાવે
ગ્રામણી, યવક્રી શબ્દોમાં તથા આઘ્યૌ, પ્રઘ્યૌ વગેરેમાં
ઇય્ ઉવ્ સ્થ.નિત્વ અભાવે આમ્ નો નામ્ તથા દૌ
દાસૂ દાસૂ દામ્ ત્રિધ ન થાય.
ક્વિવન્તા ક્વિવમ્ અન્તવાળા ધાતુત્વને છોડતા નથી-
ને શબ્દત્વને પામે છે. ન્યાય ૪૮ પૃ ૯૫.

[૧૫૩]

(૫૬) યોઽનેકસ્વરસ્ય ૨/૧/૫૬

★ સૂત્રપૃથ :— યઃ અનેકસ્વરસ્ય

★ વૃત્તિ :— અનેકસ્વરસ્ય ધાતોરિવર્ણસ્ય સ્વરાદૌ

પ્રત્યયે પરે યઃ સ્યાત્ સહ્યૌ ર સહ્યઃ ર । સહ્યુઃ ર
સહ્યામ્ । સહ્યિઃ । એવં પતીઃ । પત્યૌ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ : -અનેક સ્વરાવાળા *ધાતુના
ઇ વર્ણનો સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં આવતા
ય્ થાય છે.

[સહ્યામ્ ઇચ્છતિ ઇતિ સહ્યીયતિ સંહ્યીયતિ
ઇતિ ક્વિપ-અતઃ થી અકારલોપ, યોઽશિતિ
ય લોપ થતા સહ્યી થયું-સહ્યીઃ પ્રથમા એવ]
પ્રથમા-દ્વિતીયા દ્વિ.વ.-

સહ્યી+ઔ=સહ્યૌ+ઔ=સહ્યૌપ્રથમા-દ્વિતીયા બ.વ.
સહ્યી+અસૂ=સહ્ય+અસૂ=સહ્યઃ પંચમી-ષષ્ઠી એ વ.
સહ્યી+હસિ/હસૂ=સહ્યી+હસૂ (લિતિલિતીય હસૂ
૧/૪/૩૬)=સહ્ય+હસૂ=સહ્યુઃ

૦ ષષ્ઠી બ.વ.-

સહ્યી+આમ્=સહ્ય+આમ્=સહ્યામ્

૦ સપ્તમી એ.વ.

સહ્યી+હિ=સહ્ય+હિ=સહ્યિ

[એજ પ્રમાણે પતીઃ પતી શબ્દ પતીમ્ ઇચ્છતિ
ઇતિ ક્વિપ-]

૦ પતી+ઔ=પત્યૌ+ઔ=પત્યૌ

ઉપરોક્ત બધાં ઉદાહરણોમાં સ્વરાદિ
પ્રત્યય પૂર્વે અન્ત્ય દીર્ઘ ઈ નો ય થયો છે.

★ અનુવૃત્તિ :— ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યે યુવ્ સ્વરે
પ્રત્યયે ૨/૧/૫૦ થી ધાતોરિવર્ણઃ સ્વરે પ્રત્યયે.

❧ વિશેષ :— અનેક સ્વર :— ન એક સ્વરઃ
ઇતિ અનેક સ્વરઃ -એક કરતાં વધુ સ્વર હોય તે

૦ અનેકસ્વરી કેમ કહ્યું ?

નિયૌ-અહીં ની ધાતુના ઇ નો ઇય્ થયો છે. અનેક
સ્વરી નથી. પરમનિયૌ-પરમ નો ની સાથે સમાસ છે
ધાતુ તો એક સ્વરી જ છે.

૦ ઇ વર્ણસ્ય કેમ કહ્યું ?

હહ્યુઃ :-હ ધાતુ-હસૂ પ્રત્યય છે.અન્ત્ય ડ છે માટે ય ન થયો

૦? ઇવર્ણાદિ ૧/૨/૨૧થી ઇનોય પ્રાપ્ત છતાં આ સૂત્ર
કેમ કહ્યું ? ધાતોરિવર્ણો થી ઇય્ ન થાય માટે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :— ચિ+હસૂ=ચિચિ+હસૂ=ચિચ્યુઃ
તેઓએ સંગ્રહ કર્યો (પરોક્ષા ત્રિ.પુ.બ.વ.) -અન્ત્ય
ઇ નો ય થયો છે. ની+હસૂ=નિન્યુઃ તેઓ લઇ ગયા.

અહીં બન્ને સૂત્રો પર સૂત્ર હોવાથી તે પહેલા લાગશે અને અહીંથી નો બાધક બનશે તેથી ક્ર નો અર્ ન થાય — પણ બે વાન્યતઃ પુમાંષ્ટા ૧/૪/૬૨ થી પુવંત લાવ થાય તો કત્વ+હિનું કર્તારિ એવું રૂપ થઇ શકે. (ક્ર નો અર્)

૦ *ચ કાર હિ થી પર છે માટે પૂર્વ સૂત્રથી પ્રત્યય લેતા ધુન્ની અનુવૃત્તિ આવે.

૦ ? હો ચ એમ કેમ કહ્યું ?

પિતૃ+આ=પિત્રા (આ પ્રત્યય છે)

૦ ? ક્રત્ એમ કેમ કહ્યું ?

ગૃ+હિ ટ્રિ-હ્રસ્વ ક્ર કાર પછી હી નથી.

૦ ? અન્ય ઉદાહરણ :—

નૃ+અમ્=નર+અમ્=નરમ્-પુરુષને

નૃ+હિ=નર+હિ=નરિ-પુરુષમાં

★ શેષવૃત્તિ :— ૦ સંબોધનમાં “હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ ૧/૪/૪૧ થી હે પિતઃ થશે (ક્ર નો અર્) (અમ્) પિતરમ્ (ઔ) પિતરૌ (ક્ર નો અર્) (શસ્) —પિતૃન્ —પિતૃ+શસ્ (જસોડતા ૧/૪/૪૬) (આ) પિત્રા=પિતૃ+તા (ઙવળાદિ થી ક્ર નો ૨) (મ્યામ્) પિતૃમ્યામ્=પિતૃ+મ્યામ્ (મિસ્) પિતૃમિઃ=પિતૃ+મિસ્ (હે) પિતૃ+હે=પિત્ર+એ=પિત્રો

[૧૫૭]

(૬૦) ક્રતો હુર ૧/૪/૩૭

★ સૂત્રપૃથ :— ક્રતઃ હુર

★ વૃત્તિ :—ક્રતઃ પરયોર્કસિ હસોર્કર સ્યાત્ । પિતુઃ ૨

■ પિત્રોઃ ૨ પિતૃણામ્ પિતરિ પિતૃષુ । એવં નૃ બ્રાતૃ પ્રમૃતયઃ

■ વૃત્ત્યર્થ :— ક્ર કારાન્ત નામથી પર રહેલાં હસિ. હસ્ પ્રત્યયનો હુર આદેશ થાય છે. પંચમી પાઠી અ.વ. પિતૃ+હસિ/હસ્=પિતૃ+હુર=પિતૃ+હર=પિતૃ બન્નેમાં હુર પ્રત્યય લાગી સમાન રૂપ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— એવાદમ્યાં હસિહસોરઃ ૧/૪/૩૫ થી હસિહસોઃ

*ચકારો ન્યાય-૬૧, ૫-૫૧.

■ વિશેષ :— ૦ હુર માં હ્રસ્વ છે તેનાથી અન્ય સ્વરાદિ લોપ થાય છે.

૦ ન્યાય :— *ક્રકારોપદિષ્ટઃ કાર્યઃ લકારસ્થાપિ ન્યાયાનુસાર ક્ર કારથી કથિત કાર્ય લ કારને પણ થાય છે —ક્રફિઙાદીનાં હ્રસ્વલઃ ૨/૩/૧૦૪ —ક્ર ના લ ૨ નાં લ નું વિધાન કરે છે. —તેથી વિદ્લ+હસિ-હસ્ =વિદ્લ+હુર=વિદ્+હુર=વિદુલઃ

★ શેષવૃત્તિ :— (૬-૭ દિ વ.) પિતૃ+ઓસ્=પિત્રોઃ (૬-બ.વ.) પિતૃણામ્ (૭-એ.) પિતરિ આ રીતે નૃ-બ્રાતૃ વગેરેના રૂપો થાય.

[૧૫૮]

(૬૧) નુર્વા ૧/૪/૪૮

★ સૂત્રપૃથ :— નુઃ વા

★ વૃત્તિ :— નામિ દીર્ઘઃ । નૃણાં-નૃણામ્

■ વૃત્ત્યર્થ :— નૃ શબ્દથી પર નામ પ્રત્યય હોય ત્યારે અન્ય ક્ર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. જેમકે :— નૃ+નામ્=નૃણામ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય ત્યારે નૃણામ્ (રજ્જ્વર્ણાન્નાંળલચટત ૨/૩/૬૩ થી નૂ નો ન)

■ વિશેષ :— ૦ નૃ શબ્દ ગૌણ હોય ત્યારે પણ આ સૂત્ર લાગે છે જેમકે :— અતિનૃણામ્ પક્ષે અતિનૃણામ્ પુરુષોને આળંગી જનારાઓનાં

★ શેષવૃત્તિ :— નૃ ના અન્ય રૂપો ક્ર કારા. નામો જેવા થાય છે. — (૧-એ) ના (નૃ+ઙા) (૧-દિ.) નૃ+ઔ=નરૌ (૧-બ.) નૃ+અમ્=નરઃ (૨-એ) નૃ+અમ્=નરમ્ (૨-બ.) નૃ+શસ્=નૃન્ વગેરે.

[૧૫૯]

(૬૨) નૃ સ્વસૃ નપ્ત નેષ્ટ ત્વષ્ટ ક્ષત્ હૌત્ પૌત્ પ્રશાસ્ત્રો હુદ્યાર ૧/૪/૩૮

★ સૂત્રપૃથ :— નૃ-સ્વસૃ-નપ્ત-નેષ્ટ-ક્ષત્ હૌત્-પૌત્-પ્રશાસ્ત્રઃ છુટિ આર

★ વૃત્તિ — તૃચતૃન્નન્તસ્ય સ્વસ્ત્રાદીનાં ચ છુદ્યાર સ્યાત્ । [ઇતિ પચ્ચસ્વાર પ્રાપ્તાવપિ વિશેષત્વાત્ “ક્રદુ શનસ્વ ઇત્યાદિનાં સેર્કા કર્તાં । અતિકર્તાં] કર્તારૌ । કર્તારઃ કર્તારમ્ । કર્તારૌ ।

*ન્યાય-૧૪, ૫-૬૦-૬૨.

■ શેષ વિન્યસ. :— એવંનપ્ત પ્રવૃત્તયઃ ।

❧ પુત્યથ :— તૃ (તૃચ્-તૃન્) અન્તે હોય તેવા નામો, સ્વસ્તૃ, નપ્ત, નેષ્ટ, ત્વષ્ટ, ક્ષતૃ, હાતૃ પોતૃ તથા પ્રસાર્તૃ નામોના જ્યારે 'પુદ્' પ્રત્યયો લાગે ત્યારે અન્ત્ય ક્રૃ નો આર થાય છે. [વિશેષમાં "ક્રદુશનસ્...સોર્ધા" ૧/૪/૮૪ થી કવ્+સિ નો કવ્+ઙા થશે તેથી કવ્+આ=કર્તા અને અતિકવ્+ઙા=અતિકવ્+આ=અતિકર્તા-કર્તાને ૨૫ી ગણેલા થયું]

કવ્+ઞો=કર્તાર+ઞો=કર્તારો

(ક્ર નો આ સૂત્રથી આર થયો)

કવ્+અસ્=કર્તાર+અસ્=કર્તારઃ

કવ્+અમ્=કર્તાર+અમ્=કર્તારમ્

અર્ધો પુદ્ એટલે કે સિ, અમ્, ઞો, જસ ક્ષલ પાંચ પ્રત્યય થાય પણ સિ માં વિશેષ-નિયમથી ઙા થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— ક્રતોદ્...૧/૪/૩૭ થો ક્રતઃ

❧ વિશેષ :— ૦ આ યત્ ૨૨ સમ્યન્ધિ અને અન્ય સમ્યન્ધિ બંનેને લાગે છે, જેમકે અતિકર્તારો. ૦ તૃ શબ્દના અર્થવાદુ નું મદ્યથ કન્વ થી પ્રત્યય મદ્યથ કરતા હતા નપ્ત વગેરેનું અક્ષમ મદ્યથ નિયમને ખાટે છે -કેમકે અર્થવશ પ્રદળેનાનર્થકરય પ્રદળમ્ તૃ મદ્યથથી રાહ છે હતાં નપ્ત વગેરેના મદ્યથથી અન્ય ઉચ્ચારિને આ સૂત્ર લાગશે નહીં જેમકે . વિન્ય-વિતરો, માતૃ-માતરો વગેરેમાં આર થયાં નહીં (આ કથન ઉચ્ચારિને વ્યુત્પન્ન માનતા પક્ષને અનુસરે છે.)

૦ પુદ્ એમ કેમ કહ્યું ?

વર્તુલ્લે ૧૨૧ કરનાર કુળને જો અર્ધો કવ્ નપુઃસકલિંગે છે. નપુઃસકલિંગમાં "નિર્પુદ્" સૂત્રથી જસ-વસ નો સિ આદેશ જ પુદ બને. તેથી અર્ધો જ નો આર ન થયો સૂત્ર સંબંધિ ૨૫૪તા :— પ્રગામ્નઃ ક્યુ છે ૫૫ ક્રતોદ્ધાર થી પ્રગામ્નઃ થયું ન્નેષ્ટએ જનાં પ્રગામ્નઃ ક્યુ તે એમ સૂચવવા કે નપ્ત-પ્રગામ્નઃ વગેરેનો જે જ તેગો આર થાય છે, એટલે કે પ્રગામ્નઃ+જ=પ્રગામ્નઃ દીર્ઘ જ છે ખાટે ક્રતોદ્ધાર ન લાગે ૫૫ પ્રગામ્નઃ જ થાય.

-૦- એકે કવર્ ઉર્વરય પરિભાષા મુજબ આર અનેક નર્પનામો છે અને તે સર્વના ગ્થાને ન થાય ખાટે જ નો પ્રત્યય કરી દીર્ઘ ક્ર કર્યો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :— તૃ-(કર્તૃ)-કર્તારો વગેરે સ્વચ્-બહેન-સ્વચારો, નપ્ત-પોત-નપ્તારો, નેષ્ટ+યત્ કરનાર-નેષ્ટારો, ત્વષ્ટ-સૂત-ત્વષ્ટારો વગેરેમાં જ નો આર થાય છે.

★ શેષવૃત્તિ :— બાકીના રૂપો પિતૃ જેવા થાય એટલે કે (૨-બ) કૃતૃન્ (૩-એ.) કર્તા (૩-દિ.) ક્રતુ-બામ્ વગેરે

[૧૬૦]

(૬૩) ક્રતસ્તુનસ્તૃ ૧/૪/૯૧

❧ સૂત્રપૃથ :— ક્રતઃ તુન તૃચ્ પુસિ

★ વૃત્તિ :— કુશો યસ્તુન તત્સ્યસોપ પુટિ પોતૃચ્ રયાન્ । (કોષ્ટા), કોષ્ટારો । કોષ્ટારઃ । શેષવૃત્તિયેવ હે કોષ્ટા । પુટિતિકિન્ કોષ્ટદ્

❧ પુત્યથ :— કુશ્ ધાતુને લાગેલો તુન્ (કોષ્ટા) તેને શેષપુદ્ પ્રત્યય પગ હતાં અન્ત્ય તુ નો વ બોલાય છે. (પુસિ - જે તે શબ્દ પુદ્લિંગમાં હોય તે) [કોષ્ટા+સિ=કોષ્ટા+ઙા=કોષ્ટાર] પ્રથમા દ્વિ.વ.થી દ્વિતીયા દ્વિ.વ. (જો) કોષ્ટા+ઞો=કોષ્ટા+ઞો (આ સૂત્રથી દ્ થયો) =કોષ્ટાર+ઞો (વ સ્વસ્તૃ ..૧/૪/૮૪ થી આર)= કોષ્ટાર એજ રીતે કોષ્ટા+અસ્=કોષ્ટારઃ

૦ શેષપુદ્ કેમ કહ્યું ?

હે કોષ્ટા-કોષ્ટા+સિ (તૃચ્-સ્વ ગુણઃ)

૦ પુદ્ એમ કેમ કહ્યું ?

કોષ્ટદ્-કોષ્ટા+શસ્ (શસોડતા સઘ્ન નઃ પુસિ)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨ થી શેષ, (૨) પુટિ ૧/૪/૯૮

❧ વિશેષ :— ૦ કુશ્ ધાતુ-કોષ્ટિ રિતિ-કુશ્+તુન્* પ્રત્યય કોશ્+તુ (લગાવાન્ત્વસ્વ થી યુગ્) કોષ્+તુ (યત્સૂત્ર...૨/૧/૮૭ થી વ) કોષ્ યિયાળ (તવર્ગધર્મ...૧/૩/૯૦ થી દ્).

૦ ? 'પુસિ' કેમ કહ્યું ? કોષ્દનિ (નપુઃનિમ) કોષ્દનમ્+વિ

૦ ? પુદ્ કેમ કહ્યું ? કોષ્દન-દ્વિ બ.વ.-પુદ નથી. ખાટે તૃચ્ આદેશ ન થયો

[૧૬૧]

*ક્ર-પિ-ક-ય-વિ...તુન્ ઉચ્ચારિંગ્ય વિરૂતિ સૂ.૧૭૭૩, ૪.૧૨

(૬૪) ટાદૌ સ્વરે વા ૧/૪૯૨

★ વૃત્તિ :— તુનસ્તૃચ્ । કોષ્ટ્રા-કોષ્ટુના કોષ્ટ્રે, કોષ્ટ્રે । કોષ્ટ્રુઃ કોષ્ટ્રોઃ ૨ ૧ કોષ્ટ્રોઃ, કોષ્ટ્રવોઃ ૨ । કોષ્ટ્રિ-કોષ્ટ્રવૌ

★ અનુવૃત્તિ — કોષ્ટ્રમ્યામ્ ૩ આમિતુ નિત્યત્વાત્ પૂર્વ નામિકૃતે સ્વરાદિત્વાભાવાત્જભાવઃ કોષ્ટ્રનામ્ । કોષ્ટ્રપુ । ઋકારાન્તાદયોડપ્રસિદ્ધઃ । એકારાન્તઃ અતિહેશવ્દઃ સ્વરાદાવયાદેશઃ । અતિહયૌ । સમ્બોધને “અદેતઃ” સ્યમો. ઇતિ સિલ્લુકિ । હે અતિ હે ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— ટા (ટ. એ. વ.) વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં (ટા, ડો, ડસિ, ડસ, ડિ, ઓસ) (પુર્વિલગ એવા) કુશ ના તુવ્ પ્રત્યયનો તુચ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. (કોષ્ટ્રુ-કોષ્ટ્રુ યે રૂપો થાય છે).

(ટા) ટ. એ. વ. કોષ્ટ્રુ+ટા=કોષ્ટ્રુના (ટઃ પુંસિના ૧/૪/૨૪) વિકલ્પે કોષ્ટ્રુ + ટા (આ) = કોષ્ટ્રુ (ઘ્વણાદિસ્વે થી ક્રનો ૨) એજ રીતે

(ડો) ચતુર્થી એ. વ. કોષ્ટ્રુ+ડો=કોષ્ટ્રુવે=કોષ્ટ્રો+હો (હિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ થી ઓ) કોષ્ટ્રુ + ઇ (ઓદૌતોડવાય્ થી અવ) =કોષ્ટ્રુવે પક્ષે =કોષ્ટ્રુ (હસિ) (હસ) - પંચમી - પછી એ વ.

કોષ્ટ્રુ+હસિ-હસ=કોષ્ટ્રો+હસિ/હસ (હિત્યદિતિ થી ઓ) =કોષ્ટ્રો + ૨ (પદોદ્ભ્યાંહસિહસોરઃ ૧/૪/૩૫ થી ૨=કોષ્ટ્રો વિકલ્પે કોષ્ટ્રુ+હસિ

-હસ=કોષ્ટ્રુ + હુર (ઋતોહુર ૧/૪/૩૭) =કોષ્ટ્રુઃ (ઓસ) - કોષ્ટ્રુ + ઓસ = કોષ્ટ્રુવ્ + ઓસ =કોષ્ટ્રુવોઃ પક્ષે કોષ્ટ્રુ+ઓસ=કોષ્ટ્રુઃ

(હિ) કોષ્ટ્રુ+હિ=કોષ્ટ્રુ + હો હિઠો ૧/૪/૨૫) =કોષ્ટ્રુ + ઓ = વિકલ્પે કોષ્ટ્રુ + હિ = કોષ્ટ્રુ + હ (અહો ચ ૧/૪/૩૯ અર) = કોષ્ટ્રિ

★ અનુવૃત્તિ :— ૦ કુશસ્તુનસ્તૃચ્ પુ સિ. ૧/૪/૯૧

✠ વિશેષ :— ૦ પરાનિત્યમ્ -ન્ય યથી હસ્વા પથ ૧/૪/૩૨ સૂત્ર નિત્ય હોવાથી આમ્ નો નામ્ આદેશ થાય છે. નામ્ આદેશથી આ સૂત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. કોષ્ટ્રુ+નામ્=કોષ્ટ્રુનામ્ (વીર્ધનામ્યતિસ થી ડ નો ક થયો)

૦ *નિત્યસૂત્રનું લક્ષણ છે કે તે કરે છતે કે ન કરે છતે જે પ્રાપ્તિ રહે તે નિત્ય કહેવાય. અહીં તુચ્ વિકલ્પે કરે તો પણ આમ્ નો નામ્ થશે પણ જે નામ્ કરીએ તો સ્વર-અભાવે તુચ્ ની પ્રાપ્તિ રહેશે નહીં -માટે તુચ્ અનિત્ય છે.

૦ સપ્તમ્યા આદિઃ ૭/૪/૧૧૪ પરિભાષા

૦ કૃતાડકૃતપ્રસંગો વિધિ નિત્યઃ લાગનાથી ટાદિ પર છતાં એવો આદેશ થશે

૦ ટાદૌ કેમ કલું ?

કોષ્ટ્રુ+શસ=કોષ્ટ્રુન (ટા વગેરે સ્વરાદિ નથી માટે તુચ્ ન થયો)

૦ ? પુર્વિલગમાં કેમ કલું ?

કુશકોષ્ટ્રુનેવનાય -અહીં કોષ્ટ્રુ નપુંસકલિંગે છે તેથી તુચ્ આદેશ ન થયો પણ અનામ્સ્વરેનોડન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી ન્ આગમ થયો છે.

★ શેષવૃત્તિ :— (૩-૪-૫ દિ. વ.) માં મ્યામ્ પ્રત્યયથી કોષ્ટ્રુમ્યામ્ થશે. (૭-એ વ.) સુ પ્રત્યય કોષ્ટ્રુપુ દીર્ઘ-ઋ કારાન્ત વગેરે શબ્દો અપ્રસિદ્ધ છે. એટલેકે મોટાભાગે પ્રયોજ્યતા નથી તેથી આ ગ્રન્થમાં લીધેલ નથી.

૬ કારાન્ત શબ્દ :— અતિ હે

સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અચ્ આદેશ અતિહયૌ-અતિહયઃ -વ્યંજનાદિ પૂર્વે કોષ્ટ્રુ ફેરફાર ન થતા અતિહેમ્યામ્ વગેરે પ્રયોગો થાય.

સંબોધનમાં અદેતઃસ્યમોર્હઃ સૂત્રથી સિ લોપાતા અતિ હે । થશે.

[૧૬૨]

(૬૫) આ રાયો વ્યજ્જને ૨/૧/૫

★ વૃત્તિ — વ્યજ્જનાદૌ સ્યાદૌ પરે રૈ શબ્દસ્ય આઃ સ્યાત્ । સુરાઃ । [સ્વરાદૌ આચ્ આદેશઃ સુરાયૌ ।]

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :—વ્યંજનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં રૈ શબ્દના (અન્ય વર્ણનો) આ થાય છે. જેમકે :- સુરૈ+સિ=સુરા+સ=સુરાઃ

૦ અર્હમ્ ૦

❁ સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ ❁

આ વિભાગમાં સ્ત્રીલિંગે રહેલા સ્વરાન્ત નામની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. સ્વરાન્ત પુલિંગમાં આવેલા સૂત્રોનું પુનરાવર્તન ઉચિત રીતે કર્યા બાદ અહીં નવા સૂત્રો તથા સ્ત્રીલિંગે થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ થયે-સ્ત્રીલિંગ (નાદિગતિના નામો) જેમાં નિયમિત માળા-તરી જેવા રૂપો-જે વિશેષ ફેરફાર વાળા નથી. અનિયમિત એટલે નાસિકા જેવા રૂપો જેમાં આદેશોથી ફેરફાર થયો.

સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ :- “સ્વર છે અને તેવા સ્ત્રીલિંગ નામોને સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ કહેવાય.

સ્ત્રીલિંગે જ કારાની પ્રાપ્તિ નથી-મુખ્યત્વે જાત્ર સૂત્ર થી જા કારા તથા ગૌતાદિઓ મુખ્યાન્તે થી જ કારા નામોથી પ્રાપ્તિ છે.

(૧) દીર્ઘ ઇચાવૃ વ્યવ્જનાલે: ૧/૬/૮૫

★ સૂત્રપૃથક :- દીર્ઘ ટો-જાત્ર વ્યવ્જનાત્ર ને:

★ કૃતિ :- ઈર્ષદ્વાવન્તાન્વા વ્યવ્જનાત્ર વગ્ધ મેડું રૂ સ્વાત્ર ૧ મદા ૧

❁ વૃત્તપથ :- જે નામને અને દીર્ઘ ટો તથા જા (જાત્ર) આવેલા હોય તે તથા વ્યવ્જનાત્ર નામોથી પગ-હેલાં સિ (પ્રથમા એ વ.)નો લેખ થાય છે. જેમકે :-

મદ્દામનિન્નાત્ર (જા કારા નામ છે માટે “નિ” પ્રાપ્ત્યને લેખ)

★ અનુવૃત્તિ :- નંદગ: સ્વમેડું રૂ ૧/૪/૪૪ થી રૂઢ

❁ વિશેષ :- નપુમ્બકિને જલેતા ત્રુ ૧/૪/૪૪ એ પગ વ્યવ છે તેથી ત્રાંઆ સૂત્ર લાગે નહીં એટલે કે ઉક ને જલેતે ત્રુ થયે અને ત્રવ ની-વત્ર ત્રાત્ર થયે નહીં

❁ વ્યવ્જનાત્ર વગ્ધ ૨/૧/૮૬ સૂત્રથી લેખ દ્વિદ છે જ્યાં અહીં અત્રવ મદ્દા કરવાનું કાન્ધ એ છે કે મત્રવ વત્રે યન્દોમાં નામોનોગત્રવ: વ્યવથી ત્ર નો લેખ પદેમાં થઈ જાય

૦૧ ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર દાંડીથી છુદ્ધ પાડનાર-અહીં સંવાગમ્યોત્રે સ્કાલ્ડ્ ૨/૧/૮૮થી સૂ લેખ થઈ રાંદ-ધ્વંસ ૨/૧/૮૮થી સૂત્રોત્ર થઈ થઈ આ સૂત્ર આ માટે બન્ધુ?

—૦— સંવાગમ્યોત્રે થી સૂ લેખ થયા બાદ રાંદ-ધ્વંસ એ સૂત્ર નહીં લાગે-કેમકે રાંદ નો સૂ રહેતો નથી વિભક્તિનો સૂ રહે છે. તેથી ત્ર નો રૂ થયે નહીં ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર ૧/૨/૪૫ થી અનુસર-૨ લેખ થતાં ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર આ સૂત્રથી જિ લેખ થતાં ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર અને રાંદ-ધ્વંસ ૨/૧/૮૮ થી સૂ નો રૂ ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર થી ઇચાવૃમ્મનિન્નાત્રાત્ર થયે,

૦૨ ટો જાત્ર કાષ્ઠ સૂત્રથી દ્વિત્ર થયા હોય તો દ્વિત્ર વગ્ધ વિઠ્ઠત્રવગ્ધવત્ર થી આં સૂત્ર લાગે કે નહીં?

—૦— ન વાને-કેમકે સૂત્રોત્રે ટો ટો જાત્ર-સ્પષ્ટ લખ્યું છે વળી “નિ” એમ ૨૧૨૮ લખતાં પૂર્વની આમેજ્જીટ વત્ર ખબ અટકાવી છે.

❁ ટો-જાત્ર કેમ કહ્યું ?

ઘંવ-ઘંવમ્મનિન્નાત્રાત્ર કારાન્ત છે સંવાગમિન્નાત્ર: અકિ-મદ્દા: આદેશોનો એમ ૧૦૧૧-અહીં મોત્રાન્તે દ્વિત્ર

સૂત્રથી આ નો અ થયો. માટે આ સૂત્ર ન લાગે.
એજ રીતે

નિષ્કૌશામ્બિ :- અહીં પ્રાત્યવપરિનિરા ૩/૧/૪૭ થી
સમાસ થઇ અને ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વઃ થી હ્રસ્વ થયું.
માટે આ સૂત્ર ન લાગે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ : (હી) વહુશ્રેયસી+સિ-સિ લોપ
થશે.-વહુઃ શ્રેયસ્યઃ યસ્ય સઃ- અઘાતુર્દદિતઃ ૨/૪/૨
થી હી પ્રત્યય

વ્યંજનાન્ત. -રાજન્+સિ=રાજા.નામ્ને નો ૨/૧/૯૧ થી
ન લોપ, આ સૂત્ર વડે સિ લોપ, નિઘીર્ઘઃ થી આ થયું.

[૧૬૬]

(૨) ઔતા ૧૪/૨૦

★ વૃત્તિ :- આવન્તસ્ય ઔતા સહ એત સ્યાત્ । ગઙ્ ગે ।

■ ગઙ્ ગઃ । ગઙ્ ગામ્ । શસિ પુન્સત્વા-
ભાવાન્તવાભાવેડકારેણ સહ ઘીર્ઘ એવ-ગઙ્ ગાઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્તે આપ્
પ્રત્યય હોય તેનો ઔ સાથે થાય છે ગઙ્ ગા+ઔ
=ગઙ્ ગે થશે (પ્રથમા-દ્વિતીયા-દ્વિવચનનું ૩૫)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) આપોહિતાંયૈયાસ્યાસ-ચામ્
૧/૪/૧૭ થી આપઃ (૨) ટૌસ્યેત્ ૧/૪/૧૯ થી એત્

❧ વિશેષ :- ૦ ? આપ્ કેમ કહ્યું ?

કીલાલપા+ઔ=કીલાલપૌ -અહીં આપ્ પ્રત્યયાન્ત નથી.
પણ પુલ્લિંગ શબ્દ છે. (મન્વન્ ૫/૧/૧૪૭ થી વિચ્)

૦ ? વહુશ્રદ્ધૈર્ઘ કેમ થયું ?

આવન્ત સંખંધિ ઔ સાથે આ ના સ્થાને જ આય
એવા સૂત્ર સંખંધિ જ્ઞાનને લીધે વહુશ્રદ્ધે પ્રયોગ થાય નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :- (૧-ખ) ગઙ્ ગા+અસ્=ગઙ્ ગાઃ
(૨-એ) ગઙ્ ગા + અમ્ = ગઙ્ ગા + મ્ = ગઙ્ ગામ્
(૨-ખ) શસ પ્રત્યયે પુલ્લિંગ અભાવે ન્ નો અભાવ
થતા, ગઙ્ ગા + શસ=ગઙ્ ગાઃ

[૧૬૭]

(૩) ટૌસ્યેત્ ૧/૪/૧૯

★ સૂત્રપૃથ :- ટા ઔસિ એત્

★ વૃત્તિ :- આવન્તસ્ય ટૌસો પરયોરેત્વં સ્યાત્ ।
ગઙ્ ગયા । ગઙ્ ગયોઃ

★ શેષવૃત્તિ :- ગઙ્ ગામ્યામ્ ગઙ્ ગામિઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્તે આપ્
પ્રત્યય હોય હોય તેનો ટા (૩-એ.) અને ઔસ
(૬-૭-દ્વિ.) પ્રત્યય પર છતાં એત્ (૧) થાય છે.

૦ ગઙ્ ગા + ટા = ગઙ્ ગે + આ (ટા)

= ગઙ્ ગય્ + આ = ગઙ્ ગયા

૦ ગઙ્ ગા + ઔસ = ગઙ્ ગે + ઔસ

= ગઙ્ ગય્ + ઔસ = ગઙ્ ગયોઃ

★ અનુવૃત્તિ :- આપોહિતાંયૈયાસ-ચામ્ ચામ્...
૧/૪/૧૮ થી આપઃ

❧ વિશેષ :- આપ્ સંખંધિ વિજ્ઞાનથી
વહુશ્રદ્ધેન પુરુષેણ અહીં આ નો ટા સાથે એ ન થયો.
૦ ? આપ્ કેમ કહો છો ?

કીલાલપા વ્રાહ્મણેન -અહીં ટા નો આ પ્રત્યય જ લાગ્યો
છે, કંઈ ફેરફાર થયો નથી - અહીં કીલાલપિવતિ
(મન્વન્ ૫/૧/૧૪૭ થી) વિચ્ પ્રત્યય થયો છે જે
એત્ છે. તેથી કીલાલપા-આવન્ત શબ્દ નથી.

-હુગાતોડનાપઃ...૨/૧/૧૪૭ થી આ લોપ થયો છે.

★ શેષવૃત્તિ :- ગઙ્ ગા+મ્યામ્=ગઙ્ ગામ્યામ્ ગઙ્ ગા
+ મિસ્ = ગઙ્ ગામિઃ

[૧૬૮]

(૪) આપોહિતાંયૈયાસ્યાસ્યામ્ ૧/૪/૧૭

★ વૃત્તિ :- આવન્તા પરે પાંહિતામ્ એતે આદેશઃ
સ્યુઃ । ગઙ્ ગાયૈ । ગઙ્ ગાયાઃ । ગઙ્ ગાયામ્

■ હ્રસ્વાપચ્ચ ઇતિ આમો નામ્ આદેશે
ગઙ્ ગાનામ્ । ગઙ્ ગાસુ

જે નામને અન્તે આપ્ હોય તેના પછી હિન્
પ્રત્યયો [હિન્/હિન્/હિન્/હિન્] આવે તો તેનો અનુક્રમે
યૈ-યાસ-ચારા-ચામ્ થાય છે.

જેમકે :- હિન્-ગઙ્ ગ+હિન્=ગઙ્ ગા+યૈ=ગઙ્ ગાયૈ

હિન્/હિન્-ગઙ્ ગા + હિન્/હિન્ = ગઙ્ ગાચાઃ

હિન્-ગઙ્ ગા+હિન્=ગઙ્ ગા+ચામ્=ગઙ્ ગાયામ્

❧ વિશેષ :- ૦ આપ્ સંખંધિ વિજ્ઞાનથી
વહુશ્રદ્ધનાય માં યૈ ન લાગે કેમકે ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વઃ થી
હ્રસ્વ થતાં હેડસ્યોર્યાતૈ થી હે નો ય્ થયો-પણ યૈ ન થયો

૭ ? દિગ્ગજા + હ = દિગ્ગજા + ઇ (રૂપાંગગ્રાપ)
દિગ્ગજાને થયું

★ ય્યપ્રવૃત્તિ :— (૧ એ) મદગા+ગમ્=મદગાનામ્
અર્થાત્ મદગાના થી ગમ્ થયું (૩.૫) મદગા+ગમ્=મદગામ્

[૧૬૬]

(૫) પદ્યાર ૧/૮/૬૨

★ મુખ્યૃથ — વન્ પ્રાપ્ત

★ વૃત્તિ — મદગાને આવન્દમ્ય મિના મદ
ગાના હે મદગે

❑ કુરુથ — અભોધનમાં આવ
અતપાળા નામોને મિની સાથે થાય છે.
કેમકે — હે મદગે

★ અનુવૃત્તિ — માતૃમાંતઃ પુરોહિતૃ વિના ગમન્દ્ય
૧/૪/૮૦ થી મિ ના ગમન્દ્ય.

❑ વિદ્યાર — ૦ ? ગમન્દ્ય કેમ કહ્યું ?
મદગા+મિન્દ્ય=મિન્દ્ય છે પણ પ્રથમા એ ન નો છે
માટે ન થયો.

૦ ? ગાપ કેમ કહ્યું ?
દિગ્ગજા — દિગ્ગજા નિગિત દિગ્ગિ વિગ્ગજા છે
૦ ના કાગના નામો કાગાથી હે વિગ્ગજા (વિગ્ગ
જા બાદથી મદગા એ) અર્થાત્ આ વ્યવસ્થા
થય નથી માથાને કદાચ ૨/૮/૬૬ થી વ્યવસ્થા છે

★ ય્યપ્રવૃત્તિ — નાભોધન દિવ હે મદગે=મદગા+
ગો(નોતા ૧/૮/૮૦થીજ) અ. — હે મદગા=મદગા+ગમ્

[૧૭૦]

(૧) નિલ્લદિદ્ દિવ્યગામ્યામ્ય દિવ્યઃ ૧/૮/૬૩

★ મુખ્યૃથ — નિલ્લ દિવ્-દિવ્યગા અમ્ય
અમ્ય દિવ્યઃ

★ વૃત્તિ :— નિલ્લ દે-દિવ્યગામ્યામ્ય નિલ્લદિ
અમ્યો, દિવ્યગામ્યામ્યાનાં થ મિના મદદરવઃ મ્યાલ
દે અમ્ય । દે અમ્ય । દે અમ્ય । દે અમ્ય

❑ ગાગાનો મ્યાનો નો દિગ્ગજા અન્દમ્ય કદા
નાગિદામ્ય નગદમ્ય થા । નિલ્લ : નિલ્લાઃ । નિલ્લા,
નિલ્લાઃ । નિલ્લનામ્. નિલ્લાનામ્ । નિલ્લુ । નલ.
નાલિલ્લઃ । નેનામ્ય, નાગિદામ્યામ્ ।

❑ વૃત્ત્યૃથ — નિલ્લ દે દામ્ દામ્ દામ્
કેનો આદેશ થાય છે તે નિલ્લ દિવ્ (વ છે
ફન્ કેમાં તે દિવ્) આવા નામો તથા બે
સ્વરવાળા અને અમ્યા (માતા) અર્થવાળા
આવન્ત નામો બને (આમન્દ્ય અર્થમાં
વર્તતા સંબોધન વિભક્તિના) સિ સાથે
દસ્ત થાય છે.

હે અમ્યા અમ્યાનમિ-મિ સાથે દસ્ત થતાં
અમ્ય થયું. એ જ રીતે હે અમ્યા હે અમ્ય ।
હે અન્દ વગેરે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— માતૃમાંતઃ પુરોહિતૃ વિના
ગમન્દ્ય ૧/૪/૮૦થી મિના ગમન્દ્ય

❑ વિદ્યાર :— આ મદગા બે વાત સાથે
છે સંબોધન પ્રથમા થા

(૧) નિલ્લદિદ્ નામોના અન્ત્ય દીર્ઘ હે કે દીર્ઘ ક
અન્ત્ય થાય છે કેમકે :— હે દિવ્, હે દિવ્દિન હે થયું
હે વડ વગેરે ન્દનાં + મિ નું દિવિન થયું.
હે શ્રી. નિલ્લદિવ્ નથી વિદ્યાર છે માટે દસ્ત ન થયું.
(૨) બે ન્દનાના-માતા આર્થનાં મ્યાઃ નામો
દસ્ત થાય છે હે અમ્ય ।

૦ નિલ્લદિવ્ કેમ કહ્યું ?
હે કહ્યું :— નિલ્લ નથી-પુરોહિતૃ ૧/૪ છે. જે દસ્ત
પ્રત્યય લાગે છે.

૦ દિવરવ કેમ કહ્યું ?
હે અમ્યાદ-અમ્યાનાં+મિ બદ્ધનરી છે. મ્યાઃ થી અર્થ્યો

૦ ગાપ કેમ કહ્યું ?
હે માતૃ (નાતૃ+મિ=નાતૃ દન્દમ્ય મુળઃ ૧/૪ ૪૧થી
પ્રપ્ત)

★ ય્યપ્રવૃત્તિ :— ગાગાદિ સ્વાદિ દિ.-ન.-ય
થી અ.ન.વ પ્રત્યયો લાન્થા દોષ ત્યારે નિગા મુદ્દના
અન્ત્ય ના નો દોષ થાય છે (માથ નિગા મુદ્દના
૨/૧/૧૦૦ — ગાગિદાને નમ્ આદેશ વન્દવાદ ..
વા ૨/૧/૧૦૧ થી વિદ્યારે થાય છે. પ્રથમા :—
નિગા નિગે નિગાઃ દિતીયા :— નિગામ્ નિગે નિગઃ
નિગાઃ — નિગા+અમ્=નિગ્+અમ્=નિગઃ વિદ્યારે નિગાઃ
(ગોના દોષ ન થયો, દ્વિતીયા :— નિગા નિગવા
નિગ્+અમ્ નિગામ્+નિગ્+અમ્=નિગ્+અમ્+અમ્+અમ્)

સપ્તમી ખ વ. નિશા+સુ=નિશ+સુ

નિજ્+સુ (હુટસ્તૃતીયઃ થી જુ)

નિચૂ+સુ (અધોષેપ્રથમોઽશિટઃ)

નિચૂ+હુ (પ્રથમાદહુટિ)

નિચુ-થયુ.

નાસિકા વિકલ્પે નસ આદેશ

(શસ્) - નાસિકાઃ પક્ષે નસઃ

(મ્યામ્) નાસિકામ્યામ્ પક્ષે નોમ્યામ્

નસ + મ્યામ્ (નસ + મ્યામ્ = (સોરઃ)

=ન+ઉ+મ્યામ્ (ધોવવતિ)=નોમ્યામ્

[૧૭૧]

(૭) સર્વાદિર્ડૂપૂર્વાઃ ૧/૪/૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ— સર્વાદિઃ ડસ પૂર્વાઃ

★ વૃત્તિઃ— સર્વાદિરાવન્તસ્ય ડિતાં ચૈ યાસ્ય યાસ્ય યામો ડસપૂર્વાઃ સ્યુઃ સર્વસ્યૈ । સર્વસ્યાઃ ૨ સર્વસ્યામ્ (શેષઃ ગડગાવત્)

❧ વૃત્યર્થઃ— સર્વાદિના આર્ (આ) અન્તવાળા નામો ડિત્ પ્રત્યયોભાં (હો-હસિ-હસ-હિ) અનુક્રમે ચૈ-યાસ્ય-યાસ્ય-ચામ્ આદેશ ડસ પૂર્વક થાય છે. [હો નો ડસ્યૈ. હસિ નો ડસ્યાસ ડસ નો ડસ્યાસ અને હિ નો ડસ્યામ્]

(૧) હો (૪-એ.) સર્વા+હો=સર્વા+હસ્યૈ=સર્વ+અસ્યૈ=સર્વસ્યૈ

(૨) હસિ/હસ (૫/૬-એ.) સર્વા+હસિ/હસ=સર્વા+હસ્યાસ=સર્વ+અસ્યાસ+સર્વસ્યાઃ

(૩) હિ (૭-એ.) સર્વા+હિ=સર્વા+હસ્યામ્=સર્વ+અસ્યામ્=સર્વસ્યામ્ [ખાકીના રૂપો ગડગા જેવા થાય છે, જેમકે સર્વા સર્વે સર્વાઃ]

★ અનુવૃત્તિઃ— આપોહિતાંચૈયાસ્યાસ્યામ્ ૧/૪/૧૭

❧ વિશેષઃ— આર્ સંબંધિ વિજ્ઞાનથી ખલુપ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્ર પ્રાપ્ત ન થાય. જેમકે પ્રિયસર્વાચૈ દક્ષિણ - પૂર્વાચૈ - દક્ષિણસ્યાથ પૂર્વસ્યાથ યદન્તરાલં તસ્યૈ જો કર્મધારય સમાસ હોય તો દક્ષિણ પૂર્વસ્યૈ થઇ શકે. દક્ષિણા ચાસૌ પૂર્વા ચ.

૦ *તીય માં વિકલ્પે ડિત્ કાર્ય થાય છે, તેથી દ્વિતીયસ્યૈ-દ્વિતીયાચૈ એવા બે રૂપો થશે

*તીયઃ— ખલુદ્વૃત્તિ લઘુ-યાસ્ય યુક્ત પૃ. ૯૯

(તીચંડિત્કાર્યે વા).

૦ ? સર્વાદિ કેમ કહ્યું ?

જો કોઇનું નામ સર્વા હોય તો સર્વાચૈ રૂપ થાય સર્વસ્યૈ ન થાય.

[૧૨૭]

(૮) જરાંયા જરસ્વા ૨/૧/૩

★ સૂત્રપૃથઃ— જરાંયાઃ જરસ્ વા

★ વૃત્તિઃ— સ્વસમ્બન્ધિન્યસમ્બન્ધિનિ વા સ્વરાદૌ સ્થાદૌ । જરસૌ, જરે જરસઃ, જરાઃ । જરસા, જરાયા ।

❧ ઇકારાન્તો બુદ્ધિશબ્દઃ । સ ચ પ્રાયો મુનિવત્ । બુદ્ધીઃ । બુદ્ધી । બુદ્ધયઃ । દ્વૈ બુદ્ધે । બુદ્ધિમ્ । બુદ્ધી । બુદ્ધીઃ । બુદ્ધ્યા ।

❧ વૃત્યર્થઃ— સ્વસમ્બન્ધિ કે અન્ય સમ્બન્ધિ જરા શબ્દનો સ્વરાદિ સ્થાદિ પ્રત્યય લાગતા જરસ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. -(જરા)=વૃદ્ધાવસ્થા (ઔ) -જરા + ઔ=જરૌ (ટૌસ્યેત્ ૧/૪/૧૯ થી ઇ) પક્ષે જરસ્+ઔ=જરસૌ (અસ) જરા+અસ=જરાઃ પક્ષે જરસ્+અસ=જરસઃ (ટા) જરા+ટા=જરે+આ (ટૌસ્યેત્ ૧/૪/૧૯ થી ઇ)=જરજ્+આ (વદૈતૌયાજ્ ૧/૨/૨૩)=જરજ્યા

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) કૃતોતારઃસ્વરેઽનિ ૨/૧/૨ થી સ્વરે. (૨) ત્રિચતુરસ્તિસૃચતસૃ સ્થાદૌ ૨/૧/૧ થી સ્થાદૌ

❧ વિશેષઃ— ૦ ? સ્વરે કેમ કહ્યું ?

જરા+મ્યામ્=જરામ્યામ્ -અંજનાદિ પ્રત્યય છે માટે જરસ્ વિકલ્પે ન થાય.

૦ ? સ્થાદિ કેમ કહ્યું ?

જરા+અગ્રમ્=જરાગ્રમ્ (સન્ધિ છે).

૦ ? સ્વસમ્બન્ધિ-અન્યસમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?
અતિજરસૌ પક્ષે અતિજરૌ અતિજરસઃ પક્ષે અતિજરાઃ એમ જરા નો જરસ્ વિકલ્પે થઇ શક્યો. -નપુંસકલિંગે પણ અતિજરસમ્ પક્ષે અતિજરમ્ થઇ શક્યું.

★ શેષવૃત્તિઃ— ઇ કારાન્ત બુદ્ધિ શબ્દ તે પ્રાયે મુનિ જેવા રૂપો થાય છે.

(સિ) બુદ્ધિઃ (ઔ) બુદ્ધી (જસ) બુદ્ધયઃ

૦ બુદ્ધિ+ઔ=દ્વિતોડાન્તેતીદૃત ૧/૪/૨૪ થી દીર્ઘ ઈ=બુદ્ધી

૦ બુદ્ધિ+જસ=બુદ્ધે+જસ (જસ્યે દાત્ ૧/૪/૨૨ થી ઇ)

બુદ્ધ્ય+અસ, વદૈતૌડાન્ય=બુદ્ધયઃ થયું.

અભિવન દે રૂઢ - (સ્વચ્છ દુન)

(અન) રૂઢિ+અન=રૂઢિ+અન (અનનામ્નાડઃ ૧/૧/૮૧)

થી રૂ ધો(પ) =રૂઢિન

(અન) રૂઢિ+અન=રૂઢિઃ (અનનામ્નાડઃ)

(રૂ) રૂઢિ+અન=રૂઢિ+અન=રૂઢન

[૧૩૩]

(૯) ગિર્યાં ટિનાં ચા દે રામ્ રામ્ રામ્ ૧/૮/૮૮

★ શ્રુતિ :- ઘાંતિય રૂઢિ+અન=અન

રૂઢિ+અન=અન ચ ટિનાં અન ધો(પ) ૧/૮/૮૮

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

રૂઢિ+અન=અન ચ રૂઢિ+અન=અન રૂઢિ+અન

ચેનુ (૧-અ.) ચેનુ+અન=ચેનુ+અન (અનનામ્નાડઃ

૧/૮/૮૧ થી)ચો=ચેનવઃ

એન પ્રભુએ દે કારા. નામના નિયતો ન

અર્થો ડ કારા. નામને કારાને નથી

૦ કિતીયા :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ

૦ તીતીયા :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ

૦ અનુર્થા :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

૦ પંચમી :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

૦ પદ્મી :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

૦ અનમી :- ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

અભિવન દે-ચેનુ ચેનુ ચેનુ

અભિવન દે-ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

અભિવન દે-ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

અભિવન દે-ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ ચેનુ

★ અનુશ્રુતિ :- રૂઢિ+અન=અન ૧/૮/૮૧ થી

દેન અન ચેનુ.

★ વિશ્રુતિ :- ૦ ડ ચિત્તો કેમ કનુ ?

૦ નુનં-નુનં-નુનં

૦ નાનં-નાનં-નાનં

અન અનુર્થા એકઅન છે પણ અનિવર્ય કારણ

પ્રિયથી ચિત્તો દે અનને નહી

૦ રૂઢિ કેમ કનુ ?

ચો+અન=ચો+અન છે, પણ રૂઢિ નથી.

★ અનુશ્રુતિ :- રૂઢિ+અન=અન ૧/૮/૮૧ થી

અન અનુર્થા એકઅન છે, પણ રૂઢિ નથી.

૦ પ્રથમા :- રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ

II કિતીયા :- રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ - રૂઢિ રૂઢિ+અન

(અનનામ્નાડઃ થી) રૂઢિ+અન

રૂઢિ રૂઢિ+અન (અનનામ્નાડઃ)

[૧૩૪]

(૧૦) સ્ત્રીદૂત: ૧/૪/૨૯

★ સૂત્રપૃથ :— સ્ત્રી ઈત્ ઉત:

★ વૃત્તિ :— નિત્યસ્ત્રીલિંગનાદીદ્વન્તાત્પરેષાં સ્વા-
ડસ્વઙિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામો નિત્યંસ્યુઃ । નયૈ ।
નયાઃ ૨ । નધામ્ સ્વાડસ્વ ઇતિ વચનાત્ પ્રિયનયૈપુસે
સમ્બોધને નિત્યદિત્વાદ્ હ્રસ્વે દ્વે નદિ । એવં ગૌરી
પ્રમૃતયઃ ।

■ સ્ત્રી શબ્દસ્યઙ્યન્તત્વાત્સેહુંકિ, સ્ત્રી । સ્વરાદૌ
સ્ત્રિયાઃ ઇતીયાંદશે, સ્ત્રિયૌ । સ્ત્રિયઃ । વાડમશસિ
સ્ત્રિયમ્ સ્ત્રીમ્ । સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીઃ । સ્ત્રિયા સ્ત્રિયૈ
દૈ સ્ત્રિ ।

લક્ષ્મીશબ્દસ્યઙ્યન્તત્વાડમાવાત્સેહુંકિ, લક્ષ્મીઃ ।
શેષં નદી વત્
વધૂઃ । વધ્વૌ । વધ્વઃ । વધૂમ્ । વધ્વૌ । વધૂઃ ।
વધ્વા । વધ્વૈ । વધ્વાઃ । વધ્વામ્ । દૈ વધુ ।
એવંજમ્બવાદયઃ । શ્રી-હી-ધી શબ્દાઃ સુશ્રીવત્ । મૂઃ
સ્વયમ્ભૂવત્ । ભૂરતિભૂવત્ । માતૃશબ્દઃ પિતૃવત્ ।
માતા માતરૌ । માતૃઃ । સ્વસૃશબ્દઃ કર્તૃવત્ । સ્વસા ।
સ્વસારૌ

■ વૃત્ત્યર્થઃ :— નિત્ય સ્ત્રીલિંગી ઈત્-ઉત્
એવા અન્ય નામોથી પર સ્વ કે અન્ય
અખન્ધમાં હિત્ (હે-હસિ-હસ-હિ) પ્રત્યયોનો
અનુક્રમે નિત્ય દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્ આદેશ થાય છે.

નદી-શબ્દ :-

(હે)નદી+હે=નદી+દૈ (દૈ) =નયૈ

(હસિ, હસ) - નદી+હસિ / હસ = નદી + દાસ્
= નદી + આસ્ = નધ્ + આસ્ = નયાઃ

(હિ) - નદી + હિ = નદી + દામ્ = નધામ્

સ્વ કે અન્ય સંખ્યાંધિ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયનયૈપુસે-અહીં અતુર્થી એ.વ. માં હે નો
દૈ આદેશ થયો છે.

સંખ્યાધનમાં નિત્યદિત્ હોવાથી હ્રસ્વઃ થશે.

(નિત્યદિદ્...હ્રસ્વઃ ૧/૪/૪૩) દૈ નદિ !

ગૌરી વગેરે નામના રૂપો પણ આ પ્રમાણે
જ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— સ્ત્રિયાંઙિતાં વા દૈ દાસ્ દાસ્
દામ્ ૧/૪/૨૯ થી ઙિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્

■ વિશેષ :— સ્ત્રિયા શબ્દ ૧/૪/૨૯ સૂત્ર
થી અનુવર્તીતો હોવા છતાં ફરી અહીં સ્ત્રી શબ્દનું
અહણ નિત્ય સ્ત્રી વિષયને માટે છે તેથી ગ્રામણ્યે
સ્ત્રિયૈ માં હે નો દૈ આદેશ ન થયો.

૦ ? ફદ્દ કેમ કહ્યું ?

ધેનવે-ધેનુ+હે

વુદ્ધયે વુદ્ધિ+હે

અન્ને હ્રસ્વ ફદ્દ છે માટે દૈ ન થયું.

૦ ? ઙિતામ્ કેમ કહ્યું ?

નમઃ નદી+જસ્-ઙિત્ નથી.

★ શેષવૃત્તિ :— સ્ત્રી :- સ્ત્રી શબ્દ હો અન્ત
વાળો છે તેથી લઘ્વિજ્યાવા ૧/૪/૪૫ સૂત્રથી સિ લોપ
થશે (૧-એ.) સ્ત્રી+સિ=સ્ત્રી થશે.

સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે સ્ત્રિયાઃ ૨/૧/૫૪ થી ઇય્ આદેશ
થશે તેથી (૧-દિ.) સ્ત્રી+ઔ=સ્ત્રિયૌ થશે.

(૧-ખ.) સ્ત્રી+અસ્=સ્ત્રિયમ્+અસ્ સ્ત્રિયઃ થશે.

વાડમશસિ ૨/૧/૫૫ સૂત્રથી વિકલ્પે આદેશ થતાં
એ-એ રૂપો થશે

(૨-એ.) સ્ત્રી+અમ્=સ્ત્રિયમ્ પક્ષે સ્ત્રીમ્ ઇય્ ન થાય
ત્યારે અમ્ ના અ નો (સમાનાદમાડતઃ થી) લોપ થશે.

(૨-ખ) -સ્ત્રી+શસ્=સ્ત્રિયઃ પક્ષે સ્ત્રીઃ

(૩-એ) સ્ત્રી+આ=સ્ત્રિયા

(૪-એ.) સ્ત્રી+દૈ=સ્ત્રિયૈ

૮-એ) સંખ્યાધનમાં દૈ સ્ત્રિ થશે.

૦ લક્ષ્મી લક્ષ્મી શબ્દમાં હો અન્તત્વના અભાવે
'સિ' લોપ નહીં પામે તેથી ૧-એ.) લક્ષ્મીઃ થશે.
બાકીના રૂપો નદી જેવા થશે.

૦ વધૂ-ઙ કારાન્ત નામ છે.

-નદી લઘ્વિજ્યા ઇ કારાન્ત નામના રૂપોમાં

સંબોધનમાં અદેતઃ સ્યમોઃ થી સિ લોપ થતાં હે કુલ એવું રૂપ થશે.

[૧૮૧]

(૬) પઞ્ચતોડન્યાદેરનેકતરસ્ય દઃ ૧/૪/૫૮

★ સૂત્રપૃથઃ— પઞ્ચતઃ અન્યાદેઃ અન્ એકતરસ્ય દઃ

★ વૃત્તિઃ—અન્યાદિ પઞ્ચકસ્યૈકતર વર્જસ્ય સ્યમોદઃ । સ્યાત્ । અન્યદ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ—અન્ય વગેરે (અન્ય, અન્યતર, હતર, ડતર, ડતમ્) પાંચનો એકતર શબ્દને વર્જન સિ-અમ્ પ્રત્યય ને બદલે દ્ પ્રત્યય લાગે છે. (અહીં સિદ્ધહેમ વ્યાકરણથી નપુંસકલિંગી નામોમાં એવોઅર્થ સમજવો). અન્ય + સિ = અન્ય + દ્ = અન્યદ્

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) નપુંસકસ્ય ૧/૪/૫૫ (૨) અતઃ સ્યમોડમ્ ૧/૪/૫૭ થી સ્યમો.

❧ વિશેષઃ— ૧ સર્વાદિ સમ્યન્ધિ અન્ય વગેરે પાંચ ૨ અન્ય અન્યતર હતર નામો અને ડતર, ડતમ્ બન્ને પ્રત્યયો) ૩ નપુંસકલિંગમાં સ્યમ્ નો દ્ આદેશ થાય.

૦ દ માં અ કાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

૦ પ્રિય સાથે બહુપ્રીહિ સમાસમાં દ ન થાય પ્રિયાન્યમ્

૦ ? અનેકતર કેમ કહ્યું ?

એકતર+સિ/અમ્=એકતરમ્ અહીં દ્ આદેશ ન થાય.

૦ ? પઞ્ચતઃ કેમ કહ્યું ?

નેમમ્-નેમ+સિ-પાંચમા નથી.

૦ ? નપુંસકલિંગે કેમ કહ્યું ?

અન્ય+સિ=અન્યઃ પુલિંગ છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણઃ—

અન્યતર+સિ / અમ્=અન્યતરદ્

એજ રીતે કતરદ્, હતરદ્, વગેરે વિરામેવા સૂત્ર થી દ્ નો ત્ થાય ત્યારે અન્યત્ વગેરે થાય.

[૧૮૨]

(૭) વિરામે વા ૧/૩/૫૧

★ વૃત્તિઃ— વિરામસ્થસ્ય શિઙ્વર્જસ્ય ઘુટઃ સ્વપ્રથમો વા સ્યાત્ । અન્યત્ । અન્યતરત્ । હતરત્ । કતરત્ । કતમત્

❧ એકતરવર્જનાદેકતરમ્ । આસનસ્ય શસાદૌ સ્યાદૌ પરેડન્ત્ય લુગ્વા । આસ્યશબ્દસ્ય વાડસન્ના દેશ ઇમિ પાણિનીયાઃ । આસાનિ । આસ્ના । આસમ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— વિરામમાં રહેલાં શિઙ્ વર્જિત ધુટ્ વર્ણનો સ્વ (પોતાના વર્ણનો) પ્રથમ અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે અન્યદ્ પક્ષે અન્યત્ -અહીં દ્ નો ત્ એવો પ્રથમ અક્ષર થયો.

એજ રીતે કિમ્+ડતર=કમ્+અતર = કતર + સિ અમ્=કતરદ્ કેટલાં (પઞ્ચતોડન્યાદે થી દ્)=કતરત્ વિકલ્પે થઇ શકે હતરદ્ પક્ષે હતરત્ -બીજા

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) અઘોષ પ્રથમોડસિટઃ ૧/૩/૫૦ થી પ્રથમોડસિટઃ (૨) ઘુટાઘુટિસ્વે વા ૧/૩/૪૮ થી ઘુટિ

❧ વિશેષઃ— ૦ ? ધુટ્ કેમ કહ્યું ?

મવાન્ - ન્ અધુદ્ છે માટે ત્ ન થયો.

૦ ? વિરામે કેમ કહ્યું ?

વાગવ-વાગ્+અવ અહીં ગ્ વિરામમાં નથી માટે ક્ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

વાગ્-વાક્ વાણી, ષઙ્-ષદ્ છ, કઠૂ-કઠૂ વગેરે.

★ શેષવૃત્તિઃ— ૦ પ્રથમા દ્વિતીયામાં

અન્યત્ / દ્ અન્યે અન્યાનિ

તૃતીયાથી અન્ય નાં રૂપો પુલિંગ જેવા થશે.

૦ એકતર નું વર્જન પૂર્વ સૂત્રમાં કયું તેથી એકતરમ્ માં દ્ ન થયો.

૦ માસનિશાડસનસ્ય શસાદૌ લુગ્વા ૨/૧/૧૦૦ થી આસન

ના અન્ત્ય અ નો વિકલ્પે લોપ થશે આસન્ પક્ષે આસન

૦ (પાણિનીમતે આસ્યનો વિકલ્પે આસન્ આદેશ થાય છે)

૦ પ્રથમાઃ— આસનમ્ આસને આસનાનિ

૦ દ્વિતીયાઃ— માં શસ્ પ્રત્યયથી વિકલ્પે એ રૂપો

આસન+શસ્=આસન+શિ પક્ષે આસન્+શિ એ રીતે થશે

તેથી આસનાનિ પક્ષે આસાનિ(નિદીર્ઘઃ થી ન પૂર્વે અ નો આ)

૦ તૃતીયાઃ— આસન+ટા=આસન+ઇન (ટાહસારિનસ્યૈ)

આસનેન -વિકલ્પે અ લોપ થતાં

આસન્+ટા=આસ્ના (અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮ થી અ લોપ)

(તૃતીયા દ્વિ -વ.) આસન+મ્યામ્=આસનામ્યામ્ વિકલ્પે

આસમ્યામ્ (નામ્નોનો થી ન્ લોપ)

[૧૮૩]

(૮) ઘુડાંપ્રાકુ ૧/૪/૬૬

★ વૃત્તિ :— સરાત્વરા પુદ્ગલિસ્તદન્તસ્ય ઘુટિ
પરે પુટઃ પ્રાગ્નોડન્તઃ સ્થાત્ ।

ફ પૃત્યથ' :— સ્વરથી પર રહેલાં બે
ધુદ્ જાતિ (એક કે વધારે ધુદ્) તદન્ત ન પુ'સક
સિંગી બે નામે તેને ધુદ્ પ્રત્યથ પર છતાં
(શિ પર છતાં) ધુદ્ વણ'ની પૂર્વે ન આગમ
ધાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) રજાત ૧/૪/૬૫ (૨)
અનામ્ રવર નોડન્ત ૧/૪/૬૬ નોડન્ત. (૩) ગુસ-
વસ્ય-૧/૪/૫૫

ફ વિશેષ :— ઘુડાં બહુવચન જાતિના મેઢણ
માટે છે.

□ ધુદ્સક વ્યંજન-દ્ ગ્ જ ન્ મ્ ય્ ર્ લ્ વ્
સિવાયનો એક કે અનેક વ્યંજન-જેમકે
(એક) વય્+શિ=વયન્+શિ=વયન્શિ (નિ સીવં. થીઆ)
(અનેક) કાઢ્વતક્+શિ (ધ્=જ્+શ્)=કાઢ્વતક્+શિ=
કાઢ્વતક્શિ લાઢડા હોલનાર (ન નો દ્)
Oગામત્+જસ/તસ=ગામન્ત+શિ=જડુરિતઃ ૧/૪/૭૦ પર
સૂત્ર છે તેથી પડેલાં જ ન આગમ ધણ જરો તેથી
આ સૂત્ર લાગતો નહીં=ગામન્તિ રૂપ થશે.

[૧૮૪]

(૯) મ્નાં પુર્યગે'ડન્તોડપદાન્તે ૧/૩/૩૯

★ સૂત્રપૃષ્ઠ :— મ્નાં પુર્યગે'ડન્ત્યઃ અપદાન્તે

★ વૃત્તિ :— અસાન્તપદાનાં મ્નાં વ્યંજે' પુટિ
પરે પુટઃ રપપુદ્ગલમ્નાંધી પદ્મનઃ સ્થાત્ । હન્દિ

□ ફરા । ફન્પામ્ । ટગનિ ટગ્ના । તરમ્મામ્ ।
પરે પુ' આગનારવઃ રુન્વર

ફ પૃત્યથ' :— અપદાન્તે (પદને છેડે
નહીં) રહેલાં મ્ ન પછી વર્ગીય ધુદ્ અક્ષર
આવેલો હોય તો તે મ્-ન્ ને બદલે વર્ગીય
ધુદ્ અક્ષરનો સ્વ ધુદ્ એવો પાંચમે (અન્ત્ય)
અક્ષર થાય છે. અનુ. હ્દ+શિ=હ્દન્દિ. હ્દયો.

★ અનુવૃત્તિ :— હાંદહં સ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧
થી અનુ

ફ વિશેષ :— મ્નાં નો મ્નાં થી બહુવચન
કપુ'—કિવચન કપુ' નહીં તે પર સૂત્ર લાગી થતાં
વર્ણાન્તરનો બાધ કરવા માટે છે. કા.ત. કુર્વન્તિ,
સરન્થ. (વેગ) બહી રપૂર્વાન્તે ૨/૩/૬૩થી ન નો
જ પ્રાપ્ત હતો—તે બહુવચનથી થશે નહીં—એ જ રીતે
કાન્તવા, પ્રાન્તવા માં જ ન થયો.

O સિદ્ધેય વ્યાકરણ મુજબ અનુ લેવું એટલે કે
અન્ય કાર્યો કર્યા બાદ આ સૂત્ર લાગે.

૧O ધુદ્વર્ગ કેમ કત્તું ?

વર્ગે કથન દ્વારા રવ અન્ત્યવર્ગીય વણ'ની વ્યવસ્થા
કરવા માટે

૨O ધુદ્ કેમ કત્તું ?

જાહન્મદે બહી ન પછી મ્ અધુદ્ છે (અમે આધાત
કરીએ છીએ)

૩O પુડ વર્ગ કેમ કત્તું ?

ગમ્યતે ગ્ પછી વ્ છે ધુદ્વર્ગીય નથી.

૪O અપદાન્ત કેમ કત્તું ?

નવાનુ કંસાતિ—અહીં ન પદાન્ત છે માટે દ્ ન થયો.

O અન્ય ઉલ્લેખ :— વમ્+તા=ગન્તા-જનારો મ્
પછી ત્ છે માટે તેના વર્ગનો ન થયો વન્+તા
=રમ્પિતા-કરનારો ન પછી ત્ છે માટે તે વર્ગનો
મ્ થયો.

★ રૂપવૃત્તિ :— (૩-એ) દ્+ય=દ્મ-
હ્દય+રે હ્દ+મ્મામ્=હ્દમ્મામ્ બહી દન્તાદ તાલિદા
...વા ૨-૧-૧૦૧ સૂત્રથી હ્દમ્મો ૬૬ આદેશ.

વિકલ્પે થયો છે. જો તેમ થાય તો હ્રસ્વ શબ્દના રૂપો કુલ જેવા થશે.—હ્રદયમ્ હ્રદયે હ્રદયાનિ. શસાદિ પ્રત્યયથી એ-એ રૂપો થશે જેમકે (૪-એ) હ્રદયાય પક્ષે હ્રદે- એજ રીતે

ઉદક શબ્દના રૂપોમાં

ઉદકમ્ ઉદકે ઉદકાનિ વગેરે કુલના રૂપો જેવા થશે પણ દન્તપાદ...વા ૨/૧/૧૦૧થી શસાદિ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે ઉદન્ આદેશ થતા—(૨ બ.) ઉદાનિ ઉદન્+શિ=ઉદાન્+ઈ=ઉદાનિ (૩-એ.) ઉદન્+આ (અનોડસ્યથી અ લોપ) = ઉદ્ના થશે (૩-દ્વિ.) ઉદન્+મ્ચામ્=ઉદનમ્ (નામનો નોડનહઃથી ન લોપ) ઉદમ્ચામ્ થશે.

[૧૮૫]

(૧૦) ક્લીવે ૨/૪/૧૭

★ વૃત્તિ :— નપુંસકસ્ય સ્વરાન્તસ્ય હ્રસ્વઃ સ્યાત્ । વિશ્વપમ્ ઇત્યાદિ કુલવત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :— નપુંસકલિંગવાળા સ્વરાન્ત નામનો અન્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. દા.ત. વિશ્વપમ્-વિશ્વાપા+સિ=વિશ્વપ્+અમ્ (આ હ્રસ્વ) (અતઃ સ્યમોડમ્ ૧/૪/૫૭)=વિશ્વપમ્=(સમાનાદમોડતઃ :- અ લોપ)=વિશ્વપમ્

★ અનુવૃત્તિ :— ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વઃ ૨/૪/૬૬ થી હ્રસ્વઃ

❧ વિશેષ :— વિશ્વપા-કિલાલપા વગેરે આ કારાન્ત નામ હ્રસ્વ થતાં વિશ્વપ-કિલાલપ એવા અ કારા નામ થશે.—તેના નામ રૂપો કુલ જેવા થશે. વિશ્વપમ્ વિશ્વપે વિશ્વપાનિ

૦ નાવમત્તિક્રાન્તઃ ઇતિ અતિનૌ નું હ્રસ્વ અતિનુ થશે.
૦ ગ્રામમ્ નયતિ ઇતિ ગ્રામણીનુ ગ્રામણિ (હ્રસ્વ)થશે.
૦ હ્રસ્વઃ કહેતા સ્વરનુ એમ સમજવું કેમકે સ્વર જ હ્રસ્વ-સીર્ષ-પ્લુત્ થાય.

[૧૮૬]

(૧૧) અનતોલુપ્ ૧/૪/૫૯

★ સૂત્રપૃથ :— અન્-અતઃ લુપ્

★ વૃત્તિ :— અકારાન્તવર્જ-નપુંસકસ્ય સ્યમોર્લ્ પ્ સ્યાત્ । વારિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— અ કારાન્ત નપુંસક

લિંગી નામને વર્ણને (અન્ય નપુંસકલિંગી નામોને લાગેલ) સિ અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે-જેમકે :- ઇ કારા - વારિ=પાણી પ્રથમા-દ્વિતીયા એ.વ -વારિ+સિ/અમ્=વારિ સિ-અમ્ નો લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) નપુંસકસ્ય ૧/૪/૫૫ (૨) અતઃ સ્યમોડમ્ ૧/૪/૫૭થી સ્યમો

❧ વિશેષ :— લુપ્ થયો છે તેથી સ્થાનીવત્ ભાવ થશે નહીં. તેથી યત્ તત્ વગેરેમાં સિ નો લોપ થયા બાદ (આદ્વેરઃ ૨/૧/૪૧થી) અની પ્રાપ્તિ રહેશે નહીં.

૧૦ અનતો કેમ કહ્યું ?

કુલમ્ કુલ+સિ/અમ્-અકારા નામ છે માટે લોપ ન થાય.

૦? હે કર્તૃમાં ક્રતો અર્ કેમ ન થયો? *લુકમ્ કૃત્યે થી લુપ્ નો સ્થાનીવત્ ભાવ ન થાય તેથી ક્ર નો ગુણ પણ ન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

કૃત્, દધિ, મધુ પયઃ બધે સિ/અમ્નો લોપ થયો છે. નોંધ :- અનતો અ સિવાયના સ્વર કે. વ્યંજન બન્ને લેવા.

[૧૮૭]

(૧૨) અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૬૪

★ સૂત્રપૃથ :— અ-નામ્ સ્વરે નઃ અન્તઃ

★ વૃત્તિ — નામ્યન્તસ્ય નપુંસકસ્યામ્વર્જે સ્વરાદૌ સ્થાદૌ નોડન્તઃ સ્યાત્ । વારિણી વારીણિ વારિણા । વારિણે । વારિણઃ ૨ વારિણોઃ વારિણિ આભિ મુનિવત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :— નામી સ્વર અન્તે હોાય તેવા નપુંસકલિંગી નામોને આમ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગે ત્યારે અન્તે નૂ આગમ થાય છે. જેમકે વારિ=(પાણી) શબ્દ (૧/૨-દ્વિ) વારિ+ઓ=વારિ+ઈ (ઔરીઃ ૧/૪/૫૬થી ઈ) - વારિ+નૂ+ઈ (આ સૂત્રથી નૂ આગમ થયો)= વારિણી-(રષ્ટવર્ણોનો થી ણ ૧/૨-બ.):-વારિ+જસ્/શસૂ=વારિ+શિ (નપુંસકસ્ય શિઃ ૧/૪/૫૫) વારિ+નૂ+ઈ (સ્વરાચ્છો ૧/૪/૬૫ થી

* લુપ્યન્કલેનત્ ૭/૪/૧૧૨ પરિભાષા.

ન આગમ-આ મુતથી નહીં) તેથી વાગિ+નમ્+દ-
(નિરીર્ષ: ૧/૮/૧૫થી એ (૧૫૫) એ (૧૫૫) =વાગિનિ યથુ.
O ન આગમ-નુ નો ન (૨-એ.) વાગિ+ના=વાગિના-
ન આગમ (૪-એ.) વાગિનિ=વાગિનિ (૫ ૬-એ.)
વાગિ+નમ્=વાગિન (૭-એ.) વાગિ+ન=વાગિનિ
O બનામ્ કેમ કહ્યું ?
વાગિ+નામ્=વાગિનામ્ (દુસ્વાપવ્ય થી આમ્ નો નામ્
=વાગિનામ્ (કૌરો નામ્...થી દીર્ઘ થયું)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) નવગદસ્ય-૧/૮/૫૫
(૨) નામિનાં ભુમ્યા ૧/૮/૬૧થી નામિન:

❧ વિશેષ :— O મુત્યભ્યા આદિ: ૭/૮/૧૧૪
પરિભાષાથી ન્વતદિ આદિ પાઠનાં એવો અર્થ
હોય છે.

O વાન્વત પુમાપ્તાનો વ્યવ ૧/૮/૬૨થી આવતો
શાનો અધિપતિ નહીં નિમિત્ત થાય છે

O મિત્રવત વાગમ-ન્યાયથી ન કાર આગમ થયો છે.

O નન્વગમિનિ વિદ્યાનથી વિગતાયેપુમ એવા પ્રિય
સાથે સમાસમાં ન આગમ ન થાય

O બનામ્ કેમ કહ્યું ?

વાગિનામ્-ને આમ્ નુ વજન ન કરે નો પણ ન
આગમથી નામ્ થઈ શકે પણ પૂર્વેના ન્વત (૨)
દીર્ઘ ન થાત માટે બનામ્ કહ્યું.

O વ્યવ કેમ કહ્યું ?

દે વાગ-વાગિ+નિ છે માટે ન આગમ ન થયો
મુખ્ય થયો

O નામી કેમ કહ્યું ?

કુલ્લ+ઓ=કુલ્લ+દ=કુલ્લ+ત કુલ્લ+ત છે પણ નાની નથી.

O નવુગદસ્ય કેમ કહ્યું ?

મુત્ય-મુતિ+ઓ-પુરિદાન છે.

O નોડાન: ને નદેને ન: મુકયુ' દોત નો પટયા-
નવપવ્ય પદિ-જાણથી નામી સ્વર્ગસ્થાનન આપત અને
ને પવના ન પડેને નો પવનના નિર્દિષ્ટથી નામિને
અતે થઈ નોડાન: પણ બનના: પવનના: પ્રત્યય:
નિર્દેશ થઈ નોડાન: પ્રત્યય થઈ નવપ માટે નોડાન:
નવપ કહ્યું છે.

૧૮૮

(૧૩) નામિનાં ભુમ્યા ૧/૮/૬૧

★ સૂત્રપૃથ :— નામિન: ભુમ્યા

★ વૃત્તિ :— નામ્યન્વસ્ય નવુગદસ્ય સ્વભાવોગ્વા
સ્યાત્ । તદિ વ સ્વાનિવદમાગમ્યુલ્લ પ્રત્યયનિમિત્ત
કાર્વ સ્વામિતિ વિના મદ્ મુને । દે વાર પદે બનતે
નુર દતિ મેટુ' । તદિ ન તનિમિત્તનિમિતિ મુત્યભાવે
દે વારિ સ્વયમ્બન્ધિ વિદ્યાનામ્ દે પ્રિયમાર્ગ નાન
વિચ્છવ: ।

❧ મતુ । મતુની । મથૂનિ । મતુતા । દે મધો-દે મતુ ।

❧ વૃત્ત્યથ:— 1જે નપુ'સકલિંગી નામને
છેડે નામી સ્વર આવેલો હોય, તે નામને
છાત્રેલા (૧-એ.) સિ અને (૨-એ.) અમ્ નુ
ઉચ્ચારણ વિકલ્પ કરવું શુદ્ધ થતાં સ્થાનિવત
ભાવ થવાથી ભુક્ત પ્રાપ્ય નિમિત્તનું કાર્ય
થાય છે. તેથી અહીં સિ ની સાથે ગુપ્ત થયે
[કેમકે હમ્યસ્ય ગુણ: ૧/૪/૪૧થી ગુપ્ત પ્રાપ્તિ થશે]
દે વારિ+સિ=દે વારે (વિના ભુક્તનાં સ્થાની-
વત ભાવથી કે નો ગુપ્ત વ) વિકલ્પે બનતા-
ભુપ્ ૧/૪/૫૬ થી મિતો હોય થતા દે વારિ
જ સ્વેશે ભુપ્ થતા તેના નિમિત્ત અભાવે
ગુપ્તનો પણ અભાવ થશે સુભોધન એ.વ.
માં દે વારે/દે વારિ સ્વસમ્બન્ધિ (વિદ્યાનથી
પ્રિય સાથેના સમાસમાં વારિ પુરિલગ થતા
આ સૂત્ર ન જાણે તેથી માત્ર ગુપ્ત થાય.
(હમ્યસ્ય ગુણ:) દે પ્રિયધારિત [પ્રિય' વારિ વસ્ય
નર: ક્તિ પ્રિયધારિ]

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) નવગદસ્ય ૧/૮/૫૫

(૨) અત:સ્વભોડમ્ ૧/૪/૫૩થી સ્વભો

❧ વિશેષ :— આ અપવાદ મુત્ર છે.

O બનતોનુપ્તથી વિ-અમ્નો હોય તિદ્ધ ન દતો છતાં
નુર કહ્યું તે સ્થાનીવત ભાવ માટે છે-વળી બનતો
વર્તનને પણ લાગુ પડે છે-અહીં નામો કહેલા
અન્યથાનામાં થી સ્વરગત આવશે ૩૬૮૩૩૩૩૩૩૩

O નામિન કેમ કહ્યું ?

દે વદ । દે નર । માત્ર વિ હોય થાય

O અન્યકલ્પ: વિ/અમ (૧-૨-એ.) વિરિનિ+વિ/અમ

ને લોપ થાય તો પ્રિયા: તિસ: યસ્ય તદ્
(૧) પ્રિયત્રિ કુલમ્-(સિ-અમ્-લોપ) ને લોપ ન
થાય-“લુક્” થાય તો
(૨) પ્રિય તિસ કુલમ્ ત્રિ ચતુર તિસ-ચતસ્ર સ્વાદૌ
૨/૧/૧ થી તિસ)
-સિતો કદુશનસ્ર...સેડા: ૧/૪/૮૪થી જા ન થાય
કેમકે ત્યાં ધ્રુવ સંજ્ઞા થતી નથી. તેથી પ્રિયતિસા
થઈ શકે નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :— મધુ મધુની મધૂનિ
ધુધુ મધુની મધૂનિ
મધુના...વગેરે રૂપો વારિ-શબ્દ જેવા જ થશે
[૧૮૯]

(૧૪) દધ્યસ્થિસકથ્યક્ષ્ણોઽન્તસ્યાન્ ૧/૪/૬૩

★ સૂત્રપૃથ :— દધિ-અસ્થિ-સકથિ-અક્ષ્ણ:
અન્તસ્ય અન્

★ વૃત્તિ :— એવાં નપુંસકાનાં સ્વેઽસ્વે વા ટાદૌ
સ્વરે અન્ સ્યાત્. અનોઽસ્ય ઇત્યલ્લુકિ દધ્ના પ્રિયદધ્ના ।
ઈઙૌવા દધ્નિ દધ્નિ । અસ્થના । અત્યસ્થના । સકથના ।
અક્ષ્ણા ।

■ ઈહ દ્વિધા લિઙ્ગ વ્યવસ્થા કેચિદ્ દધ્યાદિવજ્ઞાતિ-
શબ્દ: સ્વતઃ એવ લિઙ્ગમુપાપદતે, ગુણક્રિયાદ્રવ્ય સમ્બન્ધ-
નિમિત્તાન્વ કેચિત્પદ્મવાદિવદ્ધિશેષ્યાર્પ લિઙ્ગમ્ ઇતિ

■ વૃત્ત્યર્થ :— ‘દધિ-અસ્થિ-સકથિ અક્ષિણ
શબ્દોને (સ્વ કે અસ્વ સંબંધમાં) ટા વગેરે
(ટા હે-હસિ-હસ્ર-હિ-ઓસ્ર) સ્વરાદિ પ્રત્યય
પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનેા અન્ થાય છે.
અનોઽસ્ય ૨/૧/૧૦૮થી અન્ ના અનો લોપ
થાય છે. દધિ+ટા=દધન્+આ=દધ્ના (અહીં
અન્ત્ય ઇ નો અન્ થયો છે) એજ રીતે અન્ય
સમ્બન્ધિમાં પ્રિયદધ્ના થશે. ઈઙૌવા ૨/૧/૧૦૯
થી વિકલ્પે અ લોપ થતાં દધિ+હિ દધ્નિ
પક્ષે દધ્નિ (દધન્ આદેશ આ સૂત્રથી થઈ
બે રૂપો થયા)

સકથિ+આ=સકથન્+આ=સકથ્ના
અક્ષિ+આ=અક્ષન્+આ=અક્ષ્ણા
અસ્થિ+આ=અસ્થન્+આ=અસ્થ્ના

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ટાદૌ સ્વરે ૧/૪/૬૨
(૨) નપુંસકસ્ય ૧/૪/૫૫.

■ વિશેષ :— અર્થો :— દધિ-હહી, અસ્થિ-
હાહકાં, સકથિ-સાંકળ, અક્ષિ-આંખ

○ ટાદૌ વગેરે કઇ રીતે છે ?
(ટા)-દધ્ના (હ) દધ્ને (હસિહસ્ર:) દધ્ન: (હિ) દધ્નિ.
દધ્નિ (ઓસ્ર) દધ્નો:

○? ટાદૌ સ્વરે કેમ કહ્યું ?
દધીનિ :— દધિ+શિ-દધિ+ન્+ઈ=દધીનિ-ટાદિ નથી
માટે અન્ ન થાય.

○? સ્વરે કેમ કહ્યું ?
દધિમ્યામ્=દધિ+મ્યામ્
○? અન્ત્ય કેમ કહ્યું ?

અન્ એ અનેક વર્ણ વાળો આદેશ છે. અનેક વર્ણ:
સર્વસ્ય પરિભાષાથી અન્ આખા શબ્દનેા આદેશ
થઈ જાય માટે અન્ત્ય શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે.

○? નપુંસકસ્ય કેમ કહ્યું ?
દધાતિ ઇતિ એવંજીલ: દધિ:-સથિચક્રિ...૫/૨/૩૯થી
દધિ નિપાતન થતા દધિના થશે અન્ આદેશ ન થાય.

★ શેષવૃત્તિ :— લિંગ વ્યવહાર માટે આ શાસ્ત્રમાં
બે વાત છે. કેટલાક સ્વતઃ લિંગ જાતિ શબ્દ છે.
પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત જેનું તે સ્વતઃ લિંગ કા ત. ઘટ-ગો
મહિપી વગેરે.

ગુણ ક્રિયા દ્રવ્ય સમ્બન્ધિ નિમિત્ત છે જેનું તે
અન્યતઃ લિંગ કહેવાય. જેવી રીતે પુર્લિંગ-પદ્
સ્ત્રીલિંગ પદ્વી નપું. લિંગે-પદ્ (પુ-પાચક: (સ્ત્રી)
પાંચિકા (નપુ.) પાચકમ્

[૧૯૦]

(૧૫) વાન્ચતઃ પુમાંઽટાદૌ સ્વરે ૧/૪/૬૨

★ સૂત્રપૃથ :— વા અન્યતઃ પુમાંસ્ર ટાદૌ સ્વરે

★ વૃત્તિ :— અન્યતો વિશેષ્યવજ્ઞાત્ નપુંસકો
નામ્યન્તઽટાદૌ સ્વરે પુવંદ્વા સ્થાત્. પદુના ૨। પદુને
પટવે । પદુનઃ પટો: ૨। પદુનામ્ ૨। પદુનિ પટૌ ।

■ ની-ગ્રામણ્યાદિ શબ્દાનાં હસ્વત્વે નિ, ગ્રામણિ
કુલમ્ । નિની । ગ્રામણિની નિના, નિયા । ગ્રામણ્યા,
ગ્રામણિના । નિનિ, ગ્રામણિનિ । નિયામ્, ગ્રામણ્યામ્
હેને, હેનિ । હે ગ્રામણિ હે ગ્રામણે ।

દર્શન : કર્તૃણી : કર્તૃણિ : દે ર્ઞ : દે કર્તૃણી :
દે કર્તૃણિ : કર્તા : કર્તૃણામ્ : કર્તૃણિ : કર્તા
પદેસા દ્વન્વચે દયારઃ સ્ત્રીસીદારદાયક સ્ત્રી : ડટથ
અર્થિદિ અર્થિગિ : અર્થિગુ : અર્થિગુ કુલ્મ-રુપાદિ પ્રાપ્ત

ક્ર પુરુષ : — એ સખદ સ્વયં નપુંસક-
લિંગી ન દિાય પણ પાતાના વિશેષ્યને
અનુચરીને નપુંસકલિંગી અનેક દિાય અને
ત્રાસી અને દિાય તેવા સ્વસ્વાળાં દિાય તેને
આદિમાં સ્વસ્વાળા ટાકિ પ્રાયના સમાસવાના
દિાય તે વખતે તે સખદ વિઠ્ઠલ પુલિંગી
સમજવા, પટુના-પટુ+ટા=પટુના ટા પુમિ તા
૧/૮/૧૬ વિઠ્ઠલ પટુ+ટા=પટુ+ન+ટા-ત્રનામ
સ્વંગોગ્નતઃ ૧ ૮/૧૬ થી ન આગમ,
અથ રીતે પટુ+ટા=પટુને પદે પટુને
પટુ+ત્રસ=પટુને પદે પટુ
પટુ+ત્રામ=પટુનામ પદે (ન થી) પટુનામ
પટુ+ટિ=પટુનિ પદે પટુ
અક વખત ન આગમ થાય પદે પુલિંગઅમાં
માત્ર સખદ રૂપા રૂપા થાય.

★ અનુકૂલ : — (૧) નુવચન ૧/૮/૧૫
(૨) નાનિતો દ્વા ૧/૮/૧૧ થી નાનિત.

ક્ર વિદ્યપ : — ૦ ? યાદે દેમ કર્તુ ?

પ્રામનિતિ=પ્રામણીય-નિ પ્રત્યય છે
૦ ? સ્વે દેમ કર્તુ ? પ્રામનિત્યમ્
૦ ? નાનિત દેમ કર્તુ ? ધનુઅને કુલેન
૦ ? નપુંસક દેમ કર્તુ ? નામ્યે

★ યુપકૂલ : — નિ (૧-૩) નિની,
(૪-૫) નિના પદે નિધા (૬),
(૭-૮) નિનિ પદે નિધામ્
પ્રામનિ (૧/૮/૩) પ્રામણી,
(૪-૫) પ્રામણ - પદે પ્રામણ્યમ્,
કુ :- પ્રથમા/દિતીયા -કર્તૃ કર્તૃણી કર્તૃણિ
અર્થાવન -દે ર્ઞ : કર્તૃણી કર્તૃણિ
(૪-૫) કર્તા પદે કર્તૃણા એ રીતે ૧૨૨મા જગ્યે
રૂપા થયે.
અર્થાવન કર્તૃણામ્ થયે

—: ક્ષેત્ર વિધાનથી :—

૦ અર્થિદે નુ અર્થિદિ અને અર્થિગુ અર્થિગિ રૂપા થા
તેવા થયે.
૦ અર્થિગુ અર્થિગુ અને અર્થિગીનુ અર્થિગ -રૂપા
થા તેવા થયે.

[૧૬૧]

પૂ. મંદાપાધ્યાય વિનયવિજયશ્ચ અનિવરે ર્થેસ દેમ લઘુપ્રક્રિયાના સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ
અધિકારને પ્રવચનકાર મુનિરાજથી મુખમંભાગશ્ચ મ સા. ના શિષ્ય
દીપરાતસામર M. Com. M Ed. કરેલ નુવચતી અનુવાદ / વિવેચન સમાપ્ત.

નપુંસક લિંગી નાનામાં વિદ્યપ દેવદાસે સિવાય તૃતીયા વિધાનથી બધા રૂપા પુલિંગ
તેવા છે તેથી અર્ધી માત્ર મૂલના આધેસ છે છતાં અજ્યાયકે ટલિકરમ્ અને પૂનવરાવતનના
દેવુરી પણ મુખ્ય રૂપાની સાધનિકા એક વખત કરેથી દિતાવદ છે. જેના રૂપા પદિશિષ્ય
ના આધેસ છે તેના આધેસે સાધનિકાની સત્યતા વકાસી ચકાષ્ય.

ॐ अहम् ॐ

ॐ व्यंजनान्त पुंलिंग ॐ

સ્વરાન્ત નામોના રૂપો ત્રણે લિંગમાં જે રીતે દર્શાવાયા તેજ રીતે વ્યંજનાન્ત નામોના રૂપો પણ ત્રણે લિંગમાં દર્શાવેલા છે જે ક્રમશઃ અહીં પણ પુર્વલિંગ-સ્ત્રીલિંગ નપુંસક લિંગે રજૂ થયેલ છે.

અન્ય વર્ણુ^૧ વ્યંજન હોય તેવા પુલિંગ નામોને વ્યંજનાન્ત પુલિંગ નામો કહેવાય છે.
સ્વરાન્ત કરતા વ્યંજનાન્ત નામોમાં પરિવર્ત^૧ નોતું પ્રમાણ ઓછું છે.

વ્યંજનોમાં કાદિવ્યંજનમ્ સૂત્રથી ક થી હ પયંતના વ્યંજનોં સમજવાના છે.

(१) चजः कगम् २/१/८६

★ वृत्ति :— धुटि प्रत्यये पदान्ते च चञोः कगौ स्याताम् । ‘धुटस्तृतीयः इति सुवाक् ‘विरामेवा’ सुवाक् सुवाचौ । सुवाग्भ्याम् । सुवाक् सु इति स्थिते, ‘नाम्ब्यन्तस्या इति षत्वे । क्त्वं संयोगे क्षः । सुवाक्षु । हे सुवाक्, हे सुवाग्

॥ **वृत्त्यर्थः** :— वाच् वाणी शब्द स्त्री-
 लिंगे छे सुवाच् शब्द त्रल्ले लिंगे वपराय छे.
 छतां अह्नीं पुटिल्ले इये लीधे छे. शोभना
 वाक्त्रयस्यसः सुवाच्]

॥ वृत्त्यर्थः ॥— ध्रुव प्रत्यय परमां आवे
त्यारे अने पदान्ते रહેલાं च अने जू नो
अनुકमे कू गू थाय छे. सुवाच्+सि=सुवाच्
(दीर्घ)याच् व्यञ्जनान्त थी सि (ध्रुव)
आ सूत्रथी पदान्त चू नो कू थशे तेथी सुवाक्
-ध्रुवस्तृतीयः २/१/७६ थी सुवाच् अने विरामे
चा थी सुवाक् अपुं ३५ थशे.

★ અનુવૃત્તિ :- (હો) ઘુદ્દ પદાન્તે ૨/૧/૮૨

❧ વિશેષ :- ૦ ? ધુદ્-પદાન્તે કેમ કહ્યું ?
 વચ્ચિમ=વચ્+મિ-મ્ અધુદ્ છે તેથી ચૂ નો ક ન થાય.
 ૦ પ્રત્યયે કેમ કહ્યું ?

इच्छति । मज्जति यन्तेमां चू-ज पछी धुद वणं छे
पण प्रत्यय नथी भाटे पूर्वतो क्-ग न्-थयोः ।
० ? तच्चरति केम थयु ? !

तद्+चरति=तवर्गश्चवर्गः १/३/६० अने अधोपे प्रथमे।
१/३/५१ लागीने तच्चरति थयुं -न्ते चजःकगम्
लग्नाडवा नृपमे तो पूर्वे च असत् थध द् थशे
तेथी च् नो कू न थाय.

0 ? *सुत्रमां. क - गू णे आदेश डेमं कर्था ?

—०— कू अथवा गू डोपण विधान

आदेशद्वयम्-भृहद्वृत्ति स्तोत्रं न्यास-पृ. १८१.

કરે તો પણ કુ નો યુ કે યુ નો કુ સિદ્ધ જ છે.
 છતાં પણ બનેલું વિધાન કરવાથી યુ થી સ્થ
 વગેરે સિદ્ધ થઈ શક્યા છે.

★ ચેષ્ટવૃત્તિ — મુવાચુ ના રૂપો

પ્રથમા :- મુવાચુ મુવાચો મુવાચઃ

દ્વિતીયા :- મુવાચમ્ મુવાચૌ મુવાચઃ

તૃતીયા :- મુવાચા મુવાચ્યામ્ વગેરે

સાતમી :- બ. વ. માં મુવાચુ +યુ-નામ્યન્તસ્યા

રજર્ગાત્ થી મુવાચમ્સુ અને કમ્સુ થી

■ યતા મુગધુ યયુ

સ યોધને હે મુવાચુ-મુવાચુ યયો

નોંધ :- સ્વનાન્ત નામોમાં પ્રત્યયોના ફેરફાર
 વિશેષ આવે છે બ્યજનાન્ત નામોમાં પ્રત્યયો
 સામાન્ય રીતે સીધાં જ લાગી જાય છે ફેરફારો
 મુખ્યત્વે નામનાં વર્ણોમાં થાય છે તેથી જ “હેમ
 સરૂપત પ્રવેશિકા” - પ્રથમામાં પણ બ્યજનાન્ત
 નામોના પાઠ પૂર્વે અનુબંધ રહિત પ્રત્યયોની નોંધ
 કરી છે જેમાં

(૧) યુ જૌ બચ્

(૨) અમ્ ઓ બચ્

(૩) બા, બ્યામ્, મિચ્

(૪) ઇ, બ્યામ્, બચ્

(૫) અમ્, બ્યામ્, બચ્

(૬) અચ્, ઓચ્, બામ્

(૭) ઈ, બોમ્, યુ

બ્યજનાન્ત નામોના અબ્યાસમાં આ રીતે જ
 પ્રત્યયો લાગતા મુવાચૌ મુવાચઃ વગેરે યથા શક્યું.

[૧૯૨]

(૨) અન્નઃ ૧/૪/૧૯

★ વૃત્તિ:- અગત્યોપાદા ગુઠ્ઠન્તસ્ય છુદિ પેર છુદઃ
 પ્રાગ્ નોઠન્તઃ સ્યાત્ । (દીર્ઘ દ્વિચાર્. રહિતિ મિ હુદિ)
 પ્રત્યર્

★ વૃત્ત્યથઃ :- પુઠન્ત લે અન્ન ધાતુ
 તેને પુદ પ્રત્યય (મિ અમ્-ઓ-જસ) પર
 છતાં પુદ વર્ણની પૂર્વે ન અન્તા અમ થાય
 છે. (દીર્ઘદ્વાર્ વ્યજ્જનાન્ત ૧/૪/૪૫ થી
 મિ હુદ યથા)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અનામ્ સ્વરોનોઠન્તઃ ૧/૪/૧
 ૬૪ થી નોઠન્તઃ (૨) ધુટાંપ્રાક્ ૧/૪/૬૬ (૩) ધુદિ
 ૧/૪/૬૮

★ વિશેષ :- અન્નૂગતૌ ચ અન્ન ધાતુ

આદિ (પ્રથમ) અન્નો ધાતુ છે. પૂર્ણ અને ગમન
 અર્થ છે અન્ + સ્વિવ્ અનર્થા (પૂર્ણભિન્ના)
 અર્થમાં અન્નોઠન્તર્વાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી અન્નમાં રહેલા
 ન (નૂને સ્થાને થયેલ ણ્ સ્થાની વત ખાનીને) નો
 લોપ કરવો :- અન્ + સિ થયો.

આ સૂચથી ન્ આગમ થયો—

પ્રતિઅન્નૂચ કેમકે સિવુદ પ્રત્યય છે અન્ પુઠન્ત છે
 માટે ચ પૂર્વે ન થયો ૦ સીર્ષદ્વાર્ ૧/૪/૪૫ થી
 સિ નો લોપ યતાં પ્રતિઅન્નૂચ યયુ હવે પછીના
 સૂત્ર ૨, સૂત્ર ૩ થી પ્રત્યક્ષ એવું ૩૫ તૈયાર થયું
 પ્રતિ + અન્ન

૦ આ સૂત્ર સ્વ અરર બંનેમાં લાગે છે.

૦ ? હુદ કેમ કહયું ?

(૨.બ) પ્રાચઃ- પ્રાચ્ + ઘસ ઘસ અધુદ્ છે
 તેથી ન આગમ ન થયો.

[૧૯૩]

(૩) વદસ્ય ૨/૧/૮૯

★ વૃત્તિ સંયોગાન્તસ્ય હક્ સ્યાત્

★ વૃત્ત્યથઃ :- પદને અન્તે સંયોગમાં
 રહેલા (લોડાકારના) અન્ત્ય વર્ણનો લોપ
 થાય છે. જેમકે સૂત્ર : ૨ મુજબ પ્રત્યગ્નૂના
 અન્ત્ય વ નો લોપ થયો તેથી પ્રત્યન એવું ૩૫
 થયું

★ અનુવૃત્તિ :- સંયોગસ્વાદૌ સ્કોલ્ક
 ૨/૧/૮૮ થી સંયોગસ્વ...હક્

★ વિશેષ :- ૦ ? ૦ ન યોગસ્વાદૌ

કેમ કરયું ? સ્વન્તા બર્ણને અંતે આ છે સંયુક્ત
 વર્ણ નથી

૦ અન્ ઉદઘરણ ૦ પુખાન્ત - અન્ત્ય ય
 હક્ પુખાન્

[૧૯૪]

(૪) યુજ્જ્ઞકુજ્જ્ઞોનો ડ ૨/૧/૯૧

★ સૂત્રપૃથ :— યુજ્ઞ અન્ચ કુજ્ઞ: ન: ડ:

★ વૃત્તિ :— એવાં નસ્ય પદાન્તે ડ: સ્યાત્ । પ્રત્યઙ્ (તવર્ગશ્વર્ગ “ઇતિ પ્રત્યઙ્ચૌ” પ્રત્યઙ્ઃ । સમ્બોધને પ્યેવમ્ । પ્રત્યઙ્ચમ્ પ્રત્યઙ્ચૌ ।)

❧ વૃત્ત્યર્થ :— યુજ્ઞ, કુજ્ઞ, અન્ચ શબ્દોમાં જેમકે :- પ્રત્યઙ્

(૧-એ.) પ્રતિ + અચ્ + સિ = પ્રતિ + અન્ચ (અચ: ૧/૪/૬૯ થી ન્) = પ્રતિ + અન્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી લોપ) = પ્રત્યઙ્ આ સૂત્રથી ન્ ડ-થશે (સિ નો દીર્ઘાન્ત્યાવ ૧/૪/૪૫ થી લોપ થઈ ગયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :— પદાન્તે ૨/૧/૬૪

❧ વિશેષ :— *નનુ ન્ન ઇતિકિમર્થમ્ ન્ કેમ મુક્યો? ષ્ઠયાન્ત્યસ્ય પરિભાષા મુજબ અન્ત્ય એવા ન્ નો જ સર્વત્ર ડ્ થાય તેમ જણાવવા માટે ૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

(૧-૨-દ્વિ.) પ્રત્યઙ્ચૌ-પ્રત્યઙ્ચ્+ઓ

(૨-એ.) પ્રત્યઙ્ચમ્-પ્રત્યઙ્ચ્+અમ્

ત્રણે ઉદાહરણમાં ન્ પદાન્ત નથી. તેથી ડ્ ન થતાં તવર્ગ સ્વ વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી ન્ નો જ થયો છે. (સંબોધનમાં -પ્રત્યઙ્ પ્રત્યઙ્ચૌ પ્રત્યઙ્ચ થશે.)

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

સિ લોપ થતા → ૦ યુજ્ઞૈ પી યોગે-યુજ્-ધાતુ યુનક્તિ ઇતિ ક્વિપ્-ક્વિપ્-યુજ્-યુનજ્ (યુજ્ઞોડસમાસે ૧/૩/૭૧ થી ન્ અગાળ) યુન્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી લોપ) આ સૂત્રથી યુઙ્ (નેડનારો) થશે.

૦ અન્ચગતૌચ-અન્ચ્ ધાતુ પ્ર પૂર્વક અન્ચ=પ્રાન્ચ્ પ્રાચ્ (અન્ચોડનર્ચાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી ન્ લોપ),=પ્રાન્ચ્

*બૃહદ્વૃત્તિ-સ્વોપદા ન્યાસ યુક્ત પૃ.૧૮૨ ન્યાસ.

(અચ: ૧/૪/૬૯ થી ન્ આગમ્=પ્રાન્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી ચ્ લોપ)=પ્રાઙ્ આ સૂત્રથી ન્ નો ડ્ થયો. પ્રાઙ્ આગળ ચાલનારો. એજ રીતે કુઙ્-ગતૌ-કુઙ્-પદસ્ય થી ચ્ લોપકુન્ અને આ સૂત્રથી “કુઙ્” વઠ ચાલનારો-થયું.

[૧૯૫]

(૫) અન્ચ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ ૨/૧/૧૦૪

★ સૂત્રપૃથ :— અચ્ ચ્ પ્રાગ્ દીર્ઘ: ચ્

★ વૃત્તિ :— ણિ-ક્ય ઘુદ્ વજે વકારાદૌ સ્વરાદૌ ચ પ્રત્યયે અચ: ચ્ ઇત્યાદેશ: સ્યાત્, પૂર્વસ્વરસ્ય ચ દીર્ઘ: । પ્રતીચ: પ્રતીચા ।

❧ પ્રત્યગ્મ્યામ્ । પ્રત્યક્ષુ । પ્રાઙ્ પ્રાગ્-ચૌ પ્રાગ્-ચ: । હે પ્રાઙ્ । પ્રાન્ચા । પ્રાગ્મ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ણિ, ક્ય, ઘુદ્ સિવાયના આદિમાં વકાર, કે સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અચ્ નો ચ્ આદેશ થાય છે અને ચ્ ની પૂર્વના સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જેમકે :- પ્રતીચ: પ્રતીચા વગેરે [નોંધ :- અચ: ૧/૪/૬૯ સૂત્ર મુજબ ઘુદ્ પ્રત્યયોમાં ન્ આગમ થાય છે તેથી પહેલાં પાંચ રૂપો ન્ યુક્ત થયા પણ અહીં દ્વિતીયા બ.વ.થી અધુદ્ પ્રત્યયો ના રૂપો આપ્યા છે માટે સૂત્ર લાગશે]

પ્રતિ+અન્ચ+શસ્=પ્રતિ+અચ્+શસ્

(અન્ચોડનર્ચાયામ્ થી ન્ લોપ)

=પ્રતીચ: - આ સૂત્રથી અ લોપ ઇ દીર્ઘ

એજ રીતે ટા પ્રત્યયે પ્રતીચા

નેમકે :- વૃક્ષં વૃષ્ચતિ इति, ક્વિપૂ વૃક્ષવૃષ્ચ-તમ્
આચળે વૃક્ષવયસિ-ઇતિવિચ-(વન્ત્ય સ્વરાદે ૭/૪/૪૩
થી જિ લોપ થતાં) વૃક્ષવૃ -

અહીં વૃક્ષ સાથે વૃષ્ચ છે પણ ૩૫માં અન્ત્ય વ,
નથી માટે પૂ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

નામો :- સિ લોપ-દીર્ઘઙ્યાવૃ થી

૦ તીર્થસ્રજ્+સિ=તીર્થસ્રપ્=તીર્થસ્રઙ્-દ્ર-તીર્થને સર્જનારો

૦ પરિમૃજ્+સિ=પરિમૃપ્+સિ પમિઙ્-દ્ર-સાઙ્ કરનારો

૦ સમ્રાજ્+સિ=સમ્રાપ્=સમ્રાઙ્-દ્ર

**૦ વિમ્રાજ્+સિ=વિમ્રાપ્=વિમ્રાઙ્-વિમ્રાઙ્-વિશેષ શોભ-
નારો.**

**૦ ધાનામૃજ્+સિ - ધાનામૃપ્=ધાનામૃઙ્ - દ્ર ધાણાને
ભૂંજનારો.**

૦ શાન્ત :-

તત્ત્વં વૃષ્ચતિ इति તત્ત્વપ્રાદ-તત્ત્વને પૂજનારો-દિદ્યુદ્
-દંદ્ ૫/૨/૮૩ થી ક્વિવન્ત થયો અનુનાસિકે ચક્ષુઃ
ચુદ્ ૪/૧/૧૦૮થી ચ તથા તત્ત્વપ્રાચ્ આ સૂત્રથી
“પૂ”-તત્ત્વપ્રાપ્ ઘુટસ્તૃતીયઃ થી હ થતાં તત્ત્વપ્રાઙ્-દ્ર
થયું.

૦ ધુદ્ પ્રત્યય :-

ચજ્+તા=ચપ્+ટા=ચણ્ટા પજનારો

લિચ્+તા=લેપ્+ટા=લેણ્ટા-જનારો.

નોંધ :- પાણીની વ્યાકરણના અતે વૃ જ ઉપરાંત
કૂ ના જુ નું વિધાન પણ છે. અહીં કૂ નું વિધાન
નથી. કેમકે અહીં અનુનાસિકે ૪/૧/૧૦૮ સૂત્રથી કૂ
નો સ્ થાય છે અને ચૂનો જ કરવાનું વિધાન
સૂત્રમાં છે જ.

[૨૦૦]

(૧૦) હ્ર્નઃ સઃ ત્સોઽશ્વઃ ૧/૩/૧૮

★ સૂત્રપૃથ :- હ્ર્નઃ સઃ ત્સઃ અ-શ્વઃ

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્થામ્બ્યાંઽનામ્બ્યાં પરસ્ય સસ્ય
તાદિઃ સો વા સ્યાત્ અશ્વઃ-શ્વાવયવમ્ચેત્સો ન સ્વાત્ ।
દેવેઙ્ત્સુ । દેવેહ્સુ

☐ હે દેવેઙ્-હેદેવેદ્ર । તીર્થં સુદ્ તીર્થ સુદ્ । કંસપરિમૃદ્,
કંસપરિમૃદ્ । સમ્રાઙ્, સમ્રાદ્ર । વિમ્રાઙ્-વિમ્રાદ્ર ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- પદને અન્તે રહેલા ફ્ર
તથા ન્ પછી તરતજ સ્ આવે તો સ્ ને
બદલે વિકલ્પે ત્સ બોલાય છે. (પણ) આ
સ્, ઋ સ્ અંધિ ન હોવો. બ્લેધમ્-દેવેજ્
+સુ=દેવેજ્+સુ (યજ-સૂજ્...શાપઃ ૨/૧/૮૭થી
જ્) દેવેજ્+સુ (ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૮૬થી ફ્ર)
દેવેજ્+સુ વિકલ્પે દેવેજ્+ત્સુ થશે. દેવેજ્સુ પક્ષે
દેવેજ્ત્સુ-વિકલ્પે દેવેદ્રત્સુ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- હ્ર્ણોઃ કટાવન્તો શિટિ નવા
૧/૩/૧૭ થી વા

卐 વિશેષ :- ૦? અથ કેમ કહ્યું ?

પદ્ શૂચ્યોતન્તિ છ (ફળ) ખરી પડે છે અહીં સ્
નો ચ્ થયો છે (સસ્ચશ્વૌ) માટે સ્ નો ત્સ આદેશ
ન થાય.

૦ પદ્ત્સીદન્તિ સૂત્રમાં ઉ કારના નિર્દેશથી પદ્નુ પદ્
(અષોપે પ્રથમો ૧/૩/૫૦થી, થષ શકે નહીં-છતાં
કેટલાંક દ ધ્ર્ છે છે મના તેમને પદ્ત્સીદન્તિ થાય છે.

૦? સ્ એમ કેમ કહ્યું ?

પદ્ ભવન્તિ મ્કાર પરમાં છે.

મહાન્ પળઃ-ન્ પર જ્ છે સ્ નહીં માટે ત્સ ન
થયો-(ન્કારમાં ભવાન્ત્સાધુ પક્ષે ભવાન્ સાધુઃ થર્થ
શક્યું કેમકે સ્ પરમાં છે)

૦. અન્ય ઉદાહરણ :-

(સ) સાધુલજ્ઞ+સિ=સાધુલજ્ઞ

(સ નો લોપ)=સાધુલજ્ઞ-સાધુને વળગનારો.

(ક) કાષ્ઠતક્ષ+સિ=કાષ્ઠતક્ષ+સિ=કાષ્ઠતક્ષ+સિ=કાષ્ઠતક્ષ

લાક્ષા હોલનાર.

ધુદ્ પ્રત્યય :- (૧-એ) સ પ્રત્યય લજ્ઞ+ત-સ લોપ

થતાં લજ્ઞ+ત=લજ્ઞ+ત (ચજઃકગમ્)=લગ્નઃ-લાગેલો

સૂચવા...તા ૪/૨/૭૦ થી ત નો નૂ થયો)

વૃથ્+ત=વૃથ્+ત (શ્વતાં સ નો લોપ)=(સૂચવા...તઃ

૪/૨/૭૦ થી નૂ અને ચજઃ કગમ્ ૨/૧/૮૬ થી ક)

=વૃક્ષ+નઃ=રૂપવર્ણાન્નો ૨-૩-૬ થી ણ=વૃક્ષઃ

★ શેષવૃત્તિ :- ૦ ધાનામૃજ્ઞૌ-(૧-૨-દ્વિ)

ધાનામૃજ્ઞ+ઔ-ધુદ્ પ્રત્યય નથી તેથી સ લોપ ન થયો.-

સસ્યશર્પૌ ૧/૩/૬૧ થી સૂ થતા-ધાનામૃજ્ઞ+ઔ તૃતી-

યસ્તૃતીય ૧/૩/૪૯ થી જૂ થતા ધાનામૃજ્ઞ+ઔ

૦ મૂલ+ત્રશ્ચ+કિવપ્=મૂલવૃશ્ચ સ લોપ, ત્ર નો વ

૧ નો હ/દ ઉપર મુજબ થતાં-મૂલવૃદ્-દ્ર મુળ કાપનાર

૦ પરિ+ત્રજ્ઞ+કિવપ્=પરિત્રજ્ઞ (દિદુદ- દદ્દ...કિવપ્

૫/૨/૮૩ થી નિપાતન) પ્રરિત્રદ્ થયું

[૨૦૨]

(૧૨) યુજ્ઞોડસમાસે ૧/૪/૭૧

★ સૂત્રપૃથ :- યુજ્ઞઃ અસમાસે

★ વૃત્તિ :- “યુજ્ઞમ્પીયોને” ઇત્યસ્વાસમાસે ઘટિ

પરે ઘટઃ પ્રાગ્નોડન્તઃ સ્યાત્ યુજ્ઞઃ । યુજ્ઞૌ [યુજા,

યુગ્મ્યામ્]

અસમાસે ઇતિ કિમ્ ? અશ્વયુક્-ગ્ યુજ્ઞ ઇતિ કિમ્ ?

યુજિન્ચ સમાધૌ યુજમાપન્ના મુનયઃ

■ (પદાન્તે ઋત્વિજો ગત્વં વાચ્યમ્) ઋત્વિક્-તકારાન્તો મરુત્ શબ્દઃ । મરુત્-મરુદ્ મરુતૌ । દ્વમ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યથ :- “યુજ્ઞમ્પીયોને”એ યુજ્ઞ ધાતુ અહીં સમજવાનો છે. અસમાસમાં રહેલો યુજ્ઞ ધાતુથી અનેલા નામને ઘુદ્ પ્રત્યય લાગતાં ઘુદ્ પૂર્વે (જ પૂર્વે) ન ઉમેરાય છે. દા.ત. યુજ્ઞ યુજ્ઞ (તર્ગશ્ચવર્ગ...૧/૩/૬૦ થી નૂ નો જ્) યુજ્ઞ-એડનાર.

(પ્રથમા એ.વ.) યુજ્ઞ-યુજ્ઞ+સિ દીર્ઘાવા ૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ, પદસ્ય ૨/૧/૮૮ થી જૂ નો લોપ, યુજિન્ચક્રૂચૌ ૨/૧/૭૧ થી નૂ નો હ્ થતા યુજ્ઞ થયું (પ્રથમા દ્વિ.વ.) યુજ્ઞૌ -યુજ્ઞ+ઔ (૧-ખ.) યુજ્ઞઃ (૨-એ.) યુજ્ઞમ્

—: પ્રશ્નો :-

૦ ? ઘટિ પ્રત્યયે કેમ કહ્યું ?

(ટ)-યુજ્ઞ+આ=યુજા

(શ્યામ્) યુજ્ઞ+મ્યામ્=યુગ્મ્યામ્

અન્ને અધુદ્ પ્રત્યયો છે તેથી નૂ આગમ ન થયો.

૦ ? અસમાસે કેમ કહ્યું ?

અશ્વયુક્ - (૧-એ.) અશ્વયુક્ અશ્વયુક્ અહીં યુજ્ઞ શબ્દ અશ્વ સાથે સમાસમાં છે માટે નૂ આગમ ન થયો.

૦ ? યુજ્ઞ કેમ કહ્યું ?

યુજિન્ચસમાધૌ -એ પણ યુજ્ઞ ધાતુ છે -પણ યુજ્ઞઃ વિધાન છે માટે યુજિ માં નૂ આગમ ન થાય. તેથી (૨-એ.) યુજમ્ આપન્ના મુનયઃ સમાધિને પામેલા મુનિઓ - યુજમ્ માં નૂ આગમ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ઘટિ ૧/૪/૬૮

(૨) ઘટાંપ્રાંક્ ૧/૪/૬૬

(૩) અનામ્ સ્વરેનોડન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નોડન્તઃ

તૃતીયા એ.વ. પત્તેન, પૃષ્ઠી-સપ્તમી દ્વિ.વ.

પત્તયોઃ - એ પ્રમાણે અન્યાદેશ થશે.

અર્ધી પત્તમાં તુ રૂ છે તેથી પણ એવા અ કારા. પ્રયોગના રૂપો થશે.

જેમકે પત્ત+ઓ માં પત્તો થયું.

૦ અન્યાદેશ ન હોય ત્યારે પત્ત આદેશ ન થાય તેથી દ્વિતીયા પત્તમ, પત્તો, પત્તાન્ એ પ્રમાણે રૂપ થાય.

૦ વૃત્યન્તે (સમાસાન્તે) પત્ત ન થાય પરમંત પદ્ય - અર્ધી પરમ અને પત્તદ નો સમાસ થયો છે. અને પત્તદ સમાસાન્ત છે.

★ અનુકૃતિ :— નિત્યમગ્ગાદ્યં ૨/૧/૭૨ થી અન્યાદેશ

ક્રિ વિશેષ :— ૦ નક પ્રત્યયાન્તમા પબ

આદેશ થઇ નકે

જમકે - પત્તક માં આ અવ્યયનું અન્યાદેશ. અને પત્તનેવ મુગ્ગાનિ - આ મુગ્ગાનિ આગળ કો અપાતો - રૂને એનક નક અપાતો

અર્ધી પત્તક અને નક પત્તક પુકત પાત્રનો પ્રયોગ છે તો પબ અન્યાદેશ પત્તક વાળ નકયું

૦ ૧ દિતીયા ત્રીતી. કેમ કહ્યું ?

પત્તમં સુવદિત્રિ ત્રિ પત્તમં નિયમાનિ રેદિ ।
-અર્ધી પત્તમં નવુર્વા પ્રાંતન ક ત્વી અન્યાદેશે પત્ત ન થાય ।

૦ ૧ ત્વમા - કેમ કહ્યું ?

પત્ત મદ્દાન ત્રિ પત્તમ-આય ત્વદિ નથી

[૨૦૯]

(૧૯) મદ્દાદેશનુવાનિત્યમગ્ગાદ્યં અન્યાદેશનુયોઃ
અન્યાદેશ પ્રત્યયે ૨/૧/૭૭

★ અનુકૃતિ :— મ-જ-વ જ પ્રાદેઃ ચતુર્થાન્તસ્ય
પત્તમગ્ગા પ્રાદેઃ ચતુર્થા ચ પ્રત્યયે.

★ વૃત્તિ :— યસ્ય મદ્દવાનાં કાઠિ આદો મતિ ચતુર્થાન્તે મતિ ત્વર્ચસ્વરસ્ય ઇન્દ્રાયવસ્વાદે ચતુર્થઃ સ્વાદ, પદાન્તે, સારો પ્યારો વ પ્રત્યયે પરં ।
ધર્મમુદ, ધર્મમૂત । ધર્મમુદો । હે ધર્મમુદ-ત્ ।
ધર્મમુદસ્વામ્ ધર્મમુત્સુ ।

□ ન કારાન્તો રાજન્ શબ્દઃ -
“નિરીષઃ” ઇતિ રીર્ષે રાજા રાજાનો રાજાનઃ અનુદ્ધર્ષ
“અનોડસ્વ” ઇત્યલ્લોપે નસ્ય યદર્થે જનોઃ - રાજઃ
રાજા । રાજન્મામ્ - અવચક્રિકાર વિહિતસ્ય નહોત્યામ-
દ્વાર્ધાધીજાનઃ । રાજે । રાજઃ । રાજોઃ । રાજામ્ ।
રાજિ, રાજિનિ । રાજયુ ।

ક્રિ વૃત્ત્યર્થઃ :- જેની (પાતુ રૂપ શબ્દના અવયવની) આદિમાં ત, ટ, ઢ, વ માંથી કોઈ પણ એક અક્ષર (વજુ) હોય અને અન્તે ચાંથો (વર્ગીય) વ્યંજન (અક્ષર) હોય. તેવા એક સ્વર વાળા શબ્દ અવયવના આદિ વજુ (અક્ષર) ના સ્થાને ચાંથો અક્ષર (વર્ગીય વ્યંજન) થાય છે - જે તે ચાંથો અક્ષર પદાન્તે હોય અથવા તેની પછી સુ કે રૂ કાર વાળા પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો જેમકે :- ધર્મમુદ-ધર્મ જાનુનાર (૧-અ.) ધર્મમુદનિ - અર્ધી મુદ શબ્દ અવયવની આદિમાં વૂ છે. અન્તે ધૂ એ ચાંથો વજુ છે. તેમજ એક સ્વર પાતુ રૂપ શબ્દ છે. તેથી આ મુદ લાગીને વૂ નો ચાંથો વજુ મૂ થયો. - ધર્મમૂત મુદ્ગતીયઃ ૨/૧/૮૬ થી રૂ અને વિનામેવા થી ન થતા પ્રથમા એ.વ. ધર્મમુદ, ધર્મમૂત રૂપ થશે. સંજ્ઞાપતમાં પબ ધર્મમૂદ ન થાય.

(૧-દ્વિ.) ધર્મમુદો - પદાન્ત કે સ્વર નથી મારે મુપ્ત મૂ. નું મુપ્ જ રહેશે.

(૩-દ્વિ.) ધર્મમૂદસ્વામ્

(૭ અ.) ધર્મમુત્સુ

ક્રિ વિશેષ :— ૦ મદ્દાદેઃ કેમ કહ્યું ?
કુર+મિ = અર્ધી અન્તે વૂ છે પબ

પણ પ્રારંભમાં ગૂ-હ-દ-વ નથી.

૦ ? ચતુર્થાન્તસ્ય કેમ કહ્યું ?

સુગળ અહીં આદીમાં ગૂ છે પણ અન્તે ચતુર્થ વર્ણ નથી

૦ ? એક સ્વર કેમ કહ્યું ?

દામલિહ :- આખો શબ્દ પૂર્વે દ અને અન્તે ચતુર્થ વર્ણ વાળો છે, પણ એક સ્વર નથી.

૦ ? સ્થવોશ્ચ કેમ કહ્યું ?

ધર્મવુઘૌ ઓ. પ્રત્યય છે

૦ ૩૫ સાધનિકા અંગે વિશદ છણાવટ માટે “મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરી” ભાગ-૧ પૃ. ૮૯/૯૦ ખાસ જુઓ, સ્વોપગ્ન્યાસ ભાગ ૧-૧૮૫

૦ વર્ણવિધિને લીધે સ્થાનીવત્ભાવ ન થાય તેથી અવુદ્ધ સ્થાનિકાવર્ણ વિધૌ ૭/૪/૧૦૯ થી સિચ્ લોપ થતા સિચ્ સ્થાનીવત્ થાય નહીં એ હેતુથી અવુદ્ધ માં સિચ્ નો લોપ થતાં આદિ વ્ મૂ થાય નહીં.

૦ અન્ય ઉદાહરણો

૦ પદાન્ત પર્ણગુદ્+સિ=પર્ણગુદ્-હ પાંદડાને સંતાડનાર વૃક્ષ અહીં ગૂ નો ચોથો વર્ણ ઘૂ થયો દૂ નો હ

૦ સાદિ પ્રત્યય :-

નિગોદ્+સ્યતે અહીં સાદિ પ્રત્યય છે તેથી પૂર્વના ગૂ નો ઘૂ થયો અને પદોઃકસ્સિ ૨/૧/૬૨ થી દૂ નો કૂ થયો નિઘોક્+સ્યતે, નામ્યન્તસ્થા ૨/૧/૩૫ થી સૂ નો ષૂ = નિઘોક્+સ્યતે=નિઘોક્સ્યતે તે ગુપ્ત રાખશે

૦ ધ્વાદિ પ્રત્યય :-

અદુહ+ધ્વમ્ = અદુઘ્ધવ્ તમે દોહ્યું અહીં મ્વાદેર્દા ૨/૧/૮૩ થી દૂ નો ઘૂ થયો ગડવાદે સૂત્રથી દૂ નો ઘૂ થયો તૃતીયસ્તૃતીય ૧/૩/૪૯ થી ઘૂ નો ગૂ થયો.

★ શેષવૃત્તિ — રાજન્ શબ્દ રાજા નિરીર્ધઃ ૧/૪/૮૫ થી અ નો આ નામ્નો નોડનહ ૨/૧/૯૧ થી ન્ લોપ લીર્ધદ્વાવ ૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ (૧/૨/દિ) રાજન્+ઓ=રાજાનો

(૧ બ) રાજન્+જસ=રાજાનઃ

(૩-એ.) રાજન્+અમ્=રાજાનમ્

૦ દ્વિતીયા બ.વ.થી અધુટ સ્વરે અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮ થી અનો લોપ, તવર્ગશ્ચ વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી ન્ નો જ્ થશે. અને જ્+ન્=જ્જ થશે તેથી :-

(૨-બ.) રાજઃ (૩-એ) રાજા (૪-એ) રાજે

૦ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે નામ્નોનો ૨/૧/૯૧ થી ન્ લોપ થતાં (૩-દિ.) રાજમ્યામ્ અસત્ અધિકારમાં જણાવ્યા મુજબ ન્ નો લોપને અસત્ ગણી અહીં અ નો આ (અત આઃ સ્વાદૌ ૧/૪/૧.થી) થશે નહીં.

૦ સપ્તમી એ.વ. ફેડોવા ૨/૧/૧૦૯ થી વિકલ્પે અ લોપ થાય તેથી રાજિ/રાજનિ

[૨૧૦]

(૨૦) નામન્ચ્યે ૨/૧/૯૨

★ સૂત્રપૃથ :- ન આમન્ચ્યે

★ વૃત્તિ :- સમ્બોધને નામ્નો નસ્ય હુગ્ ન સ્યાત્ । હે રાજન્

卐 વૃત્યર્થ :- સંબોધન (વિભક્તિ)માં નામના ન નો લોપ થતો નથી.

(નિરીર્ધઃ ૧/૪/૮૫ શેષધુદ્ધમાં લાગે છે માટે અ લીર્ધ પણ નહીં થાય) તેથી હે રાજન્ ।

★ અનુવૃત્તિ :- નામ્નોનોડનહઃ ૨/૧/૯૧ થી નામ્નઃ

卐 વૃત્યર્થ :- હે રાજવૃન્દારક્ અહીં સમુદાય અર્થમાં આમન્ત્રણ છે તેથી રાજન્ ના ન્ લોપનો નિષેધ થશે નહીં રાજન્ વૃન્દારક્ - “વૃન્દારક નાગકૃજરૈ ૩/૧/૧૦૮ થી સમાસ થતાં રાજવૃન્દારક્ બન્ધુ.”

૦ અન્ય ઉદાહરણ

હે સિમન્ । હે તક્ષન્

[૨૧૧]

(૨૧) ન ચમન્ત સંયોગાત્ ૨/૧/૧૧૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- ન ચ-મ્ અન્તઃ સંયોગાત્

★ ધૃતિ :- ચાન્તાન્માન્તાન્ત્વ ન્ચ યોગાત્

પરિવાનોડસ્ય નુપ્ત ન સ્વાત્ । યજ્ઞનઃ યજ્ઞના ।
આત્મનઃ આત્મનિ । (યજ્ઞ-રાજન્ વત્ એવં મુપર્વન્ચશ્વતઃ)

ક્ર વૃત્ત્યથઃ :- જે શબ્દને છેડ
સંયોગમાં જ કે મ્ આવેલા હોય તો તેના
પછી આવેલા અન્ ના અનો હોય થતો નથી.
જેમકે - યજ્ઞન્-યજ્ઞ કરનાર.

(૨-ખ.) યજ્ઞનઃ અર્હો સંયોગના અન્તે જ
છે તેથી જ નો અ હોવાય નહીં.

એજ રીતે (૩-એ.) આત્મના આત્મન્ શબ્દ
(આત્મા) સંયોગાન્તે મ્ છે તેથી તેનો અ
ન હોવાય.

૦ (બાકીના રૂપો અન્ અન્ત "રાજન્" જેવા
થશે. જેમકે :- આત્મા આત્માનો વશરે).

૦ (મુપર્વન્ચશ્વરે રૂપો પણ આ રીતે જ થાય)

★ અનુવૃત્તિ :- અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮

ક્ર વિશેષ :- ૦ ? નયોગાત્ કેમ કયુ ?

ગામન્+આ=ગામ્ના -સામવેદ ૧૩

નહી ન વંદાદાર નહીં મારે જ લોપ થયો

૦ ? તમન કેમ કયુ ?

૦ ધમન્+મા=નદમા-સુતાર ૧૩

અહીં હા વંદાદારમાં છે તેથી જ નો લોપ થઈ ગયો

આ મુત્ત્ર પનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮ અને ફેરામા ૨/૧/૧૦૯

નો નયવાદ છે વિગતમન્ત ૭/૪/૧૧૦ પરિભાષા

મુત્ત્ર ૨ મારે મ્ કારણે વિનિષ્ક્રમ માનીને માત્ર

નન્તન્ મ્ત્ત્વ મ્ત્ત્વ તેથી સંયોગથી પર એનો

અર્થ અતિપ્રેત થાય છે

૦ અન્ ઉદાહરણ :-

(૨-એ.) કર્મણી -કર્મન્+ક-એ કર્મો

કર્મણ -નયુન્નદિગ્વી વગેરે છે

૨ મ્ વંદાદાર છે તેથી જ લોપ ન થયો.

[૨૨૨]

(૨૨) ફન્ ફન્ પૂર્વાર્મ્ણઃ શિસ્ત્યોઃ ૧/૪/૮૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- ફન્ ફન્ પૂર્વન્ અર્મ્ણઃ શિસ્ત્યોઃ

★ ધૃતિ :- ફન્નન્તસ્ય ફનાદીનાં ચ શિસ્ત્યોરિવ
લીર્ષઃ સ્વાત્ । "નિ લીર્ષઃ" ઇતિ લીર્ષઃ સિદ્ધે નિય-
માર્થઃ સંયોગઃ । દણ્ડી । [દણ્ડિનો । દણ્ડિનઃ ।
દણ્ડિના । દણ્ડિન્-શ્યામ્ । હે દણ્ડીન્]

વિન્યસ્યાન્તા અર્થેવમ્ વચસ્વી રૂઢા

ક્ર વૃત્ત્યથઃ :- ફન્ અન્તે હોય તેવા
શબ્દો તથા ફન્ પૂર્વન્ અર્મ્ણમ્ શબ્દને
પ્રથમા-દ્વિતીયા અ.વ નો શિ (ર) પ્રત્યય
(નયુન્નસ્ય શિઃ) તથા પ્રથમા એ.વ.નો સિ
(છ) પ્રત્યય લાગે ત્યારે જ નિ શબ્દો નો
અન્ત્ય હસ્તસ્વર લીર્ષઃ થાય છે.

[નિલીર્ષઃ ૧/૪/૮૫ થી સિદ્ધ હોવા છતાં
નિયમને મારે આ સૂત્ર બનાવેલ છે] જેમકે
દણ્ડિન્+સિ=વણ્ડી ફન્ અન્ત નામ છે તેથી
સિ પૂર્વ સ્વર લીર્ષઃ થયો. નાનોનો ૧/૧/૯૧
થી ન્ હોવા-લીર્ષઃડ્યાવ ૧/૪ ૪૫ થી સિ હોવા
૥ વિન્ પ્રત્યયાન્ત પછી મહત્ત્વ કરવા તેથી
વચસ્વિન્+સિ=વચસ્વી વચન વાળો.

૦ ફન્-ધ્રુવફન્+સિ=વૃણ્ડા (અદીર્ઘ)

૦ : શિસ્ત્યોઃ કેમ કહ્યું ?

(૧/૨-દ્વિ) દણ્ડિનો (૧-ખ) દણ્ડિનઃ (૩-એ)

દણ્ડિના (૩-દ્વિ) દણ્ડિન્શ્યામ્

ફરેકમાં શિ-સિ સિવાયનો પ્રત્યય છે મારે
દ લીર્ષઃ ન થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- વિલીર્ષઃ ૧/૮/૮૫ થી લીર્ષઃ

ક્ર વિશેષ :- ૦ ? વ્હાદનો માં આ મુત્ત્ર
કેમ ન લાગ્યું ?

૦ પ્રત્યક્ ધાતુ અન્ પ્રત્યય છે *ઉજ્ઞાદીથી વ્હાદન્
નિપાતન થયો છે. આ મુત્ત્રથી નહીં-અહીં બાઈક
ફન્ છે

*ઉજ્ઞાદિ :- મન્ માતૃચિન્ .. વમિતિ-મુત્ત્ર ૯૦૨
પ. ૭૦

કેમકે ઇહ+અન પ્રત્યય છે અર્થવાન હન્ નથી. માટે આ સૂત્ર ન લાગે,

૦ ? વાગ્મિનૌ (સારી વાણી વાળા બે) અહીં ગ્મિન્ પ્રત્યય ઇન્ અનર્થક છે. છતાં નિદીર્ઘ થી વાગ્મિનૌ દીર્ઘ કેમ ન થયું.

—૦— અનિનસ્મિન... પ્રયોજયન્તિ—ન્યાય મુજબ ઇન્ નું ગ્રહણ અર્થવાન—અનર્થક બન્નેમાં છે. માટે અર્થવદ્ ગ્રહણે ન્યાય લાગુ ન પડે તેથી વાગ્મિનૌ દીર્ઘ ન થાય. :- કેમકે આ સૂત્રથી શિ-સિ પૂર્વેજ દીર્ઘનો નિયમ કરે છે તેથી (૧-એ.) વાગ્મી થશે, પણ અન્ય ધ્રુવ પૂર્વે જ દીર્ઘ થશે થશે નહીં.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(શિ) દણ્ડિન્ + શિ = દણ્ડીનિ દણ્ડવાળા

પૂષન્-પૂષન્+સિ=પૂષા ધન્દ્ર

અર્ચમન્-અર્ચમન્ + સિ = અર્ચમા. - સૂર્ય.

[૨૧૩]

(૨૩) કવર્ગૈસ્વરવતિ ૨/૩/૭૬

★ સૂત્રપૃથ :- ક વર્ગ - એકસ્વરવતિ

★ વૃત્તિ :- પૂર્વપદસ્યાદ્રાદેઃ પરસ્ય ક-વર્ગવત્યેકસ્વરવતિ ચોત્તરપદે નોળઃ સ્યાત્ । ન ચેદસૌ પક્વસ્ય । વૃત્તહર્ણૌ ।

❧ વૃત્યર્થ :- પૂર્વપદમાં ૨ હેલ ૨, ૫ અને ઋ વળ પછી ક વર્ગવાળું અને એકજ સ્વર વાળું ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો ન્ નો જ થાય છે પણ તે ન્ - પક્વ શબ્દનો ન હોવા જોઈએ નહીં :-

૦ એકસ્વર :- વૃત્તહર્ણ + ઔ = વૃત્તહર્ણૌ અહીં હન્ એક સ્વર છે તેથી ન્ નો જ થઈ શકે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) રઘુવળાનો... સસાન્તરે થી ૨, ૫, ઋ (૨) ચોત્તરપદાન્તનસ્યાદેસ્યુવ-પક્વાઽહન્-૨-૩ ૭૫ થી અપક્વ.

❧ વિશેષ :- ૦ ? અપક્વ કેમ કહ્યું ? ક્ષીરપક્વેન - દુધ સાથે પકાવેલ પદાર્થ વડે અહીં

* ન્યાય સંગ્રહ - ન્યાય ૧૯, ૫ ૬૬.

પક્વ શબ્દ હોય ન્ નો જ ન થયો.

૦ અ લચટતવર્ગશસાન્તરે કેમ કહ્યું ?

૦ માષત્યાગિનઃ ષ કાર પછી ન્ કાર છે. પણ વચ્ચે ત્ છે. માટે ન્ નો જ ન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

ક વર્ગ- (૨) સ્વર્ગકામિણૌ - સ્વર્ગની ધમ્મા કરનાર - કામિન્ ના ન્ નો જ થયો.

ઋ વર્ગ- (૪) વૃષગામિણૌ-ગામિન્ ના ન્ નો જ થયો (બળદપર જનારા બે)

[૨૧૪]

(૨૪) હનો હનો ધ્નઃ ૨/૧/૧૧૨

★ સૂત્રપૃથ :- હનઃ હ્નઃ ધ્નઃ

★ વૃત્તિ :- હન્તેહ્નો ધ્નઃ સ્યાત્ ?

❧ વૃત્યર્થ :- હન્ ના હ્ નો ધ્ન થાય છે.

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

ભ્રુગ્ધની = ગર્ભની હત્યા કરનારી.

ભ્રુગહન્ + ઈ (ઈ-ઢી પ્રત્યય)

ભ્રુગહ્ + ઈ (અનોઽસ્વ (૨/૧/૧૦૮ અ લોપ)

ભ્રુગ્ધન્+ઈ+સ (આ સૂત્રથી હ્ નો ધ્ન)

ભ્રુગ્ધની (દીર્ઘઙ્યાવ...થી સ્ લોપ)

૦ ધાતુ હન્+અન્તિ=હ્+અન્તિ=ધ્નન્તિ

તેઓ હણે છે.

૦ ? હન્ કેમ ?

વૃત્તહર્ણૌ-હ્ નથી માટે ધ્ન ન થાય.

હન્ કેમ ? - પ્લીહનઃ - ઇહ + અન્ છે હન્ નથી

[૨૧૫]

(૨૫) હનો ધિ ૨/૩/૯૪

★ સૂત્રપૃથ :- હનઃ ધિ

★ વૃત્તિ :- હનો ધકારે નિમિત્તાનિમિત્તિ નોરન્તરે સત્તિ નો ણો ન સ્યાત્ વૃત્તધ્નઃ । વૃત્તધ્નિ, વૃત્તહર્ણિ ।

■ પૂષા । પૂષણૌ । પુષ્ણિ પુષ્ણિ અર્ચમા । અર્ચમણૌ । અર્ચમ્ણઃ । इत्यादि ।

❧ વૃત્યર્થ :- હ નો ધ થયા પછી નિમિત્ત અને નિમિત્તિની વચ્ચે આંતરો ન હોય તો હન્ ધાતુના ન નો જ થતો નથી. (૨ બ.) વૃત્તધ્નઃ (ધન્દ્ર) અહીં ઘ પછી

(૩-એ.) પથિન્+આ=પથ્+આ=પથા

★ અનુવૃત્તિ: — પથિન્ મથિન્ ક્રમુક્ષિન્ ૧/૪/૭૬

❧ વિશેષ: — ૦ સપ્તમ્યા આદિ: ૭/૪/૧૨૪
એ પરિભાષાથી સ્વરાદિ સ્થાદિ અર્થ થયેલ છે.
૦ અમેદ નિર્દેશ: — સર્વાદેશાર્થ: મુજ્જ્ય સૂત્રમાં
દ્વન: એ પ્રમાણે કહ્યું હોતતો પઠ્યાન્ત્યસ્ય ૭/૪/૧૦૬
પરિભાષાથી ન્ નો જ હુરૂ થાત તેથી દ્વન પ્રથમાન્ત કરી
અમેદ નિર્દેશ દ્વારા તેના લોપનું સૂચન કરેલ છે
૦ હી ના સહચર્યથી અધુદ્ એવું વિશેષણ સ્વરાદિને
થયું છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ: —

સુપથિન્+હી+સિ (સદાચારી સ્ત્રી)

=સુપથ્+ઈ+સિ (આ સૂત્રથી દ્વન લોપ)

=સુપથી (દીર્ઘઙ્ યાવ્...સિ લોપ)

નપુંસકલિંગે: — સુપથી

સુપથિન્+ઔ=સુપથ્+ઔ=

સુપથ્+ઈ (ઔતી:)=સુપથી

★ શેષવૃત્તિ: — (૩-એ.) પથિન્+મ્યામ્=પથિમ્યામ્

૦ નામ્નોનો... થી ન્ લોપ.

મન્થન્ — (પ્રથમા) મન્થા: મન્થાનો

(૨-ખ.) મથ: — મથિન્ + શસ્ = મથ્ + અસ્

ક્રમુક્ષિન્ (૨-ખ.) ક્રમુક્ષા: (૧થા: મુજ્જ્ય)

(૨-ખ.) ક્રમુક્ષિન્+અસ્=ક્રમુક્ષ્+અસ્=ક્રમુક્ષ:

પચ્ચન્-પ્રાંચ-મુખ્યત્વે બહુવચન ન્ અન્ત સંખ્યા
વાચિ શબ્દ છે ત્રણે લિંગે સમાન ઉપો થય છે.
હતિષ્ઠ્ઠ: સહચર્યાયા હુમ્ સૂત્ર મુજ્જ્ય જસ-શસ્ પ્રત્યય
નો લોપ થયો તેથી પચ્ચન્+જસ/શસ્=

(૧) પચ્ચ (૨) પચ્ચ (૩) પચ્ચસિ: (૪) પચ્ચમ્ય:

(૫) પચ્ચમ્ય:

[૨૨૧]

(૩૧) સહચર્યાનાં ણામ્ ૧/૪/૩૩

★ સૂત્રપથ: — સહચર્યાનામ્ ૨ પાનામ્

★ વૃત્તિ: — ૨. ૪ નાન્તાનાં સહચર્યાવાચિનાં
સ્વસમ્વન્ધિન આમો નામ્ સ્યાત્ । ‘દીર્ઘોનામ્યતિ-
સૂચતસઃ’ ઇતિ દિર્ઘે । ‘નામ્નોનોડનહઃ’ ઇતિ જ
ન લોપે પચ્ચાનામ્ । સ્વસમ્વન્ધિન ઇત્યેવ પ્રિયપચ્ચજ્ઞામ્

★ શેષવૃત્તિ: — પચ્ચસુ, પ્રિયપચ્ચાદયો રાજન્ વત્ ।
એવં સપ્તન્ પ્રમૃતય: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: — સંખ્યાને સૂચવતા ૨
કારા. જ્ કારા ન્ કારા. શબ્દોને લાગેલ
સ્વસમ્વન્ધિ પઠી ખ.વ. આમ્ પ્રત્યય લાગતાં
આમ્ નો નામ્ થાય છે.

દીર્ઘોનામ્યતિસૂચતસઃ ૧/૪/૪૭ થી નામ્
પ્રત્યય પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થશે અને
નામ્નોનોડનહઃ ૨/૧/૯૧ થી ન્ લોપ થશે.
તેથી — પચ્ચન્+આમ્=પચ્ચન્+નામ્=પચ્ચાનામ્
૦ ? સ્વસમ્વન્ધિ કેમ કહ્યું ?

(૬-ખ.) પ્રિયપચ્ચજ્ઞામ્ (પ્રિય છે પાંચ જેને)
અહીં આમ્નો નામ્ ન થયો પણ
પચ્ચન્+આમ્માં ‘અનોડસ્ય’ થી જ લોપ થતા
પચ્ચન્+આમ્ થઈ ‘તવર્ગશ્ચવર્ગ’ થી પચ્ચન્+
આમ્=પચ્ચજ્ઞામ્ થયું.

★ અનુવૃત્તિ: — આમોનામ્

❧ વિશેષ: — સૂત્રમાં બહુવચન વ્યાપ્તિ
માટે છે, તેથી અઘટાનામ્ માં ભૂતપૂર્વ ન્ માનીને
પણ આ સૂત્ર લાગે છે.

૦ ? સહચર્યાનામ્ એમ કેમ કહ્યું ?
ગિરામ્-ગિર્+આમ્-વાણીઓનાં ૨ કારા. છે, પણ
સંખ્યાવાચિ નથી.

૦ ? ણામ્ કેમ કહ્યું ?

ત્રિશતામ્ — ત્રિશત્+આમ્-ત્ કારા. શબ્દ છે માટે
સૂત્ર ન લાગે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ: —

૨ કારા. ચતુર્+આમ્=ચતુર્+આમ્=ચતુર્નામ્
—ચાર જણનાં

प क्षारा, पक्ष्+आम्=पक्ष्+नाम् पुनरुत्तीय=पक्ष्+णाम्
(प्रत्यये च)=पक्ष्णाम् (तद्वर्गध्वर्गा-) ॥ नक्षत्राणां
न क्षारा-अष्टन्+आम्=अष्टन्+नाम्=अष्टन्+नाम्
(नाम्नेना २/१/६१)=अष्टानाम् (दीर्घानाम्भ्यति-धीआ)

★ शेषवृत्ति :— प्रियपञ्चन वगेरेना शेषे
राजन् गेवा यरी
अथ प्रभागे सप्तदना शेषे पञ्च यरी.
(७-५) पञ्चान्+सु=पञ्चान्

[२२२]

(३२) घाटन आः स्यादौ १/४/५२

★ सूत्रपृथः— घा अष्टनः आः स्यादौ

★ वृत्ति :— अष्टनः ह्यसौ परे आ वा स्यात् ।

❧ पृथक्पृथक् :— अष्टन् शब्द पछी तरन
न स्यादि विभक्तितो प्रत्यय आवेले। होय
तो (अष्टन् ना न् नो) विकल्पे आ थाय छे.
(२३ के अन्य सम्बन्धि भन्नेमा)

❧ विशेष :— एष्टान्त्वम् ७/४ १०६
परित्रापायी अनल्पतो आदेशे ऐवे। अर्थ थाय छे
०१ स्यादि केम कन्तु ?
पञ्चन+क् (नक्षत्राणां क्षम भूत पाठे १/४/१०१)
पञ्च+क्=पञ्चान्कः

०१ ११४२०००० अन्य सम्बन्धि केम कन्तु ?

० ११४२०००० :— अष्टन्+भिस्=अष्टानिः (आ
भूयथो न् नो वा) विकल्पे छे। हाटे अष्टानि❧ अन्य सम्बन्धि - प्रियाष्टन्+भिः प्रियाष्टाः विकल्पे
आ न थाय त्थरे प्रियाष्टा

[२२३]

(३३) अष्ट औजसं दामोः १/४/५३

★ सूत्रपृथः— अष्ट औः जम्-दामोः

★ वृत्ति :— अष्टनः कृतात्वस्य जम् दामो रीः
स्यात् । अष्टौ, अष्टौ । अष्ट, अष्ट । अष्टानिः,
अष्टभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टानु,
अष्टानु । प्रियाष्टा, प्रियाष्टाः ।

❧ भस्मरान्तः तुष्टिम् सव्यः । मध्यवादेः इतिहवे ।
तुष्टिम्, तुष्टिम् । तुष्टिम्

❧ पृथक्पृथक् :— अष्टन् शब्दने। वाष्टन
स्यादौ १/४/५२ धी आ थाय (अष्टा थाय)
आह तेने जम्, शस् प्रत्यये लागता ते
भन्नेना औ आदेश करे। (स्वसम्बन्धि)
(१-५.) अष्टन्+जस्=अष्टान्+जस्=अष्टान्+औ
(आ सूत्रधी औ थये।)=अष्टौ (पदोन् सव्य-
क्षरेः) (२-५.) अष्टन्+शस्=अष्टौ
विकल्पे

नाम्नेना २/१/६१ धी न् लोप, इतिष्णः
सव्यस्याच्चा लुप् धी जस् शस् लोप यतां
(१-५.) अष्ट (२-५.) अष्ट (३-५.) अष्टन्
मिस्+अष्टानिः पक्षे (आ नथाय ते।) अष्टभिः
(४/५-५.) अष्टन्+भ्यस् (आ थाय ते।) अष्टाभ्यः
पक्षे अष्टभ्यः

(६-५) अष्टन्+आम्

० अष्टान्+आम्=दीर्घानाम् १/४/४७=अष्टानाम्
(७-५.) अष्टन्+सु (आ थाय ते।) अष्टानु
पक्षे (२ लोप) अष्टानु-आ थाय त्थरे :-

(१) अष्टौ (२) अष्टौ (३) अष्टानिः (४)
अष्टाभ्यः (५) अष्टानां (६) अष्टानाम् (७)
अष्टानु

❧ विशेष :— ॥ तत् सम्बन्धि विज्ञान
थी प्रिय साधेना सम्बन्धमां आ नो औ न थाय.
प्रियाष्टन्+जस्=प्रियाष्टाः न् नो आ थाय आह आ
नो औ न थये.

★ शेषवृत्ति :— म् क्षरान्त तुष्टिम् शब्द

ગડવાદે...પ્રત્યયે ૨/૧/૭૭ થી ચતુર્થ
(૧) તુળિદ્વ+સિ=તુળિદ્વ (વિરામેવા) (૧-દ્વિ)-તુળિદ્વ+
ઔ=તુળિદ્વૌ

[૨૨૪]

(૩૪) અયમિયં પુંસ્ત્રિયોઃ સૌ ૨/૧/૩૮

★ સૂત્રપૃથ :— અયમ્ ઇયમ્ પું-સ્ત્રિયોઃ સૌ
★ વૃત્તિ :— પુંસ્ત્રીલિંગયોરિદંશબ્દસ્ય સ્વસમ્બન્ધનિ
સૌ પરે અયમિયમૌ સ્થાતામ્ । અયમ્ । સ્વસમ્બન્ધ-
નીતિ કિમ્ ? પ્રિયેદમ્ ના સ્ત્રી વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ત્યદ્વાદિ સમ્બન્ધિદ્વમ્
શબ્દ પુલિંગમાં હોય ત્યારે સિ પ્રત્યય
લાગતા અચમ્ અને સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે
સિ લાગતા ઇયમ્ આદેશ થાય છે.

૦ ઇદમ્+સિ=અચમ્

૦? સ્વસમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયેદમ્-પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ બન્નેમાં અયમ્
ઇયમ્

★ અનુવૃત્તિ :— ઇદમઃ ૨/૧/૩૪

❧ વિશેષ :— અતીદમ્ કેમ બન્યું ?

ઇદમ્ અતિક્રાન્તઃ-અતિ+ઇદમ્-આ શબ્દ ત્યદ્વાદિ સમ્બ-
ન્ધિ નથી તેથી અયમ્ આદેશ થશે નહીં

૦? પુંસ્ત્રિયોઃ કેમ કહ્યું ?

પુલિંગમાંજ અયમ્ થાય સ્ત્રીલિંગે નહીં.

૦? સૌ એમ કેમ કહ્યું ?

ઇદમ્+ઔ=ઇમૌ (આદ્વેરઃ થી મ્ નો અ)

૦ અક્ પ્રત્યય સાથે પણ અયમ્ આદેશ થઇ શકે
તેથી ઇદકમ્+સિ=અચમ્ એજ રીતે પરસ્વાસૌ અચમ્
ચ=પરમાચમ્

[૨૨૫]

(૩૫) દો મઃ સ્યાદૌ ૨/૧/૩૯

★ સૂત્રપૃથ :— દઃ મઃ સ્યાદૌ

★ વૃત્તિ :— સ્વ-સ્યાદૌ પરે ઇદમો દોમઃ ઇમૌ ।
ઇમે । ઇસમ્ । ઇમૌ । ઇમાન

❧ અન્વાદેશે એત્ । એનમ્ । એનો

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી
હોય ત્યારે ત્યદ્વાદિ ગણમાં આવેલ ઇદમ્ ના
દ નો મ થાય. સ્વસમ્બન્ધિ (આદ્વેરઃ ૨/૧/૪૧
થી મ્ નો અ)

(૧) ઇદમ્+ઔ=(૨) ઇદ+અ+ઔ=(૩) ઇદ્+અ+ઔ
(લુગસ્યાદેઃપદે ૨/૧/૧૧૩ થી અ લોપ)=

(૪) ઇદ+ઔ—

“આ સૂત્ર થી દ નો મ થશે” તેથી

(૫) ઇમ્+ઔ (૧-દ્વિ) ઇમૌ થયું—

એજ રીતે ઇમ થયા બાદ (૧-બ.) ઇમ્+જસ્

=ઇમ+જ (જસ ઇ)=ઇમે

દ્વિતીયા- ઇમમ્ ઇમૌ ઇમાન્

(૨-બ.) ઇમ્+શસ્=ઇમાન્ શસોડતાસથ થી

★ અનુવૃત્તિ :— ઇદમઃ ૨/૧/૩૪

❧ વિશેષ :— ૦ અક્ પ્રત્યયમાં પણ ઇમ
થઇ શકે છે જેમકે ઇદમ્+અક્ પ્રત્યય=ઇદકમ્+મ્યામ્
=ઇમક+મ્યામ્ અત આઃ સ્યાદૌ થી આ=ઇમકામ્યામ્
૦? ત્યદામ્ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયેદમૌ-પ્રિય+ઇદમ્+ઔ બહી ઇદમ્ અન્ય સંબંધિ
થતા તેની પ્રધાનતા રહેતી નથી માટે દ નો મ
થશે નહીં તેથી ઇદમ્ જ રહેશે.

એજ રીતે ઇદમ્ અતિક્રાન્ત :— અતીદમ્+ઔ=
અતીદમૌ-દ નો મ ન થયો ને ઇદમ્ની પ્રધાનતા
હોય તો દ નો મ થઇ શકે-જેમકે પરમ્વાસૌ અચમ્
ચ પરમેદમ્+ઔ=પરમેમૌ

★ શેષવૃત્તિ :— [૧] ઇદમઃ ૨/૧/૩૪ ઇદમ્
ને દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે, તૃતીયા
એ.વ.નો ટા લાગે ત્યારે, પછી-સપ્તમી દ્વિ.વ.નો
ઓસ્ લાગે ત્યારે અન્વાદેશમાં એનદ્ આદેશ થાય છે.
આ શબ્દ સમાસાન્તે ન હોવો નોંધ્યે.-એનદ્નું
આદ્વેરઃ સૂત્ર લાગી એન થશે.

દ્વિતીયા :- એનમ્ એનો એનાન્

તૃતીયા :- એનન્, પછી સપ્તમી દ્વિ.વ. એનયોઃ [૨૩]

[૨૨૬]

(૩૬) ટીસ્યન: ૨/૧/૩૭

★ મૂળપૃથ :— ટા ઝાંસિ અન:

★ પુતિ :— સ્વ ટો ષો: રચોગ્નકસ્ય રૂઢનોઝનઃ
મ્યાન્ । ઝનેન । સ્વ રૂઢવ પ્રિયેદના । અનક રૂઢવ
રૂઢકેન ।

જ્ઞૌ પૃત્યથ' :— સ્વ (ત્યાદિ સમ્બન્ધિ) રૂઢમ્
ને વૃત્તીયા એ.વ. નો ટા અને પછી સમ્બંધી
દ્વિ.વ.નો ઝાંસ પ્રત્યય જામે ત્યારે રૂઢમ્નો)
અન આદેશ થાય છે. અક્ સહિતનો રૂઢમ્
શબ્દ દોઢો લેખએ નહીં
રૂઢમ્+ટા=અન+ટા=અન+રૂઢ (ટાઝામોરિનસ્યો
૧/૪/૫)=અનેન

૦! સ્વ એમ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયેદના પ્રિય છે રૂઢમ્ (આ) જેને તેના વડે-
પ્રિય+રૂઢમ્+ટા-અન આદેશ ન થયો.

૦! અનક કેમ ? -રૂઢમ્+અક્=રૂઢકમ્=રૂઢક
(જાહોર: થી મ્ નો અ થયો)=રૂઢક દોમ: સ્વાદો
થી રૂ નો મ । રૂઢક+ટા=રૂઢક+રૂઢ=રૂઢકેન
અર્થા રૂઢમ્ નો અન આદેશ ન થયો.

★ અનુપૃતિ :— (૧) અનક ૨/૧/૩૬

(૨) રૂઢન ૨/૧/૩૪

જ્ઞૌ વિથય :— ૦ ત્યાદિ શબ્દ વિજ્ઞાનથી
અતિ ગાંભીર્યપૂર્ણ થતા રૂઢમ્નો અન ન થાય. અતિ-
રૂઢમ્+ટા=અર્થદના પછી યમ્-આયો અયમ્ વર્માં રૂઢમ્
ની પ્રધાનતા પે વાથી-અન+રૂઢમ્+ટા=અન+અન+રૂઢન=
અર્થદના

[૨૨૭]

(૩૭) અનક ૨/૧/૩૬

★ મૂળપૃથ :— અન્ ઝક્

★ પુતિ :— અન્યજાગરી સ્વ-સ્વાદી પર અનકસ્ય
રૂઢનઃ ધ. સ્વાન્ । આમ્યામ્ સ્વ રૂઢિ કિમ્ ।
પ્રિયેદનામ્ ।

[રૂઢમ્+અન્યજાગરી મિમ્ એમ્ રૂઢિ નિયમાન્ 'અનુરૂપ્સોધિ'
રૂઢવેત્વે 'અનિઃ । અકિ તુ રૂઢકેઃ । ૨નસ્મે । ૩અસ્મન્
૪અસ્વ । અન્યોઃ । ૫વાન્ । ૬અસ્મિન્ । ૭એ

જ્ઞૌ પૃત્યથ' :— આદિમાં વ્યંજનવાળો
સ્વાદિ સમ્બન્ધિ પ્રત્યય જામે ત્યારે
સ્વ (ત્યાદિ) સમ્બન્ધિ રૂઢમ્ શબ્દનો અ થાય
છે. પછી અક્ પ્રત્યય ને વડે (અક્ પ્રત્યયમાં
અ ન થાય)

૦ રૂઢમ્+અન્યજાગરી પ્રત્યય=અન્યજાગરી
સ્વાદિ પ્રત્યય થયો. તેથી 'અ' થયા બાદ
નીચેના રૂપો બનશે.

(૩/૪/૫ રૂઢ.) અ+મ્યામ્=અતઝા: સ્વાદો ૧/૪/૧
થી આ થતાં આમ્યામ્
સ્વ (ત્યાદિ સમ્બન્ધિ) એમ કેમ કહ્યું ?

૦ પ્રિયેદનામ્-પ્રિય+રૂઢમ્+મ્યામ્ અર્થા-પ્રિયઃ
અયમ્ યસ્ય સઃ થી પ્રિયેદમ્ સમાસ થયો છે
તેથી રૂઢમ્ની પ્રધાનતા રહેતી નથી માટે
'અ' ન થયો.

૨! રૂઢમ્+અન્યજાગરી-૧/૪ ૩ રૂઢમ્ અન્ વડેને અક્
પ્રત્યય જામે ત્યારે જ તેને જાગેલા મિમ્ નો
એ થાય છે.

જેમકે રૂઢમ્+અક્=રૂઢકમ્=(જાહોર: થી મ્ નો અ થતા)
રૂઢક= (શમ: સ્વાદો થી ર નો મ) રૂઢક થયું આ
અનથી મિમ્ નો એ થતાં

(૩-૫.)- 'રૂઢકેઃ' થયું

આ મૂળાનુસાર રૂઢમ્ ને અક્ પ્રત્યય
સિવાય મિમ્ નો એ થયો નહીં તેથી-અ+
મિમ્=અનુરૂપ્સોધિ ૧/૬/૮ થી અ નો એ થશે
તેથી (૩-અ.) 'અનિઃ' થયું.

(૬-અ.) રૂઢમ્+કે=અ+સ્મો='અસ્મો'

(૫-અ.) રૂઢમ્+કસિ=અ+સ્માન્='અસ્માન્'

(અનુધી) ૫ અનિમાં સર્વોદેઃ સ્મો સ્માતો
૧/૪/૭ જાગ્યું છે.)

- (૬-અ.) $ઇદમ્+ઇસ=અ+સ્ય=“અસ્ય”$
 (૬-બ.) $ઇદમ્+આમ્=અ+સામ્$ (અવર્ણસ્યામઃ
 સાન્ ૧/૪/૧૫)
 $=અ+સામ્$ (एदवहुस्मेसि)
 $=“एषाम्”$ (નામ્યન્તસ્થા થી પૂ)
 (૭-એ.) $ઇદમ્+ઙિ=અ+સ્મિન્$ ઙે સ્મિન્ ૧/૪/૮)
 $=“અસ્મિન્”$
 (૭-બ.) $ઇદમ્+સુ=અ+સુ=“અપુ”$
 ઉપરોક્ત સાતે ઉદાહરણમાં વ્યંજનાદિ
 પ્રત્યય ઢોવાથી ઇદમ્ નો અ થયો છે.

- ★ અનુવૃત્તિ :— ઇદમઃ ૨/૧/૩૪
 (૨) અદ્વ્યજ્જને ૨/૧/૩૫ વ્યજ્જનાદૌ
 (૩) ત્વદામેનદેતદા ૨/૧/૩૭ થી ત્વદામ્

❧ વિશેષ :— તત્સમ્યન્ધિ વિજ્ઞાનથી ઇદમ્
 ની પ્રધાનતાના અભાવે અ આદેશ ન થાય જેમકે
 અતીદમ્યામ્-ઇદમ્ અતિક્રાન્તઃ અતીદમ્+મ્યામ્
 પણ ઇદમ્ ની પ્રધાનતામાં અથા ય જેમકે પરમાશ્વાસૌ
 અયમ્ ચ- પરમેદમ્ + મ્યામ્ = પરમામ્યામ્
 ૦ અન્ય ઉદાહરણ :—
 બીલિંગે $ઇદમ્+મિસુ=અ+મિસુ=આમિઃ$ ઇદમ્ નો અ થઇ
 સ્ત્રીલિંગે આ થયું.

[૨૨૮]

(૩૮) કિમઃ કસ્તસાદૌ ચ ૨/૧/૪૦

- ★ સૂત્રપૃથ :— કિમઃ કઃ તસ્યાદૌ ચ
 ★ વૃત્તિ :— સ્યાદૌ તસાદૌ ચ પરે કિમઃ કઃ
 સ્યાત્ । કઃ । સાકોડપિ કઃ । કૌ કે । સર્વવત્
 ❧ વૃત્ત્યથ :— સ્યાદિ પ્રત્યય લાગ્યા
 હોય કે (તદ્વિતના) તસાદિ પ્રત્યય પરમાં
 હોય ત્યારે (ત્યાદિ સમ્યન્ધ) કિમ્ નો ક
 થાય છે. અક્ સહિત પણ (ક થાય છે)
 (૧-એ.) $કિમ્+સિ=ક+સુ=કઃ$
 (૧/૨ દ્વિ.) $કિમ્+ઞૌ=ક+ઞૌ=કૌ$
 (૧-બ.) $કિમ્+જસુ=ક+જ$ (જસ-૩:૧/૪/૯=કે
 એ રીતે સ્યાદિ પૂર્વે કિમ્ નો ક થઇ બધાં
 રૂપો સર્વ સ્વરાન્ત પુલિંગ સૂત્ર ૧૩થી૧૮)
 મુજબ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— દો મઃ સ્યાદૌ ૨/૧/૩૯ થી
 સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :— *ચક્રરથી સ્યાદિની અનુવૃત્તિ
 આવેલ છે કેમકે ચ કાર તસાદિ પ્રત્યયની સાથે
 ઢોવાથી તેના સમ્પ્રતિય એવા સ્યાદિનું પૂર્વસૂત્રથી
 ગ્રહણ થશે.

૦? તસાદિ કેમ કહ્યું ?

કિમ્+તરામ્=કિતરામ્-થુ અહીં-દ્વયોર્વિભજ્યે ચ તરપ્
 ૭/૩/૬ થી તરપ્ પ્રત્યય-તસાદિનથી-તસાદિ પ્રત્યયો
 ૭/૨/૮૧ “વ્યાશ્રયેતસુઃ” થી ૭/૨/૧૦૧ “અનદ્યતનેર્હિ”
 સુધીના છે.

૦ પ્રત્યયો :— તસ, પિત્, ત્રપ્, દા, એદયુસ, દયુસ, હિં.

૦ આદિ શબ્દ વ્યવસ્થાવાચિ છે તે

“તસ” થી “થુ” સુધીના પ્રત્યયોનું વિધાન કરે છે.

૦ ? સાકોપિ એમ કેમ કહ્યું ?

અક્ સહિત પણ ક આદેશ થાય છે. તેથી કઃ, કૌ
 એવા રૂપો થશે.

૦ ? ત્યાદિ કેમ કહ્યું ?

અતિકિમૌ, પ્રિયકિમૌ એવા સમાસમાં કિમ્ ગૌણ
 થતા તેનો ક આદેશ થશે નહીં.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

૦ $કિમ્+મ્યામ્=ક+મ્યામ્=કામ્યામ્$

૦ સ્ત્રીલિંગે $કિમ્+સિ=ક+સિ=(આપ્ પ્રત્યયથી) કા+સિ=કા$ (સિ લોપ)

૦ પરમશ્વાસૌ કશ્ચ-પરમકઃ

૦ તસાદિ :— $કિમ્+દા$ (કિમ્ યત્ તત્... દા
 ૭/૨/૬૫ ક+દા=કદા

[૨૨૯]

*ન્યાય :— ચકારો યસ્માત્ પરસ્તત્સજાતીયમેવ
 સમુચ્ચિનોતિ-પૃ. ૧૦૫, ન્યાય ૬૧

વિકલ્પે (૧) ચતુર્વિજ્ઞ... યા: ૨/૧/૮૭ થી
૧ જીવનળ (૨) મુદસ્તુતીય: થી ૬ જીવન૬
(૧) વિરામયા થી જીવન૬ દુક્રમાં પ્રથમા એ વ માં

(૧) જીવનળ જીવન૬ પક્ષે

(૨) જીવન૬ જીવન૬ થશે.

(૩/૪/૫-કિ) જીવનળ+અ્યાન=

જીવનળ+અ્યાન પક્ષે જીવન૬+અ્યાન

(૭-૫.) જીવનળ+નુ=

૧ આદેશ :- જીવનળ+નુ=અંગેયે પ્રથમા

૧/૩/૫૧ થી ક્ર

જીવનળ+નુ=જીવનળ+નુ=જીવનળ

વિકલ્પે(પ્રતો૬) જીવન૬+નુ, (૨નોદ્ર) જીવન૬+નુ

સુ નો નુ ૬ન: ન્મ ૧/૩/૧૮ થી થતા

જીવન૬+નુ પક્ષે જીવન૬+નુ થશે દુક્રમાં ૫૫૫મી

ખ.પ.માં

(૧) જીવનળ+નુ (૨) જીવનળ+નુ (૩) જીવન૬+નુ

(૪) જીવન૬+નુ થશે.

★ અનુવૃત્તિ — (૧) પદાન્તે ૨/૧/૬૯

(૨) ક્રિતિજ્ઞ-વિજ્ઞ-વંજ્ઞ-સ્વજ્ઞ સજ્ઞ-વજ્ઞ ઉચ્ચિદ્વા

ગ: ૨/૧/૬૯ થી ગ:

❧ વિશેષ :- ૦ જીવનળ+નુ ની જીવનળ

૦ ? પદાન્તે એમ કેમ કહ્યું ?

(જી) જીવનળ-જી પૂર્વ પદાન્તે નથી

★ શેષવૃત્તિ — ૨૨મી ધાત્વ ક્રમાં ૨

(૧-એ) ૨૨મી-૨૨મી (ક્રિતિજ્ઞ... ગ: ૨/૧/૬૯)

(૧-કિ.) ૨૨મી (૩/૬/૫-કિ.) ૨૨મી+અ્યાન

[૨૩૪]

(૪૬) મહુગ: ૨/૧/૭૩

★ વૃત્તિ :- પદાન્તે ૬: સ્વાત્ ૧

❧ પૃથ્વિ :- પદાન્તે અન્તે (મહુગના

૧.૧૦) ૬(૨) થાય છે. -મહુગ+મિ=મહુગ+મિ

★ અનુવૃત્તિ :- માર: ૨/૧/૭૨

❧ (વિશેષ :- મહુગ=સાધી

મહુગપતે इति મહુગ:

૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

જી-મહુગ-પૂર્વ પદાન્તે નથી.

૦ મુદસ્તુતીય: ૨/૧/૭૬ થી ૧ ના ૩ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો અર્થો અપવાદ છે.

૦ ઉદાહરણ :- મહુગ+મિ=મહુગ+મિ

મિ શેષ થતા મહુગ

પદાન્તે ૨/૧/૬૪ થી દીર્ઘ -મજ:

[૨૩૫]

(૪૫, પદાન્તે ૨/૧/૬૪

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્વયોભ્યાદિર્વા પરંપરાસ્ત્વેદ નામિનો ર્ધ્વ: સ્વાત્ ૧ મજ: [મહુગ] દે મજ: ૧ મજ્ઞર્વામ્ મજ્ઞર્વ ૧

★ શેષવૃત્તિ :- ૧૯મી ધાત્વ નિત્ય વહુનચનાન્ત: પદ, પદ ૧ વળ્લામ્ ૧ વદમ્ ૧ પ્રિયપદ પ્રિયપદ ૧ પ્રિયવર્ણો

મજાનાન્ત: મુચમ્ મુચ્ઢ: ૧ અમ્બાદેશ્વર: સો इति ર્ધ્વ: મુચવા: ૧ મુચવર્ણો મુચવર્ણામ્ ૧ મુચવસ્તુ ૧ દે મુચ: ૧૯મ્ મુચમ્ પ્રમુચય:

❧ પૃથ્વિ :- મૂ ૧૭૨૨ થ.તુઆમાં પદાન્તે ૨/૬/૨૨ અને ૨ ની પૂર્વેના (આદિ નો ૪) નામી ૨૫૨ દીર્ઘ થાય છે.

સહુગ+સિ=સહુગ+સહુગ: થી ૨) =સહુગ (આ મુજ્ઞર્વી ૩ દીર્ઘ થયો.)

=“સહુગ” (૨: પદાન્તે વિસર્ગસ્થિત:)

સંભોધનમાં પણ “દે મજ્ઞ:” થશે.

૦ અ્યામ્ રાત્રી+અ્યામ્=“સર્જ્જર્વામ્”

(૧ નો ૨ થઈ ૩ દીર્ઘ થયો)

૦ મુગ -મહુગ+મુગ=“સહુગ”

૧ નો ૨ થઈ ૩ દીર્ઘ થયો)

નામ્યન્ચન્તમ્બા ૨/૩/૧૫ થી સૂ નો ૧ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- નામનામિનો ર્ધ્વ:ર્ધ્વોર્ધ્વપ્રત્ને ૨/૧/૬૩ નામનામિનો ર્ધ્વ:ર્ધ્વો

❧ વિશેષ :— ૦? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

ગિર+ઔ=ગિરૌ અહીં ૨ પદાન્ત નથી.

૦ ૨ નો કેમ કહ્યું ?

સજુષ+ઔ=સજુષૌ-અહીં અન્તે ૨ નથી માટે દીર્ઘ ન થયું.

૦? નામી કેમ કહ્યું ?

અજાગઃ અહીં ગૂ થી પર ૨ છે નામી સ્વરથી પર નથી.
(જાગૃ+તિ, ઋનોગુણ થતા જાગર, અદ્વધાતો...થી
અ ૪/૪/૨૯ અજાગર વ્યજ્જનાદ્દે: ૪/૩/૭૮ થી તિ લોપ

૦? મ્વાદિ કેમ કહ્યું ?

વાયુ+સ=વાયુ+સ=વાયુ: - વાયુ
-મ્વાદિ નથી માટે દીર્ઘ ન થાય.

૦ સજ્ઞ: વગેરેમાં ડ દીર્ઘ પહેલાં થશે-પછી ૨ નો
વિસર્ગ થશે *

★ શેષવૃત્તિ :— ષ્પ શબ્દ-બહુવચનમાં

(૧) ષહ/ષદ-ષ્ટસ્તૃતીય: થી પૂનો.હ (જસ)હતિષ્ણ:

સહજ્યાયા-હ્રસ્વ (૬) ષણ્ણામ્-ષ્ણ+આમ્=પદ્ધ+નામ્

૦ સહજ્યાનાંણામ્ થી નામ્- ષણ્ણ+નામ્ -(પ્રત્યયેચ)
=ષણ્ણામ્

(૭) ષદ્ધસુ-ષળ+સુ=પદ્ધ+સુ=અઘોપે પ્રથમોડશિટ: ૧/૩/૫૧
ષદ્ધસુ

ષળ શબ્દનો પ્રિય સાથે સમાસ-પ્રિયષળ (૧-એ)

પ્રિયપદ્ધ-દ્ધ (૧-દિ) પ્રિયપૌ વગેરે.

સ કારા. -સુવચસ્ શબ્દ (૧-એ) અમ્વાદે સૌ
૧/૪/૯૦ થી દીર્ઘ થતા

સુવચાસુ સોઠ: - સુવચાર, - ર:પદાન્તે - સુવચા:
(૧/૨-દિ) સુવચસૌ,

(૩/૪/૫ દિ.) સુવચોમ્બ્યામ્ સુવચસ+મ્બ્યામ્=

સોઠ: થી સુવચર+મ્બ્યામ્=ઘોપવતિ ૧-૩-૨૧ થી ડ

સુવચઝ+મ્બ્યામ્ = સુવચોમ્બ્યામ્ (૭-બ) સુવચસ+સુ =

સુવચસ્સુ આજ પ્રમાણે સુમનસના રૂપો થશે.

[૨૩૬]

*નિત્યાદન્તરજ્ઞમ્-પૃ. ૪૭ ન્યાય ૫૩

(૪૬) શત્સ: ૨/૧/૯૦

★ સૂત્રપૃથ :— શત્ સ:

★ વૃત્તિ :—પદસ્ય સંયોગાન્તસ્ય ચો રસ્તત: પરસ્ય
સસ્યૈવ લુક્ સ્યાત્। ચિકીર્ષતિ-ઇતિ ચિકી: હે ચિકી:
ચિકીર્ષૌ। ચિકીર્મ્યામ્। ચિકીર્ષુ। ઉકારાનુવન્ધ:
શ્રેયસ શબ્દ:। “ઋદુદિત” ઇતિનુમાગમે “ન્સમહતો:”
ઇતિ દીર્ઘે ચ શ્રેયાન્।

❧ વૃત્તયથ :— પદને અન્તે આવેલા
સંયુક્ત અક્ષરમાંના ૨ પછી માત્ર સ્ નો જ
લોપ થાય છે.

ચિકીર્ષતિ ઇતિ ક્વિપ્ ચિકી: કરવાની
ઈચ્છાવાળો-

(૧) ચિકીર્ષ (૨) અત: ૪/૩/૮૨ અ લોપ
ચિકીર્ષ (૩) ચિકીર્ષ+સિ (૪) ચિકીર્-ચિકીર્
+સિ આ સૂત્રથી સ્ નો લોપ થશે.

(૫) ચિકીર્-દીર્ઘંડ્યાવૂ...૧/૪/૪૫ સિ લોપ

(૬) ચિકી: - ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩થી વિસર્ગ
સંયોધનમાં -હે ચિકી: થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— પદસ્ય ૨/૧/૮૯

(૨) સંયોગસ્ય ૨/૧/૮૮

❧ વિશેષ :— ૦? સ્ નો લોપ જ કેમ ?

જેમકે :- (૧) નામ ઈર્ક- (જીવન ધારણ કરનાર)

(૨) ક્રિયાપદ :- 1“ન્યમાર્દ-તેણે નિરંતર સાફ કયું”

-અન્તે પ્રયોગમાં ૨ પછી અનુક્રમે ક્ અને દ છે

તેથી લોપ ન થયો, 1“ન્યમાર્દ” (૧) નિ + સ્જૂ + ત્

(હસ્તનિશ્ચૂત ત્રિ પુ.એ વ) (૨) નિ+મર્જૂ+ત્ (લઘો

રૂપાન્ત્યસ્ય) (૩) નિ+માર્જૂ+ત્ (ઋજોડસ્ય ૪/૩/૪૨

(૪) નિ+અ+માર્જૂ+ત્ (અદ્વધાતો: ૪/૪/૨૯)

(૫) ન્યમાર્દૂ+ત્ (યજ સ્જ સ્જૂ ૨/૧/૮૭થી જ)

(૬) ન્યમાર્દ (ષ્ટસ્તૃતીય: થી ડ, વ્યજ્જનાદ્દે: ૪/૩/૭૮ થી ત્ લોપ

—०— व्यंजनादि प्रत्ययभां—सोरुः २/१/७२ थी सू नोः
(१-ओ.) दोस्+सि=सि लोप थछ दोः —(२: पदान्ते
विसर्ग १/३/५३) (१-दि.) — दोस्+औ=दोसौ
० शसादौ स्यादौ वा... (दन्त पाद...वा २/१/१०१ थी
दोष नुं दोषन् विकल्पे थाय. तेथी (२-अ.) दोष्णः
(अनेऽस्थ थी दोषन् नुं दोष्ण) विकल्पे दोषः
(३-ओ.) दोस्+टा (आ) — दोष्णा पक्षे दोषा
(३-दि.) दोस्+भ्याम्=दोभ्याम् पक्षे दोषभ्याम्
(७-ओ.) दोस्+ङि=दोषणि पक्षे दोष्णि
पक्षे दोषि-इडौवा थी अ विकल्पे लोप थतां अहीं
नणु इपो थाय.
(७-अ.) दोस्+सु=दोष्पु — नाम्यन्तस्था २/३/१५ थी
सू नो. पू, शषशेषसंवा १/३/६ थी पूर्वान सू नो. पू
थयो. पक्षे दोससु

० उशनस् — शुक्रायाथ
उशनस्+सि (ऋदुशनस्...डा)
उशनस्+डा=उशनू+आ=उशाना

[२४१]

(५१) वोशनसो नश्चामन्त्ये सौ १/४/८०

★ सूत्रपृथः—वा-उशनसः नः च आमन्त्ये सौ

★ वृत्तिः—उशनसः सम्बोधने न-लुक्रौ वा स्याताम् ।
हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः

पुरुदंश । पुरुदंशसौ । अनेहा अनेहसौ ।

हे पुरुदंशः । हे अनेहः

❧ वृत्त्यर्थः—उशनस् ना सू नो. संभोधन
अेकवचन “सि” प्रत्यय लागतां विकल्पे न्
थाय छे अथवा सू नो. लोप थाय छे. जेभके :-
हे उशनस्+सि= (१) सू नो. न् थाय
हे उशनन् पक्षे (२) सू लोप थाय
हे उशन पक्षे (३) सू लोप के न् न थाय
हे उशनः (सोरुः २/१/७२ रः पदान्ते १/३/५३

★ अनुवृत्तिः— इन्-डी स्वरे लृक् १/४/७८
थी लृक्

❧ विशेषः— ० ? सि डेम ?

हे उशनसौ आमन्त्रण छे पणु सि नथी.

० ? आमन्त्र्य डेम कलुं ?

उशान-उशनस्+सि प्रथमानो छे तेथी “सेडा” लाग्युं

★ शेषवृत्तिः— (१-ओ.) पुरुदंशस् + सि =

पुरुदंशस् + डा = पुरुदंश् + आ = पुरुदंशा

(१-दि.) पुरुदंशस्+औ=पुरुदंशसौ

० अनेहस् + सि = अनेहस् + डा = अनेहा

(१-दि.) अनेहस्+औ=अनेहसौ

(संभो.ओ.) अनेहस्+सि=हे अनेहः

[२४२]

(५२) अदसो दः सेस्तु डौ १/१/४३

★ सूत्रपृथः— अदसः दः सेः तु डौ

★ वृत्तिः— स्वसम्बन्धि सौ परे अदसो, दो म्
स्यात् सेस्तुडौ असौ असकौ । हे असौ । स्वसम्बन्धि
इति अत्यदा

❧ वृत्त्यर्थः— “स्वसम्बन्धि” सि

प्रत्यय लाग्यो डोय त्यारे (त्यदादि भां जणुवेला)

अदस् शब्दना द् नो. सू अने सि प्रत्ययनो
डौ आदेश थरी.

(१) अदस्+सि + अद + अ + डौ — (आद्वेरः
२/१/४१ थी सू नो. अ-लुगस्यादेत्यपदे २/१/११३

थी पूर्व अ लोप (२) अद+डौ

(३) आ सूत्रथी द नो. स थतां अस + डौ

(४) अस्+औ — डित्यन्त्य... २/१/११४

(५) असौ-आ

संभोधन अ.व. पणु असौ थरी.

अदस्+अक्=अदकस्+सि

= (१) अदक+सि (आद्वेरः २/१/४१)

(२) असक+डौ-आ सूत्रथी

(३) असकौ

● વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ ●

○ અર્હમ્ ○

વ્યંજનાન્ત નામોમાં સ્વરાન્ત નામોની જેમ લિંગ ખલ્લતા વિશેષ ફેરફારો લેવા મળશે નહીં. કેટલાક રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન જેવાજ હોયે, કેમકે વ્યંજનાન્ત નામોમાં પ્રત્યયોના ફેરફાર દષ્ટિપથ પર ખાસ આવ્યા નથી. તેથી માત્ર સાત સૂત્રોમાંજ આ પ્રકરણ ઘણાં નામોનો સમાવેશ કરે છે.

અન્ય વખતે વ્યંજન હોય તેવા સ્ત્રીલિંગી નામોને વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો કહેવાય છે.

દેવ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ - પૃ. ૧૪૫ :- વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં ૪ કારાન્તથી ૫ કારાન્ત શબ્દ મુખીના રૂપો પ્રાયઃ પુલ્લિંગ શબ્દોના રૂપો લેવા જાણવા પછીના રૂપો વિશેષ જાણવા યોગ્ય છે. તે આ વિભાગમાં દર્શાવ્યા છે. ઝણ, વાણ, શુણ, વચ્ વગેરે ૪ કારાન્ત નામો સુવાચ (વ્યં. પુ. સૂત્ર.૧) લેવા જાણવા.

વેવેજ, તિયંસુજ, કંસપરિજ, ગળ્ગાજ, વિધાજ, ધાતામજ, પરિવૃજ, યુજ વગેરે ૫ કારાન્ત નામો મૃદુલ વગેરે ૬ કારાન્ત નામો, દધિમ્ વગેરે ૭ કારાન્ત નામો ત્રણે લિંગે સરખા થાય છે.

પત્વચ્, માચ્ વગેરે ચ્કારાન્ત નામ અચ્ સૂત્રથી ઠી લાગતા પ્રતીતી વગેરે દીધ' ફ કારાન્ત નામો લેવા થયે. એજ રીતેજ કાર અનુબ-ધ વાળા નામ પચ્, મવત્ - જીલિંગમાં જ ધાતુ દંવિતઃ થીકી લાગતા દીધ' ફ કારાન્ત નામો લેવા થયે. અહીં ૬ કારાન્ત વગેરે શબ્દો ચર્ચે'સ છે.

(૧) આત્ ૨/૪/૧૮

★ વૃત્તિ :— અકારાન્તાન્નામ્નઃ સ્ત્રિયામાપ્ સ્યાત્ ।
“તઃ સૌ સઃ” સ્યા

■ ત્યે । ત્યાઃ । સર્વાવત્ । સા
તે । તાઃ । યા । યે । યાઃ । ણા । એતે । એતાઃ ।
એતમ્ । એતે । એતાઃ । એતયા । એતયોઃ ૨ અન્વાદેશે
એનામ્ । એને । એનાઃ । એનયા । એનયોઃ

■ વૃત્ત્યર્થઃ :— અકારાન્ત નામને
સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય તો આ (આપ્) પ્રત્યય
થાય છે. ત્યદ્ (આદ્યેરઃ ૨/૧/૪૧ થી અકારા.
થતાં) ત્ય -આ સૂત્રથી ત્ય+આપ્=ત્યા થશે.
-પ્રથમા એ.વ. સિ પ્રત્યય લાગતા “તઃસૌસઃ
૨/૧/૪૨” થી સૂ તથા “સ્યા” થશે
(દીઘહ્યાવ્ ૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ)

★ શેષવૃત્તિ :— સ્ત્રિયાન્વૃતોડસ્વસા દેહીઃ
૨/૪/૧ થી સ્ત્રિયામ્

■ વિશેષ :— ૦ અ થી ૫૨ કેમ કહ્યું ?
સોમં પાતિ ઇતિ સોમપા - અહીં આ છે,
અ થી ૫૨ નહીં માટે આપ્ પ્રત્યય ન લાગે.
૦ અન્ય ઉદાહરણ :— સદ્ + આ = સદ્વા - ખાટલી

★ શેષવૃત્તિ :— ત્યદ્ - (૧-દ્વિ.) ત્યા+ઔ
=ત્યા+ઈ (ઔરીઃ ૧/૪/૫૬) = ત્યે
(૧-અ.) -ત્યા + જસૂ = ત્યાઃ (સમાનાનાંતેન લીધઃ)
તદ્ નું (આદ્યેરઃ ૨/૧/૪૧ થી) ત (આત્) તા
(૧-એ.) સા (તઃસૌસઃ થી સ)
(૧-દ્વિ.) તા+ઔ=તા+ઈ=તે
(૧-અ.) તા+જસૂ=તાઃ

એન્ રીતે એતદ્ નું
૦ (પ્રથમા, - ણા એતે એતાઃ
૦ (દ્વિતીયા) - એતામ્ એતે એતાઃ
૦ (તૃતીયા) - એતયા (૫ઠી દ્વિ) એતયોઃ
(તૃતીયા-૫ઠીમાં ટૌસ્યેત્ થી એ થયો છે)
અન્વાદેશે (ત્યદામેનદેતદા ૨/૧/૩૩ થી)
એન્ આદેશ થતા - દ્વિતીયામાં એનામ્ એને એનાઃ
૫ઠી દ્વિ.વ. એનયોઃ વગેરે થાય.

[૨૫૯]

(૨) અપઃ ૧/૪/૮૮

★ વૃત્તિ :— અપઃ સ્વરસ્ય શેષે ઘુટિ લીધઃ
સ્યાત્ । આપઃ । શસિ । અપઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થઃ :— શેષધુદ્ પ્રત્યય લાગતાં
અપ્ શબ્દનો અ દીધ્ થાય,
(૧-અ.) અપ્+જસૂ=આપ્+અસૂ=આપઃ

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ઘુટિ ૧/૪/૬૮
(૨) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨ થી શેષે
(૩) નિદીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫ થી દીધ્

■ વિશેષ :— ૦ અપ્ શબ્દ નિત્ય
બહુવચનાન્ત છે
૦ ? ધુદ્ કેમ કહ્યું ?
શસૂ પ્રત્યયે અપ્+શસૂ અપઃ થાય
૦ ? વહપાઃ માં અ દીધ્ કેમ ન થયો ?
વહય આપો યેષુ જલાશયેષુ તે
વહપાઃ ક્કપૂઃ પથ્યપોઙ્ ૭/૩/૭૬ થી અત્ સમાસાન્ત થશે.
વહુ + અપ્ + અ = વહપ + જસૂ = વહપાઃ
૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ?
હે સ્વપ્ । અ દીધ્ ન થયો,
૦ અન્ય ઉદાહરણ :— શોભના આપો યત્ર-સ્વાપ્
સ્વાપ્ સ્વાપૌ સ્વાપઃ સ્વાપમ્

[૨૬૦]

(૩) અપોડદ્મે ૨/૧/૪

★ સૂત્રપૃથ :— અપઃ અદ્ મે

★ વૃત્તિ :— માદૌ સ્યાદૌ પરે અપોડદ્ સ્યાત્ ।
દિમઃ । અદ્મ્યઃ ।

■ અપામ્ । અપ્સુ । એવં સ્વાપ્ ।
સ્વાપૌ । સ્વદ્મ્યામ્ । ક્કમ્ શબ્દઃ તુગ્ડમ્ શબ્દવત્ ।
ઇદમ્ શબ્દસ્ય “અથમ્ ઇયં પુંલ્લિયોઃ સૌ” ઇયમ્ ।
ઇમે । ઇમાઃ ઇમામ્ । ઇમે । ઇમાઃ । “ટૌસ્યનઃ”
અનયા । “અનક્” । આમ્યામ્ । આમિઃ । અસ્યૈ ।
અસ્યાઃ । અનયોઃ આસામ્ । અસ્યામ્ આસુ

■ વૃત્ત્યર્થઃ :— આદિમાં મ કારવાળા
સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે
અપ્ શબ્દનો અદ્ આદેશ થાય છે જેમકે :-
(૩-અ.) અપ્+મિસૂ=અદ્+મિઃ = અદિમઃ

(૪/૫-બ.) અપ+અસ્ય = અપ+અસ્ય = અપસ્ય

★ અનુવૃત્તિ :— ત્રિચતુર વિષ્ ચતસ્ સ્વાદો
૨/૧/૧ થી સ્વાદો

❧ વિશેષ :— ૦ ૨ વૃ દાર કેમ કર્યું ?

અપ+અસ્ય=અપ નાદિ પ્રત્યય નથી ખાટે અપ ના બદ
ન થાય

૦ ૧ આદિ એમ કેમ કર્યું ?

અપ+અસ્ય=અપસ્ય -મુદત્તતોય થી ૧ નો નુ બધો
કેમકે બલ ન્ય દિ પ્રત્યય નથી

૦ ૨ રવસ્યઅપિ-અન્ય સમ્યપિ કેમ કર્યું ?

રવપ+અપામ્ = રવસ્યપામ્

★ શૂંપવૃત્તિ :— ૦ અપ ના રૂપો :—

(૧-અ) અપ+આમ્ = આપમ

(૭-અ) અપ+મ્ = અપમ એ પ્રમાણ

(પ્રથમા) સ્વાપ્ સ્વારો વગેરે.

૦ રકમ્ સપ્દના રૂપો તુષિમ્ વગેરે નંત્રા

[તુષ્યે વ્ય ૫ સ્વ ૩] યં

પ્રથમા :— રકર્ રકમ્ રકમ

૦ રમ્ વગેરે રૂપો

પ્રથમા - રમ્ રમ રમા.

(૧-એ) રમ્+અપિ-અપિય પુત્રિયા ૨/૧/૩૮

(૧-કિ) રમ્+ઓ (૧) રમ્+ઓ (આદેર થી ન)

(૨) કોમ સ્વાદો ૨/૧/૨૯ થી રમ+ઓ

(૩) બાર ૨/૪/૧૮ રમ+આ+ઓ

(૪) રમા+ઓ

(૫) ભોલા-ભો લાયે શા નો છ

(૧-બ.) રમ્+અમ્

ઉપર મુજબ રમા+અમ્=રમા.

દ્વિતીયા - રમામ રંમ રમા:

તૃતીયા :- અમયા બાન્યામ્ બાભિ:

(૩-એ) રમ્+અ

(૧) ટોમ્બન: ૨/૧/૩૭ થી અન+આ

(૨) ટોમ્બન ૧/૮/૧૯ થી અન+આ

(૩) અંતેગામ્ થી અનયા

(૩-કિ.) રમ્+અમ્

(૧) અન ૨/૧/૩૬ થી અ+અમ્

(૨) આ ૨/૧/૧૮ થી બામ્યામ્

અનુર્થા :- અસ્યે - રમ્+અ

અન ૨/૧/૩૬ થી આ+અ=

અસ્યે રમ્ પૂર્વા ૧/૮/૧૮ અ+અસ્યે

પંચમી-૧/૬/૧ એ વ અસ્યા:

રમ્+અસિ/રમ્ આ+અસ્યામ્

(અસ્યે રમ્ પૂર્વા: થી

૧/૬/૧ સપ્તમી દિ.વ.)

રમ્+ઓમ્ = અન + ઓમ્ =

ટોમ્બન થી અનં + ઓમ્ = અનંયા:

૫મી ૧ વ. રમ્+આમ્

આ+આમ્-અવળંમ્યામ: મામ્ ૧/૪/૧૫

આ+આમ્ = આમામ્

અપ્તમી એ.વ રમ્+કિ = આ + કિ

અવળંકર્ણા. આ+અસ્યામ્=અસ્યામ્

અપ્તમી ૧ વ -રમ્+મ્=આ+મ્=આમ્

[૨૫૫]

(૪) ત્રિ-ચતુર સ્તિમ્-ચતમ્ સ્વાદો ૨/૧/૧

★ મુત્પ્રથમ :—ત્રિ-ચતુર: તિમ્ ચતમ્ સ્વાદો

★ વૃત્તિ :— સ્વેદસ્વે વા "સ્વાદો" સ્વાદો પર
શ્રીલિંગ્યેશ્વરિચતુરસ્તિમ્ ચતમ્ સ્વાદામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સ્વ કે અસ્વ સમ્યપિ

"સ્વરાદિ" સ્વાદિ પ્રત્યય સાગતાં સ્તિલિંગ્યે

સ્વેદાં ત્રિ નો તિમ્ અને ચતુર નો ચતમ્

આદેશ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— ત્રિવામ્ ૧/૪/૨૩

❧ વિશેષ :— . — ...

નોંધ :— હેમ લઘુ પ્રક્રિયા અને હૈમપ્રકાશ

અદાબ્યાકરણમાં અન્નેમાં "સ્વરાદિ"

એવું વૃત્તિમાં લખ્યું છે તે યોગ્ય નથી.

ચિદ્દહેમની વૃત્તિ મુજબ તેમજ તિમ્પુ

ચતમ્પુ ઉદાહરણ મુજબ માત્ર સ્વાદિ જ

હોવું એમ સ્વરાદિ-સ્વાદિ નહીં.

૦ આ રૂપો બહુવચનમાં થાય છે.

જેમકે :- ત્રિ+અસ્=તિસ્:

ચતસ્ર + અસ્ = ચતસ્ર:

૦ સ્યાદૌ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયત્રિક: અહીં ત્રિ+ક પ્રત્યય છે સ્યાદિ નથી.

૦ સ્ત્રીલિંગ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયત્રિ -અહીં અનતોલપૂ થી નપુंसકલિંગે સિ નો લેખ થયો છે

૦ ? પ્રિયતિસ્ર કુલમ્ કેમ થયું ?

નામિનોલગુવા ૧/૪/૬૧ થી હુઃપ્રત્યયનો સ્થાનિવત્ ભાવ થતા “તિસ્ર” થઈ શકયું

૦ ? તિસ્રકા નામ ગ્રામ: કષ્ટ રીતે થયું ?

-આ કોષ્ટ નામ સંજ્ઞા વિશેષ છે માટે

[૨૫૬]

(૫) ઋતો ર: સ્વરેડનિ ૨/૧/૨

★ સૂત્રપૃથ :- ઋત: ર: સ્વરે અનિ

★ વૃત્તિ :- તિસ્ર ચતસ્ર શબ્દયોક્ત: સ્વેડસ્વે વા સ્વરાદૌ સ્યાદૌ પરે ર: સ્યાત્ નવિષ્યાદન્યત્ર ।
ચતસ્ર: તિસ્ર:

■ ચતસ્રમિ: । ચતસ્રમ્ય: ।

દીર્ઘનામ્યતિસ્રચતસ્ર - ઇત્યત્ર તિસ્ર ચતસ્ર વર્જનાત્ ચતસ્રણામ્ । ચતસ્રષુ હે ચતસ્ર: । એવં તિસ્રમિ: । તિસ્રમ્ય: તિસ્રણામ્ । તિસ્રષુ । હે તિસ્ર: । સ્વેડસ્વે ઇતિ પ્રિયતિસા, પ્રિયચતસાના । પ્રિયતિસૌ, પ્રિયચતસૌ । ગિર્ શબ્દસ્ય પદાન્તે ઇતિ દીર્ઘે । ગી: । ગિરૌ । ગીર્મ્યામ્ । “અરો: સુપિર ” ગીર્ષુ । હેત્રી:

■ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વ કે અસ્વ સમ્બન્ધિ તિસ્ર ચતસ્ર શબ્દમાંનો જે ઋ તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય આવતાં ૨ થાય છે. (પણ) તે સ્વર ન્ ના સમ્બન્ધ વાળો ન ન હોવા જોઈએ. જેમકે :-

ચતુર+જસ્ર/શસ્ર=ત્રિચતુરસ્તિ... ૨/૧/૧ થી
ચતસ્ર+અસ્ = આ સૂત્રથી ઋ નો ૨ થતા
ચતસ્ર + અસ્ = ચતસ્ર:

એજ રીતે (૧/૨-દ્વિ.) ત્રિ+અસ્=તિસ્ર+અસ્
=તિસ્ર+અસ્=તિસ્ર:

★ અનુવૃત્તિ :- ત્રિ ચતુરસ્તિસ્રચતસ્ર સ્યાદૌ
૨ ૧/૧ થી તિસ્ર ચતસ્ર સ્યાદૌ

■ વિશેષ :- ૦ ? સ્વરાદિ સ્યાદિ-કેમ

કહ્યું ? તિસ્રમિ: અહીં મિસ્ર પ્રત્યય છે તે વ્યંજનાદિ છે માટે તિસ્ર: ન થાય.

૦ અનિ કેમ કહ્યું ?

તિસ્ર+આમ્-દ્વસ્વાપથ થી નામ

તિસ્ર+નામ્ અહીં આમ્ નો નામ આદેશ થાય છે. તેથી આમ્ ને સ્વર માનીને તિસ્ર: થયું નહીં.

૦ ઇવળદિરસ્વેસ્વરે ૧/૨/૨૬ થી ૨ થઇ શકત છતાં આ સૂત્ર કેમ ? આ સૂત્ર પર સૂત્ર હોવાથી (૧) ઋતોહુરૂ ૧/૪/૩૯ (૨) અઙૌચૂ ૧/૪/૩૯ (૩) શસોઙ્તાસથ ન: પુ સિ ૧/૪/૪૯ વગેરે સૂત્રોને બાધક બને છે. તેથી આ સૂત્ર કરીને માત્ર ૨ ની પ્રાપ્તિ કરી છે.

★ શેષવૃત્તિ :- ચતુરના રૂપો - (પૂર્વસૂત્રથી ચતસ્ર) (૩-બ.) ચતુર+મિસ્ર=ચતસ્રમિ: (૪/૫-બ.) મ્યસ્ર-ચતુર+મ્યસ્ર=ચતસ્રમ્ય: દીર્ઘોનામ્ય ૧/૪/૪ થી દીર્ઘ ન થાય તેથી

(૬-બ.) ચતુર + આમ્ = ચતસ્રણામ્

(૭-બ.) ચતુર + સુ = ચતસ્રષુ

(સંખો.-બ.) ચતુર + જસ્ર = ચતસ્ર:

એજ પ્રમાણે ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ થઇને નીચે મુજબ રૂપો થશે.

(૧) તિસ્ર: (૨) તિસ્ર: (૩) તિસ્રમિ:

(૪) - (૫) તિસ્રમ્ય: (૬) તિસ્રણામ્

(૭) તિસ્રષુ (૮) હે તિસ્ર:

૦ ? સ્વે-અસ્વે એમ કહ્યું તેથી - પ્રિયા: તિસ્ર: યસ્ય સ:

પ્રિયત્રિ + સિ = (ઋદુશનસ્ર... સેર્ડા: ૧/૪ ૮૪)

પ્રિયતિસા ના - પ્રિયચતસા ના

એ રીતે ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ થઇ શકે.

૦ ગિર્ શબ્દ

“પદાન્તે” ૨/૧/૬૪ થી દીર્ઘ થાય.

૦ અર્હમ્ ૦

❁ વ્યંજનાન્ત નપુંસકલિંગ ❁

(દેશપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ ૧૫૦) “નપુંસકો વ્યંજનાન્ત કમધી વ્યંજનાન્ત નપુંસકલિંગ સજ્ઞ આદી શબ્દ કરેલ છે” આ પ્રકરણમાં માત્ર એક સૂત્રજ પ્રક્રિયાકારે નવું મૂકેલ છે. કેમકે વ્યંજનાન્ત નામો અદ્ય દેશવાસી દેશવાસી પુસ્તિકા પ્રકરણમાં આવેલા સૂત્રોની મદદથી જ નપુંસકલિંગ નામોની સાધનિકા થઈ શકે તેમ છે.

આ પ્રકરણમાં પ્રારંભમાં પ્રક્રિયાકારે કેટલાંક સજ્ઞોની સાધનિકા નોંધી ત્યાર બાદ કિલ્લે વા સૂત્ર પ્રતી એક વૃત્તિ સ્પષ્ટ કરેલી છે તેથી આદી પણ સીધી સજ્જોની સાધનિકા દર્શાવીને પછી સૂત્રની કરી છે.

જ કારાન્ત પ્રત્યય સજ્ઞ -

૦ પ્રત્યય+વિ/અમ્ પશિમન

(૧/૨-એ) પ્રત્ય-૬ (અનંતોડ) ૧/૬/૫૬ થી વિ/અમ્ લેખ, ૨ વજ કન્ઝમ ૨/૧/૮૧ થી ૨ નો ૬ પ્રુદ્ગતીય થી જી)

(૧/૨-કે.) પ્રત્ય+ઓ=પ્રત્યો

૧: અન્વયાય ઈશ્વર ૨/૧/૧૦૪ થી અમ્ નો ૭ લેખ પ્રત્યય+ઓ ૨: બૌદ્ધ: ૧/૪/૫૧ થી ઓ ને ૬ = પ્રત્યો

(૧/૨-બ.) પ્રત્ય+અમ્/અમ્=પ્રત્યમ્

૧: અવ: ૧/૬/૧૬ થી ન્ આગમ પ્રત્યન,

૨: તવર્ગચર્ગ ૧/૩/૧૦ થી ન નો ૭

પ્રત્યન, ૩: નપુંસકવ્ય જિ- ૧/૬/૫૫ થી જિ-પ્રત્યન+વિ (૬) એજ રીતે

મુદ્ગત્ ના રૂપે થશે

પ્રથમા મુદ્ગત્-૬ ગર્ભાવી મુદ્ગત્વિ, તૃતીયાથી અન્ત સજ્જોના રૂપો પુસ્તિકા જેવા થશે (=વ' પુ. ૫૩૪ ૫, ૭)

જ કારાન્ત સજ્ઞ - અમ્-લેખી

૧/૨-એ) અમ્+વિ/અમ્=અમ્-૬

(અનંતોડ-વજ: અમ્-વિભાગે વા)

(૧/૨-કે.) અમ્+ઓ=ઓમ્: ૧/૪/૫૧

અમ્+૬=અમ્

(૧/૨-બ.) અમ્+અમ્/અમ્

૧: નપુંસકવ્ય: ૧/૪/૫૫ :- અમ્+૬,

૨: પુરોગ્રહ ૧/૪/૧૧ થી ન્ અમ્+૬

૩: તવર્ગચર્ગ ૧/૩/૭૦ થી નો ૭ પદાર્થ અમ્+૬

દ્વિતીયાપદુત્થનથી (અગ્રિ) દન્ત પાદનામિકા...વા ૨/૧/૧૦૧ થી અમ્ નો વિકલ્પે અમ્ આદેશ થશે

તેથી (૨-મ.) અમ્+વિ=વિઈર્: ૧/૪/૮૫ અગ્રાવિ

(૩-એ.) અમ્+આ=અમ્ આ પદે અમ્+આ, અનોડસ્ય

૨/૧/૧૦૮ થી જ લેખ થતા અમ્+આ=અમ્

(३/४/५-दि.) असृज् + भ्याम् = चजःकगम् २/१/८६

थी ग् - असृग्भ्याम् पक्षे असृज् + भ्याम् - नाम्नो नोऽन

२/१/८१ थी न् लोप = असृग्भ्याम्

तू कशान्त जगत् श०६

प्रथमा :- जगत्, जगती, जगन्ति जगत् + औ -

औरी: १/४/५६ जगती

जगत् + शि धुटांप्राक् १/४/५६ जगन्ति

महत् :- महत् महती महन्ति (१/२-५.) महत् + शि-

धुटांप्राक् १/४/६६ थी न् आगेभ, न्समहतो: १/४/८६

थी आ

यकृत् - शकृत् श०६ :-

(१/२) - यकृत् यकृती यकृन्ति द्वितीया ५ व. -

दन्तपाद... २/१/१०१ थी विकल्पे यकृन् - शकृन्

आदेश छे. (२-५) यकृत् + शि- निदीर्घः - यकानि

(३-५.) यकृत् + आ = यकृता पक्षे

यकृन् + आ (अनोऽस्यथी) यकृता

(३-६.)-यकृत् + भ्याम् = यकृद्भ्याम्

पक्षे यकृन् + भ्याम् = (नाम्नो नो) यकृद्भ्याम्

(१/२) शकृत् शकृती शकृन्ति

(२-५) विकल्पे शकृत् + शि = शकानि

(३-५.) शकृता पक्षे शकृता उपर मु०५

(३-६.) शकृद्भ्याम् पक्षे शकृद्भ्याम्

त्यद् वगेरे सर्वादिश०६

(१/२-५.) त्यद् + सि/अम् - अनतोऽलुप्

१/४/५६ थी प्रत्यय लोप - त्यद्

(१/२-६.) त्यद् + औ (आद्वेरे: २/१/४१थी)

त्य + औ (औरी: १/४/५६थी ई - त्ये.

(१/२-५.) त्यद् + जस्/शस् = (१) नपुंसकस्य

शि: १/४/५५ त्यद् + शि; (२) स्वराच्छौ

१/४/६५थी न् - त्यन्द + शि (३) निदीर्घः

१/४/८५ थी आ - त्यन्द + इ, (४) पदस्य

२/१/८६ द् लोप - त्यानि

त्यद् त्ये त्यानि

आ प्रभाषे तद् यद् नां इपो यथे

अहन् श०६-दीवस

(१/२-५.) अहन् + सि/अम्

१: अनतोऽलुप् १/४/५६-अहन्, २: अहः

२/१/७४ थी अहर्, ३: २: पदान्ते थी अहः

(१/२-६.) अहन् + औ १: औरी: थी ई अहन् + ई,

२: ईडोवा थी विकल्पे अ लोप यता अहानि पक्षे

अहिन (१/२-५.) अहन् + जस्/शस् १: अहन् + शि

२: निदीर्घः- अहानि (३-५.) अहन् + टा

अनोऽस्य २/१/१०८ अ लोप अह्ना

(३/४/५-दि.) अहन् + भ्याम्,

१: अहः २/१/१७४ थी २ = अह + रु + भ्याम्, २:

२: घोषवति १/३ २१ थी उ = अहो भ्याम्,

(७-५.) अहन् + सु

१: अहः २/१/७४ थी २ अहर् + सु,

२: शषसे .. वा थी सु

अहस्सु पक्षे अहः सु

० वहान् आदिषु

(१-५.) ब्रह्मन् + सि/अम् - अनतोऽलुप् थी प्रत्ययलोप

नाम्नो नो थी न् लोप ब्रह्म (१/२-६.) ब्रह्मन्

+ औ-औरी: १/४/५६ नवमन्तसंयोगान्त २/१/१११

थी अ लोप न थाय खवृणान्नो ण २/३/६३ थी

ण ब्रह्मणी (१/२-५.) ब्रह्मन् + जस्/शस् ब्रह्मणः

= ब्रह्माणि (१/२) - ब्रह्मन् + औ-औरी: ब्रह्मणि

(३-५.) ब्रह्मन् + आ = ब्रह्मणा वगेरे पुदिङ्ग णेवा

सूत्र

(१) क्लीवे वा १/१/८३

★ वृत्ति :- आमन्त्र्यस्य नाम्नो नस्य क्लीवे लुग् वा स्यात् । हे अहन्, हे अह ।

■ इदम् । इमे । इमानि । किम् । के । कानि ।

“चतुरः” शौ । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा ।

पयोभ्याम् । हे पयः । एवं वचः प्रमृत्तयः । अदः

દ્વિવચને બંને ફલિ જાતે—“માદુવર્ગોડ્ઝુ” અમ્, અનુનિ ।
 એવં પુંવર । કાષ્ટતદ્ કાષ્ટતદ્ । કાષ્ટતદ્ધી ।
 કાષ્ટતદ્ધિષ્ ।

ક્ર વૃત્તયઃ — સમોપનમાં ૧૫૨૧૧૧૧
 નકારોત્તરશબ્દના અન્ત્ય ન્નો નપુંસકલિને
 વિકલ્પે લોપ થાય છે.

દે પ્રલ્લ ન પદ્મે દે પ્રલ્લ (વિકલ્પે ન લોપ)
 (સિ/અમ્-અનનોત્પ ૧/૮/૫૯ થી)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) નામ્નોનોત્તરઃ ૨/૧/૬૧
 થી નામ્નો નઃ

(૨) નામન્ત્યે ૨/૧/૬૨ થી આમન્ત્યે

ક્ર વિશેષ : —

★ શબ્દવૃત્તિ — દમ્ ના રૂપો -

(૧-એ) દમ્+સિ/અમ્=દમ્ (અનનો ૩૩)

(૧-ઠિ) દમ્+ઓ= (આટ્ટે: ૨/૧/૪૧)

દમ્+ઓ, (નોડવર્ગેન્) દમ્+ઓ

(ઓરી ૧/૪/૫૬) =દમ્+દેન્

(૧-ખ) દમ્+ત્ત્વ/ત્ત્વ=દમ્+ત્ત્વ

= દમ્ + સિ (ઉપર નુ/૫) સ્વાગ્ગ્રી ૧/૪/૧૫

દમ્+દ, નિરીરઃ - દમ્નાિ એન્ ગિને દિમ્ - ના

૦ દિમ્ કે કાનિ રૂપો થશે

૦ વતર (આર)

વતર + ત્ત્વ/ત્ત્વ = વતર + સિ

(વાઃ એવે ૧/૪/૮૨) =વ-વાર+દ=વત્વારિ

વત્ત્વ-દુધ-પાણી

(૧/૨-એ) વત્ત્વ+સિ, અમ્=વત્ત્વ=વત્ત્વ

(૧/૨-ઠિ) વત્ત્વ+ઓ=વત્ત્વ+દે=વત્ત્વ

(૧/૨-ખ) વત્ત્વ+ત્ત્વ/ત્ત્વ=વત્ત્વ+સિ

=વત્ત્વ+દ પુટાગ્રાહ ૧/૪/૬૬ થી ન

=નિરીરઃ ૧/૪/૮૫ થી વત્ત્વનિ

(૩-એ) વત્ત્વ+દ=વત્ત્વ

(૩-ઠિ) વત્ત્વ+ન્વામ્ = (નોઠઃ) થી વતર + વ્યામ્

= વોવવિ ૧/૪/૨૧ થી ઠ = વ્યામ્યામ્

૦ આજ પ્રમાણે વત્ત્વ શબ્દના રૂપો થાય.

૦ અદમ્ શબ્દના રૂપો :-

(૧-એ) અદમ્+સિ/અમ્=અદમ્=તદઃ

(૧/૨-ઠિ) અદમ્+ઓ=આટ્ટે: ૨/૧/૮૧ હમ્સ્વાદંત્વાદં

૨/૧/૧૪ થી અદ+ઓ=નોડવર્ગેન્ થી અમ્+ઓ

=ઓરી: થી અમ્+દ=અમે=માદુવર્ગોડ્ઝુ થી અમ્

(૧/૨-ખ) અદમ્+ત્ત્વ/ત્ત્વ=અદમ્+સિ=અમ્+સિ=

સ્વાગ્ગ્રી નિ રીરઃ થી અમાન્+દ=માદુવર્ગોડ્ઝુ થી અનુનિ

(૧/૨) અદઃ અમ્ અનુનિ થશે

આક્રીના રૂપો પુસ્તિકા જેવા જ થાય.

૦ “કાષ્ટતદ્ધુ” લાકડા લેલનાર

(૧/૨-એ) કાષ્ટતદ્ધુ+સિ/અમ્-૧ઃ લોપ થતા-

કાષ્ટતદ્ધુ ૨ઃ મુચાગ્ધવાગો...છુદ્ધ થી ક્ લોપ થતા

કાષ્ટતદ્ધુ -ઠઃ પુદ્ગનીયઃ થી દ = કાષ્ટતદ્ધુ - દ

(૧/૨-ઠિ) કાષ્ટતદ્ધુ+ઓ=ઓરી: થી કાષ્ટતદ્ધી

(૧/૨-ખ) કાષ્ટતદ્ધુ+ત્ત્વ/ત્ત્વ=

કાષ્ટતદ્ધુ+સિ=(પુટાગ્રાહ થી ન) કાષ્ટત્ત્વ+દ

=(સ્નાપુદ્ગર્ગે ૧/૩/૩૯) કાષ્ટતદ્ધુ+દ=કાષ્ટતદ્ધિષ્

પ્રથમા / દ્વિતીયા :- કાષ્ટતદ્ધુ કાષ્ટતદ્ધી કાષ્ટતદ્ધિષ્

[૨૬૦]

૫. મહોપાધ્યાય વિનયવિવચન ગણિયરે
 રચેલ દેમ લઘુપ્રક્રિયાના વ્યંજનાત્ત
 નપુસકલિંગ અધિકારનો ગુજરાતી અનુવાદ
 તથા વિવેચન સમાપ્ત.

આ રીતે નામના સ્વરાન્ત વ્યંજનાત રૂપોની
 પ્રક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. હિદદેમ વ્યાકરણમાં
 પ્રથમ અધ્યાય પાદ - ૪. દ્વિતીય અધ્યાય પાદ - ૧
 આ અંગેની વિષદ ચર્ચા કરે છે નામના રૂપોના
 દ્વિકરણ માટે તેના જેવા નામો લઈ કમઃ સાધનિકા
 તૈયાર કરી, તે માટે અન્તે પરિશિષ્ટમાં દેટલાંક નામના
 રૂપો તૈયાર આપેલા છે તે જોઈ શકાશે.

। અર્હમ્ ।

* યુષ્મદ્-અસ્મદ્ પ્રક્રિયા *

યુષ્મદ્ (હું) અસ્મદ્ (તું) બન્ને શબ્દોના રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન થાય છે. તેની સાધનિકા આ વિભાગમાં દર્શાવેલ છે. બન્ને શબ્દો માટે એક જ સૂત્રમાં નિયમો વણી લેવામાં આવ્યા છે. જો કે માત્ર આ બે શબ્દોના રૂપો તો સિધાં જ તૈયાર કરવામાં આવે તો પણ અભ્યાસકને સરળતા રહે, છતાં તે રૂપને આશ્રીને સ્વ કે અન્ય સમ્બન્ધિ જે રૂપો તૈયાર કરવાના છે; તે માટે સૂત્રોની સમજ અત્યંત આવશ્યક છે.

